

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**XX ƏSR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA MİLLİ
KİMLİK MÜBARİZƏSİNİN BƏDİİ ƏKSI**

İxtisas: **5716. 01 – Azərbaycan ədəbiyyatı**

Elm sahəsi: **Filologiya**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Elnurə Tofiq qızı Abdullayeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
İslam Eynəli oğlu Qəribov

BAKI -2023

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. XX ƏSRİN 40-cı İLLƏRİNƏ QƏDƏRKİ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ MİLLİ KİMLİK MÜBARİZƏSİNİN BƏDİİ ƏKSI	9
1.1. Məşrutə inqilabı və Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründəki poeziyada milli kimlik məsələsinin inikası.....	9
1.2. Rza şah istibdadı illərinin poeziyasında milli kimlik məsələsi.....	39
II FƏSİL. POEZİYA İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ MİLLİ AZADLIQ MÜBARİZƏSİ DÖVRÜNDƏ	52
2.1. Ədəbiyyatın inkişafında yeni mərhələ. Poeziyanın baş mövzuları.....	52
2.2. “Şairlər məclisi” Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsas tribunası kimi.....	74
III FƏSİL. 1947-70-Cİ İLLƏR POEZİYASININ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ	
3.1. Poeziya milli azadlıq hərəkatının geri çəkilməsi dövründə. Şəhriyar poeziyası milli kimlik mübarizəsinin zirvəsi kimi.....	95
3.2. Şeir milli mənlük və mənəviyyat uğrunda mübarizədə. Əsas ədəbi simalar.....	114
NƏTİCƏ	143
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	147

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsr Cənubi Azərbaycan xalqının tarixində ən keşməkeşli dövrlərdən biridir. Cənubi Azərbaycanda bu əsrdə bir neçə cahanşümul hadisə baş vermiş, İrandakı bütün azadlıq hərəkatları başlanğıcını məhz bu ölkənin tərkibində olan Azərbaycandan götürmüşdür. Səttarxanın lideri olduğu Məşrutə inqilabı (1906-1911), Ş.M.Xiyabani hərəkatı (1919-1920), S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Azərbaycan Demokratik Hökuməti (1945-1946), nəhayət 1978-ci il İran İslam İnqilabı Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən bir sıra hadisələrlə yanaşı, bədii sözün, ədəbiyyatın simasının da nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişməsinə səbəb oldu. Məhz bu hərəkat və inqilablar sayəsində ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada milli şüurun inikası özünü qabarıq şəkildə göstərməyə, milli kimlik uğrunda mübarizə məsələsi poeziyanın əsas mövzuları arasında əhəmiyyətli yer almağa başladı.

Məlum olduğu kimi, milli şüur – milli varlığı, milli müəyyənliyi səciyyələndirməklə millətə və xalqa aid əlamət və keyfiyyətləri özündə əks etdirən fəlsəfi kateqoriya yadır ki, millətə aid bir çox keyfiyyətlər, milli-mənəvi sima, özünəməxsusluq, milli xarakter və s. bu kimi amillər milli şüurun komponentləri kimi çıxış edir. Milli psixologiya, həyat tərzini, adət və ənənələr, milli qürur milli şüurda anlayış və kateqoriyalar şəklində təzahür edir [120].

Hər bir şəxsin daxili xarakterini, insanlara, cəmiyyətə olan münasibətini bildiren və milli şüurun komponentlərindən biri olan milli məniyə vətəni sevmək, doğma yurda məhəbbət bəsləmək, təbii sərvətləri qorumaq və s. ilə bağlı olan sosial keyfiyyətlər daxildir [120].

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda formalaşmasının, əsasən, üç amillə bağlı olduğu (koqnitiv, affektiv, davranış) qeyd olunan milli kimlik (identiklik) milli düşüncəni, mədəniyyəti, dili, dini, tarix, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, milli ideya, millətçilik anlayışlarını özündə ehtiva edən bir məfhumdur. Milli identiklik fərdin özünün bu və ya digər dövlətə, millətə mənsub olmasını dərk etməsi və duyması, həmçinin müəyyən millətlə eyniləşdirərək konkret siyasi davranış modelinin olmasıdır [119].

Milli kimlik məsələsi hər bir xalqın həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də özünü açıq şəkildə göstərir ki, məsələnin əksər parametrlərinin inikasına biz XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında (XX əsrin əvvəllərindən əsrin 70-ci illərinə qədər) rast gəlirik ki, bunlar problemin mürəkkəbliyi və çoxşaxəliliyi ilə fərqlənir.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə yaşamış Cənubi Azərbaycan şairlərinin əksəriyyəti milli kimliyin qorunub yaşadılması və milli kimlik uğrunda mübarizənin təbliği üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdılar ki, bunların sırasında azadlıq eşqi, doğma yurda, dilə, millətə, adət-ənənələrə və s. bu kimi məsələlərə münasibət mühüm yer tuturdu.

XX əsrin əvvəllərində İranın tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının poeziya qolunda milli kimliyin təbliği və inikası özünü göstərən əsas cəhətlərdən idi. Bu cəhəti həm anadilli, həm də farsdilli poeziyada aydın şəkildə görmək olur. Əgər XX əsrin otuzuncu illərinə qədər Cənubi Azərbaycanda ana dilində qəzet çıxarmağa müəyyən imkanlar var idisə, doğma dildə yazıb-yaratmağa ciddi qadağalar yox idisə, Rza şah istibdadı dövründə (1925-1941) bu imkanlar minimuma endirildi, milli mətbuat yayımı, milli dildə yazıb-yaratmaq bir yana, az qala İranın yarısını təşkil edən Azərbaycanda ana dilində ictimai yerlərdə, rəsmi məclislərdə danışmaq belə yasaq olundu. Anadilli ədəbiyyat, bir növ, məhbəs həyatı yaşamağa məcbur oldu. Buna baxmayaraq, istər farsdilli, istərsə də yayılmasına qadağalar qoyulan anadilli poeziya imkanları daxilində milli şüurun formalaşmasına və milli kimliyin təbliğində əsas vasitələrdən biri olaraq öz missiyasını yerinə yetirdi.

Sovet ordusunun İrana daxil olması ilə əlaqədar olaraq (1941-ci ilin oktyabr ayı) istifadəyə getməyə məcbur olan Rza şahın ölkədən qaçmasından sonra Azərbaycanda da milli haqları həyata keçirməyə nisbi şərait yarandı, bir neçə il sonra Milli Hökumət quruldu və bunlar, şübhəsiz ki, anadilli ədəbiyyatın inkişafına və ədəbiyyatda milli kimlik məsələsinin də gündəmə gəlib sürətlə inkişaf etməsinə şərait yaratdı. Əfsus ki, bunun ömrü çox az oldu və S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Azərbaycan Milli Hökuməti (21 dekabr 1945-cı il) tez bir zamanda xarici imperialist dövlətlərin yardımından bəhrələnən şovinist İran dövləti tərəfindən qan içində boğulmağa məhkum

edildi (dekabr 1946-cı il). Beləliklə, bu tarixi olaylardan sonra İranda Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, dilinə, adət-ənənələrinə basqı və zülm tarixdə misli görünməmiş həddə çatdı.

1946-1978-ci illər İranın iqtisadiyyatında bir çox dirçəlişləri ilə yadda qalsa da, bu, Azərbaycanın da iqtisadiyyatında müəyyən qədər hiss olunsa da, milli mədəniyyət, dil, ədəbiyyat və milli kimliklə bağlı bunların baş vermədiyinin, əksinə zor və təcavüzün daha da şiddətlənməsinin şahidi oluruq.

Təbii ki, dövr, zaman bədii ədəbiyyata mütləq mənada təsir edir və istər-istəməz zamanın olayları bədii sözdə əksini tapır. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə poeziyası da bu qəbildəndir. İstər anadilli, istər farsdilli poeziya öz inkişafı illərində milli kimlik məsələlərinə daim önəm vermişdir. Bu məsələlər müasir ədəbiyyatşünaslığımızda sistemli şəkildə araşdırılmamış, elmi-filoloji şərhini tapmamışdır. Məhz bu məsələ və bir sıra digər problemlər mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlər hesab edilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi” problemi bu tədqiqata qədər ayrıca, müstəqil mövzu kimi öyrənilməmişdir. Lakin ümumilikdə haqqında bəhs olunacaq dövrün poeziyası ilə bağlı M.İbrahimov, İ.Həbibbəyli, T.Əhmədov, S.Əmirov, R.Əliyev, C.Müciri, M.Mənafi, B.Azəroğlu, X.Quliyeva, A.Əliqızı, İ.Qəribli, E.Quliyev, V.Əhməd, H.Həşimli, N.Rizvan, V.Əliyev, P.Məmmədli, E.Şükürova, G.Ağayeva və s. bu kimi müəlliflərin tədqiqatlarında, dövrü mətbuatda çap olunmuş bir çox məqalələrdə qiymətli fikirlər söylənilmiş, bu və ya digər dərəcədə problemə toxunulmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyekt və predmetini XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimliyin təbliği və milli kimlik uğrunda mübarizə, milli şüurun formalaşmasında rolunu oynayan bədii mətnlər, milli kimliyin mətnədə ifadə səviyyəsi və üsulları, doğma yurdun, vətənin tərənnümü, dilin milli kimliyin ən mühüm amili olması, tədqiqata cəlb olunmuş əsərlər haqqında olan məlumatlar təşkil edir. Təbii ki, həmin əsərlərin yazıldığı mühit, tarixi şərait, mövzu ilə səsleşən digər materialları arayıb-axtarmaq, onlara münasibət bildirmək də tədqiqatımızın predmetinə daxil olan məsələlərdəndir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XX yüzilliyin Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik məsələsinin hansı səviyyədə əks olunması problemini ilkin mənbələrə əsaslanmaqla sistemli şəkildə öyrənmək, elmi-filoloji və bədii əsərlərə əsaslanmaqla bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

– Dövrün problemlə bağlı bədii mətnləri və ədəbi-mədəni mühit barədə yazılan materiallarla tanış olmaq, onlardan bəhrələnməklə konkret faktlar əsasında dövrün poeziyasının mənzərəsini yaratmaq;

– Poetik əsərlərin təhlili və şərh zamanı əsərlərin yazıldığı tarixi şəraiti nəzərə almaq, mətnləri obyektiv şəkildə qiymətləndirmək;

– Ümumiləşdirmələr aparanda müasir elmi-filoloji fikri nəzərə almaq;

– Sənətkarların fəaliyyətini qiymətləndirərkən onların keçmiş ənənəyə bağlılığını və özünəməxsusluğu dəyərləndirmək.

Tədqiqat metodları. Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmiş, tədqiqatın obyektini kimi seçilən nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı şərait nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyindən əsər boyu müqayisələrdən də istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri əsaslarını milli şüur və milli kimlik haqqında olan qaynaqlar, tədqiqata cəlb olunmuş bədii mətnlər barəsindəki mövcud ədəbiyyat-şünaslıq əsərləri təşkil edir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Məşrutə inqilabı və Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründəki poeziyada milli kimlik uğrundakı mübarizədə motiv zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir;

2. XX əsrin ilk onilliyində mövcud poeziyada gələcəyə inam, xalqa məhəbbət, satqın şahlara və onların əlaltılarına nifrət əsas mövzularından olmuşdur;

3. 1941-1946-ci illərin ədəbiyyatı milli ruhu və antifaşist mövqeyi ilə seçilmiş və irəliləyən illərdən fərqli olaraq, əsasən ana dilli ədəbiyyat olmuşdur;

4. “Azərbaycan”, “Vətən yolunda” qəzetlərində, “Şairlər məclisi” məcmuəsi bu dövr ədəbiyyatının inkişafında yeni mərhələ adlandırılır və hesab edilir ki, bu illərin poeziyasını milli kimlik uğrunda mübarizə poeziyası da adlandırmaq olar.

5. Azərbaycanda Milli Hökumətin süqutundan sonra anadilli poeziyanın inkişafına rejim tərəfindən əngəllər törədilib çap imkanları verilməsədə, şairlər gizli və yarımləqal şəkildə fəaliyyət göstərmiş, demokratik ideyalar uğrunda mübarizəni hər şeydən üstün tutaraq məram və məsləklərinə sadıq qalmış, xalqın dərdlərini, arzu və istəklərini bəyan etməkdən çəkinməmişlər.

6. XX əsrin ikinci yarısında yaranmış poeziyada yaddaşa qayıdış və milli mənlük hissənin inikası M.Şəhriyar, B. Səhənd, H.Sahir, H.Tərən, Ə.N.Oxtay və b.şairlərin yaradıcılığında əsas, aparıcı mövzulardan olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya “XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi” probleminin öyrənilməsi sahəsində sistemli şəkildə yazılmış ilk monoqrafik tədqiqatdır. Aşağıdakıları elmi yeniliklər hesab etmək olar:

–Dövrün poetik əsərlərində milli kimlik uğrunda mübarizənin bədii əksi məsələsi ilk dəfə olaraq ətraflı və sistemli şəkildə öyrənilmiş;

–Poetik əsərlər milli kimlik məsələsinin inikası baxımından mövzu, məzmun, ideya və janrlar baxımından bədii mətn əsasında tədqiq edilərək sərf-nəzər edilmiş;

– Poeziya nümunələrində milli kimliyin (identiklik) komponentlərinin hansı səviyyədə əks olunması elmi-nəzəri fikrə və konkret ədəbi-bədii nümunələrə əsaslanmaqla elmi-filoloji şərhini tapmış;

– Tarixilik prinsipi gözlənilərək bədii mətnlərdə problemin qoyuluşu yarandığı şərait və mühit nəzərə alınmaqla dəyərləndirilmiş;

–Bir sıra ədəbi nümunələr ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyətini, hər şeydən əvvəl, “XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi”nin hərtərəfli araşdırmaq və qiymətləndirməkdə axtarmaq lazımdır. Tədqiqatdan klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənənlər, bu sahələrlə bağlı araşdırma aparənlər və ali məktəblərin müvafiq fakültələrində təhsil alan tələbələr də faydalana bilərlər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin nəzdində fəaliyyət göstərən koordinasiya mərkəzində

qeydiyyatdan keçmiş, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində hazırlanaraq yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın məzmunu, başlıca nəticələri müəllifin beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə, ölkədə və xaricdə çıxan nüfuzlu nəşrlərdə çap etdirdiyi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın nəticələrinin bir hissəsi Azərbaycan Texniki Universitetinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş tələbə və gənc tədqiqatçıların “Gənclər və Elmi İnnovasiyalar” mövzusunda Respublika Elmi-Texniki konfransında (3-5 may 2018-ci il, Bakı), VI Beynəlxalq elmi konfransda (16-17 aprel 2020-ci il, Almata) məruzə edilmiş, həmçinin Azərbaycan, Ukrayna və Qazaxıstanda çap olunan fərqli elmi jurnallarda (o cümlədən, AAK tərəfindən tövsiyə edilən 6 jurnalda), kitab və məcmuələrdə dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun yazılmışdır. Dissertasiya işinin giriş hissəsi – 11.067, birinci fəsil – 64.348, ikinci fəsil – 61.792, üçüncü fəsil – 70.595, nəticə isə - 6.435 şərti işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 214.237 şərti işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

XX ƏSRİN 40-cı İLLƏRİNƏ QƏDƏRKİ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ MİLLİ KİMLİK MÜBARİZƏSİNİN BƏDİİ ƏKSI

1.1. Məşrutə inqilabı və Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründəki poeziyada milli kimlik məsələsinin inikası

Bədii mətnlərdə milli kimlik məsələlərinə dair mötəbər tədqiqatların müəllifi olan professor Tahirə Məmməd yazır: *“Şəxsi kimlik bir fərdin özünəməxsusluqlarının məcmusu olduğu kimi, milli kimlik də hər hansı bir millətin, xalqın özünə xas xüsusiyyətlərini ehtiva edir... Milli kimlik hər hansı bir millətin özünə xas dilini, adət-ənənələrini, mədəniyyətini, dinini, özünü ifadə gerçəkliyini, davranış və ünsiyyət dəyərlərini komplektləşdirdiyindən, sadalanan cəhətlərin hamısının və ya bir neçəsinin yaradıcılıqda inikası bədii sənətdə milli kimliyin ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər”* [112, s. 4].

Milli şüur və milli kimlik haqqında yazan digər müəlliflər qeyd edirlər ki, milli kimlik şəxsin, yaxud fərdin özünü hər hansı bir milli birliyə aid etməsi, həmin birliyin özünəxas cəhətlərini dərk edərək onu başqa milli birliklərdən fərqləndirməsi ilə səciyyələnir. Konkret olaraq belə bir nəticəyə gəlinir ki, *“milli şüur, milli kimlik milli birliyin millətlər sistemində yeri və vəziyyəti, onun mövcud olması və inkişafını təmin etməyə yönəldilmiş fəaliyyətin məqsəd və hədəfini əks etdirən ideyalar sistemindən ibarətdir”* [179, s.181]. Türk Dil Qurumu sözlüyündə isə milli kimlik ifadəsinin anlamı belə verilir: *“Milli kimlik, bir milletin kendine özgü düşüncü ve yaşayış biçimi, dil, töre ve gelenekleri, toplumsal değer yargıları ve kuralları ile oluşan özellikler bütünüdür. Milli hüviyet ve ya ulusal kimlik olarak da tanımlanan milli kimlik kavramının oluşumunda dil ve tarih önemli bir yer tutmaktadır”* [87].

Məlum olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan “Gülüstan” [1813] və “Türkmənçay” [1828] müqavilələrindən sonra İranın tərkibində qalmış və bu günə qədər müstəqil dövlət quruluşuna malik deyil. Cənubi azərbaycanlılar türk olsalar belə, İran vətəndaşları olduqlarından özlərini daha çox iranlı hesab edirlər. Elmi ədəbiyyatda

qeyd olunduğu kimi, *“İranda tərkiyində yaşayan azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşması XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində başlamış, XX əsrin 20-ci illərinin ortalarına qədər sosial-iqtisadi proseslərin təbii axarının nəticəsi olaraq, ölkədə hakim millətçilik siyasətinin formalaşmadığı bir şəraitdə davam etmişdir”* [129, s. 176]. İngilislərin himayəsi ilə milliyyətçə fars olan Rza xanın hakimiyyətə gəlib türk mənşəli Qacarların hakimiyyətinə son qoymasından sonra vəziyyət dəyişmiş, milli zülm siyasəti güclənmiş, Azərbaycan türklərinə qarşı zorakı assimilyasiya siyasəti yeridilərək azərbaycanlılar əzələn millət vəziyyətinə salınmışlar. Əsrin əvvəllərində, Məşrutə hərəkatı dövründə İranda azərbaycanlılara verilən nisbi azadlıqlar Rza şah Pəhləvi hakimiyyəti illərində tamamilə onların əlindən alınmış, Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının çapı yasaq olunmaqla bərabər, Azərbaycan dilində tamaşalar göstərmək, məktəblərdə ana dilində danışmaq qadağan edilmiş, hətta türk mənşəli toponimlərin adlarının dəyişdirilməsi kütləvi hal almış, ən acınacaqlısı, hətta yeni doğulan körpələre Azərbaycan adlarının verilməsinə maneələr törənmişdir [186, s. 94].

Belə bir qarışıq zamanda, təbii ki, anadilli ədəbiyyatın da inkişafına ciddi əngəllər törənmiş, buna baxmayaraq ədəbiyyat, ədəbiyyatın ən aktiv qolu olan poeziya həm Azərbaycan, həm də fars dilində inkişaf etmiş, milli kimlik və milli şüur məsələsi, əsasən, poeziya vasitəsi ilə intişar edərək unudulmağa qoyulmamışdır.

Rusiyanın və Avropanın tarixində bir sıra dəyişikliklərin yaranmasına rəvac verən 1905-ci il Birinci Rus İnkilabı Şərqi dövlətlərində, xüsusilə İranda da azadlıq uğrunda mübarizə ilə yanaşı, ictimai fikirdə və ədəbiyyatda milli kimlik məsələsinin ön plana çıxmasında mühüm rol oynadı. Bu inkilabın aşkar təsiri ilə İranda baş vermiş və əsas liderləri azərbaycanlılar olan Məşrutə inkilabı [1905-1911] İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda da əhalinin siyasi fəallığının artmasına, ölkədə demokratik ideya və fikirlərə marağın kifayət qədər güclənməsinə səbəb oldu. Məşrutə hərəkatının başlanması ərəfəsində Tehranda demokratik düşüncəli, əsasən, Qərbyönümlü ziyalıların təşəbbüsü ilə “İnkilab komitəsi”, “Maarif əncüməni”, Təbrizdə “İctimaiyyun-amiyun” (“Sosial demokrat”) kimi təşkilatlar [1906] yaradıldı. Bu təşkilatların başlıca məqsədi həmin illərdə mövcud quruluşa, şahlıq rejiminə qarşı artmaqda olan narazılığı vahid bir məcraya yönəltmək, monarxist bir ölkədə

demokratik qanunlara söykənən müəyyən islahatlar aparmaqdan ibarət idi. Mərhələ-mərhələ şiddətlənən, hakimiyyətin dəyişilməsi məsələsini gündəmə gətirməsə də, qanunların təzələnilib zamanın və insanların vəziyyətinə uyğun bir şəkllə gətirilməsi uğrunda mübarizənin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxıb adı tarixin səhifələrinə qızıl xətlə yazılan Məşrutə inqilabından. çəkinərək məcburiyyət qarşısında qalan Müzəffərəddin şahın Konstitusiyanın (Qanuni-əsası) qəbul edilməsi və Şura Məclisinin (Parlament) çağırılması barədə fərmanlar verməsi İranın və Cənubi Azərbaycanın tarixində o dövrə qədər görünməmiş, misli-bərabəri olmayan hadisələr idi. Həmin illərdə Azərbaycanı idarə edən Müzəffərəddin şahın oğlu, vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə fərmanların Azərbaycanda icra olunmasına mane olsa da, istəyinə çata bilmədi. Məhz Məhəmmədəli Mirzənin bu anti-insani və anti-humanist addımlar atması hərəkatın Təbrizdən başlayaraq, yenidən baş qaldırmasına, kütləvi hal almasına və bütün İrana yayılmasına səbəb oldu. Çox keçmədi ki, lideri Səttarxan olan Təbriz məşrutəçiləri Məhəmmədəli Mirzə və onun havadarlarına tarixi bir dərs verərək, qadağaları aradan qaldırmağa müvəffəq oldular və Məşrutə inqilabının qələbə sorağını bütün İrana və dünyaya yaymağa müvəffəq oldular.

Müzəffərəddin şahın ölümündən sonra [1906] şahlıq taxtına oturan Məhəmmədəli şah Qacarın ilk işlərindən biri atasının xalqın tələbi ilə verdiyi fərmanları ləğv edib Məşrutəni bələkdə ikən boğmaq oldu. Onun əmri ilə Tehranda məclis topa tutuldu, Məlikül-Mütəkəllim kimi vətənpərvər, demokratik düşüncəli ziyalıların bir çoxu ya faciəli şəkildə öldürüldü, ya da vətəninə tərk etməyə məcbur oldu. Yeni, uğursuz, haqqında heç də yaxşı fikirlərin olmadığı Məhəmmədəli şahın insan adına ləkə gətirən hərəkatlarından sonra qəhrəman Azərbaycan xalqı yenidən ayağa qalxaraq Səttarxanın (Sərdari-milli) və Bağırxanın (Salari-milli) rəhbərliyi ilə qan içində çabalamaqda olan Məşrutəni qanları və canları bahasına qorudu, şahı və onun ətrafını mat vəziyyətinə saldı.

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyat, bədii söz nə qədər fərdlər tərəfindən yaradılsa da, cəmiyyətin, toplumun həyatında, əxlaq və mənəviyyatında baş vermiş hadisələr ictimai-ədəbi fikirdə əksini tapır və həyatdakı olaylarsız bədiiyyat ötüşə bilmir. Bu mənada Məşrutə dövrü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını sərf-nəzər edərkən belə bir

mənzərə ilə qarşılaşırıq ki, *“Məşrutə dövründə ədəbiyyat xalq hərəkətinin salnaməsi, dövrün bədii təfəkkürünün inkişafının, ictimai hiss və həyəcanlarının güzgüsü olmuşdur”* [130, s. 35].

Məşrutə dövrü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının əksər nümunələri poetik forma və janrlarda yaranmış, belə demək mümkünsə, bədii sözün əsas, aparıcı qolunu poeziya təşkil etmişdir. Filologiya elmləri doktoru. R.Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, *“Məşrutə inqilabının ən radikal qüvvəsi olan Cənubi azərbaycanlılar, xüsusilə Təbriz camaatı arasında inqilabi poeziya çox populyar idi”* [64, s. 46]. Bu illərdə istər Azərbaycan dilində, isitərsə də fars dilində meydana gələn poetik əsərlərdə əsas mövzuları milli dəyərlərin təbliği, millətə səadət və insansevərlik, vətənpərvərlik, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri təşkil edir. Həmin illərdə yazıb-yaratmış H.R.Sərraf, S.Ə.Gilani, S.Səlməsi, M.C.Məşuf, M.Ə.Xazin, B.Abbasadə, M.M.Şəbüstəri və başqalarının yaradıcılıqlarında yuxarıda qeyd etdiklərimiz çox aydın şəkildə, öz dolğun poetik əksini tapmışdır.

Akademik Mirzə İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, *“XIX əsrin sonlarına, XX əsrin əvvəllərinə qədər bir sıra müsəlman ölkələrində xalqların milli mənsubiyyəti ilə dini əqidələri eyniləşdirilir, “İslam milləti” kimi ifadə işlənirdi”* [81, s. 14] ki, Cənubi Azərbaycanda da vəziyyət qeyd olunduğu kimi idi. Təbii ki, özlərini iranlı, İran dövlətinin vətəndaşı hesab edən şairlər milli kimlik baxımından iranlı kimi çıxış edir, milli kimliyin komponentləri onların yaradıcılığında da iranlı, İran vətəndaşı olaraq əks olunurdu. Bu əsərlərin əksəriyyətində din, əqidə, adət-ənənə, tarixi keçmişin xatırlanması müşahidə olunsada, əsas mövzulardan ən başlıcasını azadlıq ideali, vaxtilə şöhrətli bir ölkə olan İranın hazırda çətin durumda olması və ümumi şəkildə “islam milləti” kimi təqdim olunan İran azərbaycanlılarının milli kimlik komponentlərinin inikasını təşkil edirdi.

Akademik Mirzə İbrahimov çox doğru olaraq qeyd edir ki, *“əsrin əvvəllərində (XX əsr nəzərdə tutulur – E.A.) Cənubi Azərbaycan və İran ədəbiyyatında xarici təsirlərə, geriliyə, cəhalətə qarşı maarifpərvər, demokratik fikir o qədər güclü olmuşdür ki, hətta ömrünü ən çox aşiqanə, ənənəvi qəzəllər yazmağa həsr etmiş şairlər belə qələmini bu tərəfə döndərmiş, xalqa səhər açıldığını bildirərək onun*

gözünü açmağa çalışsan, onu ayılmağa çağıran ictimai məzmunlu şeirlər yazmışdır” [81, s. 15]. XX əsrin əvvəllərinə qədər daha çox qəzəl, qəsidə və mərsiyələri ilə tanınan Hacı Rza Sərrafın 1906-cı ildə yazdığı məşhur “Dur, vəqti-səhərdir” müstəzadı zamanın tələbi ilə meydana çıxmışdır. “Ey milləti-İslam, oyan, vəqti-səhərdir” misrası ilə başlanan bu məşhur əsər Təbrizdə Əliqulu Səfərovun redaktorluğu ilə fars və Azərbaycan dillərində çıxan “Azərbaycan” məcmuəsinin 2-ci sayında “Bir çətin xahiş” adı ilə çap olunmuşdur. Mübaliğəyə yol vermədən deyə bilərik ki, bu şeir H.R.Sərraf yaradıcılığının şah əsəri olmaqla yanaşı, Məşrutə dövrü Cənubi Azərbaycan poeziyasının da manifestidir.

İranda o zamankı ictimai-siyasi vəziyyətində və cəmiyyətdə gedən mübarizələr fonunda demokratik inqilabi ruhu gücləndirən, xalqın çoxdankı arzularını ifadə edən, onun hürriyyətsevər bir xalq olduğunu, lakin hələ də qəflətdə qaldığını xatırladan şair şeirin ilk misraları ilə oxucusuna ərk və bir qədər də hiddətlə xitab edərək deyir:

Ey milləti-İslam, oyan, vəqti-şəhərdir,

Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən nə xəbərdir.

Dur, vəqti-səhərdir! [158, s. 75]

Diqqət edilərsə, bu misralarla H.R.Sərraf təkcə vətəndaşları olan Cənubi azərbaycanlılara deyil, bütün dindaşlarına, Məhəmməd ümmətinə, İslam millətinə – müsəlmanlara üz tutur.

Xatırlamaq yerinə düşərdi ki, şeirin yazıldığı dövrdə İranda yaşayan azərbaycanlılar özlərini ayrıca, əlahiddə millət yox, İranın vətəndaşı və İran milləti, daha geniş mənada müsəlman milləti hesab edirdilər. Bu mənada H.R.Sərrafın azərbaycanlılara deyil, bütün müsəlman millətinə xitabı tamamilə başadüşüləndir və əslində, bu xitabda xitabət obyektini kimi daha çox haqqı tapdanan, Tehranın mərkəzi hökumətindən asılı vəziyyətdə olan Azərbaycandır. “Qafil düşübən dinini dünyaya satıbsan!” nidası ilə həmvətən və həmdinlərini qəflət yuxusundan ayılıb öz hüquqlarını müdafiə etməyə çağıran böyük humanist bəzən canından artıq sevdiyi

milləti ittiham etməkdən belə çəkinmir, onun yatmağının ölümdən də betər olduğunu alovlu sətirlərlə bəyan edir:

*Yatmaq belə olmaz, bu, ölümdən də betərdir,
Dur, vəqti-səhərdir!* [158, s. 75]

Göründüyü kimi, millətinin halına acıyan, vətəndaşların təcəddüd, inkişaf əsri olan XX əsrdən, əsrin əvvəllərində biri digərini əvəz edən cahanşümul hadisələrdən ibrət götürmədiyini, hələ də xabi-qəflətdən oyanmağa səy göstərmədiyini görən şair onları seçim qarşısında qoyur. Açıq kontekstdə onlara bildirir ki, düşdüyn əsarət, gerilik, korazehinlikdən, maarif və mərifətsizlikdən qurtarmaq üçün qapıldığı səfalət yuxusundan ayılmasan, xaricilər bir yana, həmsayələrin də səni tapdalamaqdan çəkinməz. Haqlı olduğunu bilə-bilə zülmün qarşısında qolu bağlı qul kimi boyun burduqca, həqiqətdən uzaqlaşib övhama qapıldıqca, birləşib zalıma qarşı üsyan etmədikcə, aqibətin bugünkündən daha pis, halın pərişan olacaq. Çünki zaman sən düşündüyün zaman deyil. Dünyanın əksər xalqları ayağa qalxaraq, özgürlüyünü tələb etdiyi bir vaxtda “hamı yatmışların oyanıb öz eybini qandığı belə bir tarixi məqamda hər kimsə yatsa, qanı hədərdir”.

Şair çox yaxşı görür, hiss edir və başa düşür ki, müraciət etdiyi qövm hələ də oyanmaq, haqqını tələb etmək üçün mübarizə meydanına atılmaq fikrində deyil. Odur ki, əsəbi bir tonda, bir qədər də həsədlə milli kimlik, azadlıq uğrunda mücadilə edən qeyri-millətləri, ad çəkməsə də, daha doğru anlamda avropalıları onlara nümunə göstərir və beləliklə, əvvəlki çağırış indi sərt bir sarkazmla əvəzlənir:

Sən yat, qoy olar dursun, olar çünki bəşərdir! [58, s. 75]

Sən yat, çünki özünü bəşər, hüququnu anlayan insan hesab etmirsən. Rəhbərlərin, qabaqda gedənlərin səni elə bir hala salıblar ki, düşünməyi, düşdüyn səfalət və rəzalətlərdən qurtarmağı xəyal belə eləmirsən. Ürəyi millət sevgisi ilə dolu olan şair rəngləri bir qədər də tündləşdirərək lirik şeirin ahənginə satirik notlar da

qatır. “Bir qədər əvvəl müsəlman qardaşlarını oyanıb öz haqqını müdafiə etməyə çağırırdısa, indi bu çağırışa başqa, həm də qəzəbli notlar əlavə olunur” [102, s. 212].

*Çox tərləmişən, heç xəbərin yoxdur, bişirsən,
Tərpənmə üşürsən..
Çək yorğanı başa, bədənin şıp-şıpa tərdir,
Dur, vaxti-səhərdir!
Bidərdliyi boşlama, axtarma həmiyyət,
Lazım deyil qeyrət.
Qeyrət dediyin başa bəla, cana xətərdir,
Dur, vaxti-səhərdir!
Hər kimsə desə millətü din getdi, inanma,
Heç bir sözü qanma,
Qanmazlığının qədrini bil, yaxşı səmərdir,
Dur, vaxti-səhərdir! [158, s. 76]*

Düşünürük ki, müəllifin milli oyanışa xidmət göstərmiş bu şeiri milləti qəflətdən cani-dildən ayılmaq istəyən H.R.Sərrafdan sonrakı Cənubi Azərbaycan şairləri üçün bir nümunə olmuş, onlar qələmin və sözün gücü ilə millətə, milli şüurun oyanışına və milli kimliyin dərkinə xidmət etməyi əsas poetik məramları hesab etmişlər.

Məşrutə dövrü ədəbiyyatının bir sıra poetik nümunələri, milli dirçəlişin, xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisi olduğundan, milli ruhlu, inqilabi mövzulu şeirlər xalq arasında tez yayılır, bir çox hallarda, müəlliflərinin adları belə xalqın yadından çıxır, onlar az qala folklor nümunələri hesab olunurdu. Belə poetik nümunələrin əksəriyyətinə “Səttarxan və xalq azadlığı tərənnüm olunur, mürtəcelər lağa qoyulur, lənətlə yad edilirdilər” [82, s. 20].

Belə müəllifi unudulmuş şeirlərin birində oxuyuruq:

*Səttarxan geyib qərəni,
Bağlayıb bəndi-bərəni,*

*Qoymur kənardan gələni,
Bərəkallah, qəllac oğlan,
Məşrutəyə fərrac oğlan!* [39, s. 47].

Müəllifi bəlli olmayan başqa bir şeir isə Təbriz inqilabının rəhbəri Səttarxanın dilindəndir. Bu şeir parçasında müəllif Səttarxanın portretini yaratmağa müvəffəq olduğu kimi, onun silahdaşları, Təbrizin küçə və məhəllələri barədə də bilgiler verir və bunlar ona dəlalət edir ki, heca vəznində olan bu şeir Məşrutə inqilabının qızgın çağlarında Təbrizdə qələmə alınmışdır. Aşağıdakı misralara diqqət edək:

*Səttarxanam, İsmayılخان oğluyam,
Böyük inqilabın cavan oğluyam.
Sarıldım silaha, canımdan keçdim,
İnqilab camının şərabın içdim.
Yeddi-səkkiz iyid yoldaş da tapdım,
Kəhər atı minib səngərə çapdım.
Ordular dağıdıb, fövclər yıxdım,
Təbrizi o başdan bu başa çıxdım.
Əmrəxiz, Xiyaban, Leyləva, Sürxab,
Şeşgilan, Maralan, Dəvəçi, Əhrab.
İsmayılخان oğlu Səttarخان deyir,
Zərbimi, şəstimi tərif eyləyir* [39, s. 48].

Filologiya elmləri doktoru Rəhim Əliyev çox doğru olaraq qeyd edir ki, “*belə nümunələrdə inqilabi əhvali-ruhiyyə daha qabarıqdır, şahlıq üsuli idarəsinə qəzəb, qanlı döyüşlərdən qorxmamaq çağırışları ilə fərqlənir*” [64, s. 48].

Bu illərdə meydana çıxan folklor nümunələrində Səttarxan vəsf olunduğu halda, Məhəmmədəli şah və Azərbaycana ögey gözlə baxan Tehran hakimiyyəti kəskin tənqid edilir və eyni zamanda, millətin öz milli kimliyinə sahib çıxmasının vacibliyi fikri də təbliğ olunur. Aşağıdakı nümunədə biz bunun bariz nümunəsini görürük:

*Təbrizdə var inqilab,
Məmdəli, dinmə, get yat.
Get özünə kömək tap,
Yorğanı sazla, get yat!
Məmdəli, dinmə, get yat,
Konsul göndərər saldat.
Təbrizi Tehrana sat,
Məmdəli, dinmə, get yat! [140, s. 29]*

Verdiyi sözə əməl etmək, söz qəhrəmanı yox, əməl qəhrəmanı olmaq Azərbaycan xalqına xas olan əsas milli keyfiyyətlərdəndir ki, bu məsələ ədəbiyyatda da əksini tapırdı. Dövrün tanınmış mücahid şairlərindən olan və “Səttarxan hərəkatının müğənnisi” hesab edilən Mir Əbdülhüseyn Xazin (1873-1918) “Mücahid” adlı şeirində yazırdı:

*Quru söz ilə vəfa toxumun əkmə, yersiz olur,
Bu toxuma qan ilə su verməsən səmərəsiz olur.
Mücahid olmagilən, olsan ol həbib kimi,
Mücahidi-həqq olan həqq yolunda sərsiz olur [36, s. 96]*

Vətəndaşlarını “Qədəm bu dairəyə qoyma, qoysan eşqilə qoy” çağırışı ilə hüququ və özgürlüyü uğrunda mübarizəyə çağıran şair cəsarətlə və açıq şəkildə qeyd edirdi ki, “*Nə şahdan çarə var biz millətə yaran, nə məclisdən*” [36, s. 96]. “Şahdan, millətin qanını zəli kimi soran əyan-əşrəfdən, dindən öz mənafeləri üçün istifadə edən ruhanilərdən Azərbaycan xalqına nicat yoxdur” fikrini əsərlərində tez-tez işlədən şair tam yəqinliklə bildirir ki, hər bir millət kimliyini başqa millətlərə isbatlamaq üçün, ilk öncə, azadlığını əldə etməli, onu sıxan, adi insani hüquqlardan məhrum edən istibdadın bünövrəsini sarsıtmaq üçün canından, qanından və malından keçməli, lakin haqqından, hüququndan, milli varlığından keçməməlidir. Bir əsərində o belə yazır:

Almışıq Məşrutəni, vəchində canlar vermişik,

*Həqqimizdən keçmərik, istər cahan bərbad ola.
Səhldir pirü cavanlar, südəmərlər vermişik,
Almışıq Məşrutəni ta ki, vətən abad ola [36, s. 96].*

Milli kimliyin inikası əksər şeirlərində bədii əksini tapan Səid Səlmasi Məşrutə hərəkatı dövründə inqilabi-ictimai fəaliyyəti, azadlıq mücadiləsində dönməz mövqeyi və heyrətamiz cəsəreti ilə seçilən qələm sahiblərindəndir. İyirmi iki illik qısa ömrünü millətinin milli şüuru və özünüdərkinin oyanışına, dirçəliş və istiqlalına həsr edən, milli kimliyin əsas komponentlərindən biri olan “Vətən” obrazı əsərlərində mühüm yer tutan:

*Məqsudimiz xilasi-vətəndir, vətən, vətən,
Uğrunda hazırıq ki, edək bəzli-cani-tən [156, s. 160], -*

deyən Səid Səlmasi Məşrutə inqilabı illərində irticaçı ünsürlər milli-istiqlal mübarizəsinə mane olub pozuculuq fəaliyyətinə başlayanda Azərbaycan xalqının mübarizədən qalib çıxacağına əminliklə Təbrizi, Azərbaycanı tutduğu haqq yoldan döndərmək istəyən irticaçı qüvvələri ittiham edərək “İrşad” qəzetində “Müstəbidlərə” adlı kəskin bir şeir çap etdirir [13]. “*Cənubi Azərbaycan inqilabçılarının qəhrəmanlıq, mərdlik ruhunu ustalıqla ifadə edən*” [130, s.50], müstəbidləri ifşa, hürriyyət, azadlıq aşıqlərini tərənnüm edən, zalımdan intiqam almağa ədalət divanının qurulacağı inamı ifadə olunan şeirdə şair yazırdı:

*Öylə dildadədi hürriyyətə millət ki, bu gün
Dəstgir olsa da, cəlladi-qəzadan qorxmaz!
Müstəbidlər, çəkilin, aləmi bərbad edəriz,
Cümləmiz can ilə hürriyyətə imdad edəriz.
Qan ilə sönməyəcək şölələnən hürriyyət,
Bil ki, qərq eyləyəcək zalımı xuni-millət.
Müstəbidlər! Sizə bir silleyi-tədib vurarız,
İntiqam almağa divani-ədlət qurarız [88].*

Coşqun ruh, inqilabi pafos, mükəmməl bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə hürriyyət amalinin yüksək sənətkarlıqla ifadə olunduğu bu şeir haqqında akademik Məmmədcəfər Cəfərov yazırdı: *“Səid Səlmasinin bu şeiri Cənubi Azərbaycan və İran inqilabında xalqda hakim olan qəhrəmanlıq, mərdlik ruhunun çox gözəl, parlaq bir ifadəsi idi”* [33, s. 141].

S.Səlmasinin İran Məclisinə üzv seçilmiş Cənubi azərbaycanlı vəkillərə ünvanladığı və nikbin təəssüratlar əsasında yazdığı *“Təhəssür”* şeiri milli kimlik mübarizəsinin inikası baxımından maraqlıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının romantizm ədəbi cərəyanına mənsub olan, şeirlərinin əsas ideya istiqamətini azadlığa və hürriyyətə çağırış meylləri təşkil edən, *“azadlıq, bərabərlik həsrəti çəkən gənc romantik şair düşünür ki, hər tərəfdə millətin istibdad zülmü altında inlədiyi bir vaxtda Tehrana yola düşüb Məclisdə fəaliyyətə başlayacaq bu millət vəkilləri öz qələmləri, yəni hazırlayacaqları qanunlar ilə zülmə son qoyacaq, ədalətin, hürriyyətin bərpası üçün əzmlə çalışacaqlar”* [75, s. 92]. Fikirlərin təsdiqi üçün şeirin mətninə diqqət edək:

*Gəliyor guşə dadi-istimdad,
Hər tərəfdən həvayi-istibdad.
Ediyor cismi-milləti məsmum,
Hökmfərma nifaqü məhv vidad.
Şad olur dil görüncə millətimin,
Bir bölük mərifətlə əhrarın.
Qət edirlər qələmlə rişəsini,
Şacəri-zülm olan məlainin* [157, s. 207].

“Milli kimliyinin təhlükə altında qaldığını hiss edən müəllif ya üsyankar şəkildə onu daha kəskin formada üzə vurur və ya özünü qoruma (həm fərdi, həm də milli) məqsədlə yaradıcılığında ideyanın kodlarla ifadəsinə üstünlük verir” [112, s. 5] ki, bu halı biz S.Səlmasinin də əsərlərində görürük. Zülm və istibdada qarşı açıq protest kimi səslənən *“Xəyali-mənfur”* şeirində oxuyuruq:

Çəkil həyatımı tədhiş edən xəyal, çəkil!
Müdam nifrətə bais o hali-tənnazın.
Çəkil də qılma mənə şuxi-məşribanə nigah,
Səbati-əzmimi qırmaz o çeşmi-tənnazın [153, s. 209].

Zəmanədən şikayətlənsə də, gələcəyə ümid S.Səlmasi poeziyasının ana xəttini təşkil edir. Şair şeirlərində canlı həyat lövhələri, “oxucunun xəyalında silinməz izlər buraxan mənzərələr yaradaraq” [80, s.209] onu inandırmağa çalışır ki, gələcək daha gözəl, daha parlaq olacaqdır. O, bu fikirlərini daha çox milli kimliyin ifadə vasitələrindən biri olan təbiət təsvirləri fonunda təqdim etməyə çalışır, təbiəti insanla vəhdətdə götürərək, təbiətdə baş verən dəyişikliklərin insanların da taleyində baş verəcəyi qənaətinə gəlir. S.Səlmasinin “Füyuzat” jurnalında dərc olunmuş “Ləyali-iztirar” adlı şeirində oxuyuruq:

Təbiətin bu gözəl binəzir tablosuna,
Baxışlarındakı mənada mübhəmiyyət var.
Bu tablounun gözəlim, ruhu ləbabəb xamuş,
Bir ibtisam ilə açmaqla vüslətə ağuş.
Fəqət neçin məni etməz bu lövhədə dilşad?
Fədayi-məsləkim olmuş həyati-istiqlal [155, s. 397].

S.Səlmasinin lirik qəhrəmanı xəyalpərvər olsa da, xəyalları daha çox real həqiqətlərə uyğun gəlir. Onun lirik qəhrəmanı qaranlıqların qənimi, işıqlı sabahlara ümidlə baxan bir obrazdır. Şair qəhrəmanının idealını “İğbirar” şeirində aşağıdakı biçimdə poetikləşdirir:

Sevəməm xəyalü vəhmə donanmış ləyalı mən,
Qüvvət gəlir xəyalimə ənvəri-sübhədən.
Rə'di-mühitdir məni asudəruh edən,
Sevdayi-muradamı yad eylər ağlaram [154, s. 474].

Milli dilin milli kimliyin ən mühüm daşıyıcısı olmasına baxmayaraq, *“bir çox hallarda, başqa dildə yazılan mətn öz milli kimliyi baxımından onu yaradan müəllifin milli kimliyinin daşıyıcısı olur”* [112, s. 10]. Şeirləri ilə milli şüurun formalaşmasında xidmətləri olan, əsərlərini, əsasən, fars dilində yazan Seyid Əşrəfəddin Gilaninin (1872-1934) də bir sıra əsərlərinə məhz bu baxımdan yanaşmaq lazımdır. Rəştdə farsca çap etdirdiyi “Nəsimi-şimal” qəzetində günün aktual problemlərini müzakirə obyektinə çevirən, milli və bəşəri məsələləri qabartmaqla milli kimliyin təbliğinə şair-vətəndaş töhfəsini verən, *“Məşrutə hərəkatı dövründə yazdığı əsərləri ictimai-siyasi satiranın və tənqidi realizmin gözəl nümunələri sayılan”* [77, s. 57-58]. S.Ə.Gilaninin həmin illər yaradıcılığının araşdırdığımız problemlə bağlı məzmun və mündəricə baxımından ən seçkin şeirlərindən biri “Təranəyi-zəfər” əsəridir.

On iki bəndlik və hər bəndin sonunda “Milləti-Təbriz, xuda yarınız!” misrası təkrarlanan bu şeir “Nəsimi-şimal” qəzetində dərc olunandan az sonra böyük romantik və mütəfəkkir şair Məhəmməd Hadi (1879-1920) tərəfindən çox böyük ustalıqla Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək “İttifaq” qəzetində nəşr olunmuşdur [Bax: “İttifaq” qəzeti, 26 fevral 1909-cu il, № 47].

Əgər H.R.Sərrafın məşhur müstəzadında “İslam milləti” deyilərək iranlılara, o cümlədən İranın vətəndaşları olan Cənubi azərbaycanlılara xitab olunurdusa, burda müraciət obyektini dəyişir. Məzmunundan görüldüyü kimi, şeir Təbriz inqilabına həsr olunmuşdur. Bu şeirdə Tehrandan mitinqləri yatırmaq üçün Təbrizə göndərilmiş şah ordusunu darmadağın edən və Azərbaycan xalqının milli kimliyinin daşıyıcıları olan Səttarxanın və Bağırxanın ətrafında birləşən Təbriz camaatı alqışlanır, onlar vətən bağıni laləzara döndərən, zülmün kökünü tar-mar edən, iranlıların adını bütün dünyada tanıdan qəhrəmanlar kimi vəsf olunur. Yüksək sənətkarlıqla tərcümə olunmuş şeirin bir neçə bəndinə diqqət edək:

*Sizsiniz İranda şəcian bu gün,
Millət üçün olmada qurban bu gün,
Ədl sizinlə tapacaq can bu gün,
Min yaşasın Bağırü Səttarımız,
Milləti -Təbriz, xuda yarınız!*

*Bayrağınız lövheyi-fəthü zəfər,
Rəhbəri-hürriyyətinizdir hünər,
Bağı- həqiqətdə uçan ruhlər –
Nüsrəti-fəyyaz mədədkarınız,
Milləti-Təbriz, xuda yarınız! [72, s. 53-54]*

İrənin müqəddəratının onlardan asılı olduğunu bildiren S.Ə.Gilani səkkizinci bənddən başlayaraq obyektı dəyişir və oxucu indi Təbriz inqilabının təsiri ilə Rəştdə baş verən hadisələrlə tanış edilir. Bildirilir ki, Rəşt əhalisi də təbrizlilərdən ilham alaraq azadlıq hərəkatına qoşulub, rəştlilərə “pasiban” olan Süpəhdar kimi millətini sevənlərin ətrafında birləşərək, Saların (Salari-milli – Bağırxan nəzərdə tutulur – E.A.) başçılığı ilə irticaya ağır zərbələr endirirlər. Təbrizlilər kimi gilənlilər da bir əmal uğrunda birləşmişlər. Odur ki:

*Eşq ilə can verməyə giləniyan,
Durmada dır, durmada pirü cavan,
Cümlə müsəlləh durur, ey qəhrəman,
Gözləri cüyəndeyi-didarınız,
Milləti-Təbriz, xuda yarınız! [72, s. 54]*

S.Ə.Gilani təbrizlilərə xitabən bildirir ki, tək cə gilənlilər deyil, bütün iranlılar, o cümlədən isfəhanlılar da sizinlə fəxr edir, sizdən ibrət alaraq, vətənlərini hifz etməkdən ötrü hər cürə fədakarlığa hazırdırlar.

S.Ə.Gilani Məşrutə hərəkatı dövründə yazdığı əsərlərində fədailərin qanı və canı bahasına əldə olunmuş Konstitusiyanı və yeni təsis olunmuş Məclisi alqışlayır, bunlara millətin nicatı yolu, ümid yeri kimi baxırdı. Şairin “Qulaq asan kimdir”, “Ey vay, Vətən vay”, “Fatihə”, “Təsnif”, “Şəfa tapıb haçan vətən” və s. bu kimi şeirlərində həmin illərin mübariz əhval-ruhiyyəsi açıq cizgilərlə görünməkdədir.

Əgər “Təraneyi-zəfər” şeirində irticaya qarşı döyüşən “Milləti-Təbriz” – Təbriz camaatı, Azərbaycan xalqı əsas müraciət obyektı kimi götürülürdüsə, Məşrutə inqilabının məğlubiyyətindən sonra yazılan “Ey vay, Vətən vay” şeirində milli kimliyin

əsas komponentlərindən olan Vətən bir obraz kimi götürülür və ona müraciət olunur. “Qəm dəryasına qərq oldu Vətən, vay!” misrası ilə başlanan əsərinə Məşrutəsi qeyb olan İranın halını şair aşağıdakı kimi təsvir edir:

*Qalıbdır ayaq altında verir can,
Əfsus müsəlman,
Məşrutəsi İranımızın qeyb oldu nədən, vay
Ey vay, vətən vay!
Pəjmürdə qalib bağ da, çəmən də,
İslam da, vətən də,
Qızarıb üzü sarı nərgizin,
Gül-çiçək həzin.
Solub külə dönmüş tamam açan, bitən, vay,
Ey vay, vətən vay! [36, s. 57-58]*

XX əsrin ilk onilliklərinin Cənubi Azərbaycan poeziyasından bəhs edərkən akademik M.İbrahimov yazır: “Azad gələcəyə inam, zalımların əvvəl-axır məhv ediləcəyinə, qaranlığın çəkilib səhərin açılacağına sarsılmaz inam şairlərin ürəyinə xalq və vətən məhəbbətilə dolmuşdur və bu məhəbbətlə də nəsildən-nəsilə keçmişdir. Bəli, vətən eşqi, xalqa məhəbbət insanın fikrini hərəkətə gətirən, iradəsini möhkəmləndirən ecazkar qüvvədir və bu işıq saçan qüvvə cənub şairlərini ilhamlandırmışdır” [81, s. 24-25]. Milli kimliyin bir çox komponentlərini özündə ehtiva edən bu sitatdan görüldüyü kimi, gələcəyə inam, xalqa məhəbbət, satqın şahlara və onların əlaltılarına nifrət həmin illərin poeziyasının əsas mövzularından olmuşdur.

Pesyan Təbrizinin “Marş”, Behiştii-Təbrizinin “Vətən”, Cəfər Xamneinin “Vətənə”, “Ümid fəlsəfəsi”, Təqi Rüfət Təbrizinin “Qadınlara xitab”, “Ey iranlı cavan” və s. bu kimi əsərlərdə milli kimliyin bədii inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə çox böyük sənətkarlıqla həllini tapmışdır.

Vətənin şərəfini canı və qanı ilə qoruyub düşmənləri vətəndən büsbütün qovmağı, alçaq yaşamaqdan ölümün yaxşı olduğunu həmvətənlərinə xatırladan Pəsyən Təbrizi:

*Vətən torpağında mərd addımlayaq,
Hər bir maneəni sındırıb ataq,
Vuruş babaların tarixindədir,
Ey igid oğullar, gəlin vuruşaq,
Bizə yaraşmayır əsir yaşamaq!* [176, s. 66] -

deyirdisə, B.Təbrizi “Vətən” şeirində yazırdı:

*Candan əziz olan, ey ana Vətən,
Əziz torpağına canımız qurban.
Eşqinə qəlbində yer verməyəmə,
Lənətlər deyərəm, demərəm insan* [175, s. 67] .

Şeirlərini farsca yazan, “Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin yaratdığı Azərbaycan Demokratik Firqəsinin orqanı “Təcəddüd” qəzetinin görkəmli mühərrirlərindən biri olan” [36, s. 69] Cəfər Xamneyi XX əsrin ilk onilliklərində dünyada və İranda baş verən bir sıra qanlı hadisələri (Birinci Dünya müharibəsi, Rusiyada, İranda, Türkiyədə baş verən inqilablar və s. – E.A.) nəzərdə tutaraq, yaşadığı əsri “qanlı faciələr, vəhşət heykəli” [78, s. 69] adlandırsa da, Ş.M.Xiyabani hərəkatı zamanı Cənubi Azərbaycanda qanlı mənzərənin günbəgün dəyişdiyini, könül quşunun vətənin şənini kədərli nəğmələr qoşduğunu, hələ də darda olan millətin vəziyyətini nəzərə alıb vətəninin şir olsa da, qorxaq tülkü pəncəsində (burada qorxaq tülkü deyəndə İranın mərkəzi hakimiyyəti nəzərdə tutulur – E.A.) qaldığına işarə edərək “Vətənə” adlı şeirində yazırdı:

*Ey bənizi qəmli, yaralı diyar,
Hayana baxıram – hələ dardasan.*

*Ey zülmə davamlı, ey gözü ağlar,
Pərgar nöqtəsizək hasarlardasan.*

*Özün şir olsan da, aciz qalmısan,
Qorxaq bir tülkünün pəncəsində sən.
Gözləri qapalı fikrə dalmısan,
Qılınclar asılıb başının üstən [79,s. 70].*

Şeirinin sonunda şair milli kimliyini “şir”, qəhrəman deyə xatırlatdığı xalqına, millətinə, ümumən vətəninə xitab edərək deyir:

*Qalx, bu şir gücündən bizə nişan ver,
Ya can al, ya da ki, döyüşdə can ver [79, s. 70].*

Professor Vüqar Əhməd doğru olaraq qeyd edir ki, “*xalqın özünüdərkində, milli-bəşəri dəyərlərin sonrakı nəsillərə çatdırılmasında onun ədəbiyyatı mühüm rol oynayır*” [57, s. 147]. XX əsrin ilk onilliklərindəki şairlərin, o cümlədən Təqi Rüşfətin poetik irsinə bu prizmadan yanaşmaq lazımdır. Milli kimlik məsələsinin bədii inkişafına Təqi Rüşfət Təbrizinin milli adət-ənənələrimizi tərənnüm edən “Novruz və kəndli”, hər cür ali hörmətlərə layiq olsa da, dünyada bir gün görə bilməyən qadınlara ünvanlanan “Qadınlara xitab”, vətəni cəhalət içində olan gənclərə xitabən yazılan “Ey iranlı cavan” şeirlərində də rast gəlirik.

Birinci şeirdə:

*Novruz, ey göylərin dərinliyindən;
Bizə ümid dolu sevinc gətirdin.
Əyilməz başımı dik tuturam mən,
Nə yaxşı oldu ki, sən belə gəldin [179, s. 163], -*

sözləri ilə milli bayramımızı vəsf edən şair qadını, ananı mədh etməklə yanaşı, onları qara günə qoyan zəmanəni və insanları qamçılaraq ikinci şeirdə yazır:

*Sənə Zöhrə, Ay, Günəş ad qoydular cahanda,
Ancaq özün dünyada bir gün görə bilmədin.
Sən bu zülmət ölkədə, bu qaniçən dövrandə,
Ürəyincə sevinib, bir doyunca gülmədin.*

*O kəslər ki, qarşında diz çöküb, səcdə edir,
İnanma sən onların eşqinə, ülfətinə.
Çöldəki vəhşilərtək onlar fəqət ov güdür,
Onlar layiq deyildir sənə məhəbbətinə [178, s. 163].*

Milli kimliyin inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə baxımından “Ey iranlı cavan” şeiri daha xarakterikdir. Burada yaradılan “vətən oğlu”, “doğma vətən” obrazları bilavasitə problemin mahiyyəti ilə səsləşir. Azadlıq eşqi və gələcəyə inam hissi güclü olan şeirdə iranlı gəncə “Sabaha səsləyir hər an səni doğma vətənin”, - deyə müraciət edən şair ona şərəfli, şanlı tarixi keçmişini, ulu əcdadlarını da xatırladaraq yazır:

*Qalx ki, xoşbəxtlik özü qarşına gəlmiş gülərək,
Qalx, düzəlt qamətini, meydana çıx Rüstəmtək.
Zal kimi barmağını qoy kamana, sən oxu at,
Səsləyir, bax səni xoş günlərə indi bu həyat [177, s. 162].*

Milli dil, məfkurə, milli kimlik məsələləri poeziyasında mühüm yer tutan ən qüdrətli şairlərdən biri, heç şübhəsiz ki, Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəridir. O, “mən xalqımı Sabir kimi oyadacağam” – deyə C.Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) və M.Ə.Sabir ruhunda şeirlər yazmaqla, yeni həyat, insani hüquqlar və demokratiya

uğrunda mübarizə aparən əhli-qələmlərin ön cərgələrində inam və cəsarətlə addımlamışdır.

Mövzu və forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, Güney Azərbaycanda Sabir ədəbi üslubunu məharətlə, özünəməxsus tərzdə davam etdirən və özündən sonra bir məktəb yaradan M.Ə.Möcüz şeirlərinin demək olar ki, əksəriyyətində milli şüurun və milli kimliyin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan maarifi, mədəniyyəti və azadlıq ideyalarını təbliğ edir. O, elmsizlik, cəhalət və insanı əzən zəmanədən, onun dövlət sistemi və qanunlarından acı-acı şikayətlənirdi. Böyük lirik və satirik olan Möcüz gerilikdən və əsarətdən qurtulmağın çarələri sırasında elmə, maarifə yiyələnməyi ən ümdə vəzifələrdən biri hesab edərək məşhur “Vətən” rədifli şeirində yazırdı:

*Nə yatıbsan, ayl, ey milləti-biçarə, ayl,
Satır axır vətəni düşməyə əyani-vətən!
Əcnəbi mülkü dolub bisəru pa millətlə,
Niyə, ya Rəb, belə xar oldu əzizani-vətən!...
Düşməni elm ilə bizi eylədi həmmal özünə,
Kim zəlil etdi bizi? Cəhl! A müsəlmani-vətən!
... Verəlim əl-ələ, təhsilü kəmal eyləyəlim,
Xabi-qəflətdən ayılsın gərək ixvani-vətən! [128, s. 61]*

Millətin mənəvi inkişafında sənətin rolunu yüksək qiymətləndirən, bütün qüvvə və bacarığını onun xidmətinə yönəldən şairin qənaətinə görə xalqa fayda gətirməyən, onun məişətinin qaranlıq cəhətlərinə işıq salmayan söz və söz sahibi olan qələm yiyəsinin olması olmamasından yaxşıdır. Şairin fikrincə, qələm cəmiyyətdə bütün islahatları, çevrilişləri hazırlayan qüdrətli silahdır. Sözü, qələmin qüdrətinə dərin inam bəsləyən Möcüz qarşısına belə bir müqəddəs vəzifə qoymuşdu: xalqı cəhalət yuxusundan oyatmaq! Şeirlərinin birində o yazırdı:

*Xalqı bidar eyləmək mümkünmü xabi-cəhldən?
Eylərəm bidar, Möcüz, qorxmasam icadidən [36, s. 86].*

“Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbayə dildadə”, - deyə özünün milli varlığı və dili ilə fəxr edən, qələm yoldaşlarına “yaz anan təlim edən dildə!” şüarı ilə xitab edən Möcüz sənətini XX əsrin ilk onillikləri Güney Azərbaycan, o cümlədən İran həyatının güzgüsü adlandırılanlar qətiyyənlə yanılmırlar. Tədqiqatların birində deyildiyi kimi: “M.Ə.Möcüz... ilk dəfə olaraq, poeziyada İran sosial həyatının panoramasını yaratmağa, tutqun, boz-bulanıq və fərəhsiz mənzərəsini bütün ziddiyyətləri ilə nəqş etməyə nail olmuşdur” [60, s. 77].

M.Ə.Möcüz poeziyasının baş, əbədi və əzəli mövzusu vətən və millətin taleyi məsələsidir. O, şeirlərində dönə-dönə qeyd edir ki, vətən vətəndaşlarının xoşbəxtlik və şərəf mənbəyidir. Vətəni olmayan millətin, yaxud istiqlaliyyəti əlindən alınan xalqın istiqlalı haqqında danışmaq boş xülya, mənasız bir şeydir. “Ey tirmə rəxti-xab içində quylanan dadaş, Getsə vətən, vətənlə gedər istirahət”, - deyə həməsrlərinə müraciət edən şairin vətən və millət haqqında düşüncələri bir çox əsərlərində, o cümlədən “Aşiqi-pərişan”, “Gəl başım üstə”, “Möcüzün səsi”, “Dedilər”, “Canlı cənazə”, “Yoxdur əlac söylədi cəhalətə”, “Olsun”, “Səni” və s. bu kimi. satiralarında son dərəcə açıq, konkret və qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

M.Möcüzə görə, xalqın rəzalətə düşər olmasının səbəbi mütiliyyətin törətdiyi istibdad, qayğısızlıq və bundan doğan səfalətdir. “Əyani-vətən”in xəyanəti ucba-tından vətən düşmən tapdağına çevrilmiş, demokratik idarəçilik prinsiplərinin yoxluğu, şah və məmurlarının hər cür nəzarətdən kənar qalıb hakimi-mütləq olmaları ölkəni inkişafdan saxlamış, geniş xalq kütləsi açılığa, üzücü əzab-əziyyətdə məhkum edilmişdir. Cəmi səkkiz beytdən ibarət olan “Dedilər” satirasında şair yuxarıda sadaladığımızın bədii təcəssümünü çox böyük ustalıqla verə bilmişdir:

Düşdü dalımca beş-on dənə dilənçi hər gün,

“Ver görax, həmşəri, həqqin füqəranın”, - dedilər.

Dedim: - Ey vay, nə çoxdur füqərası bu yerin,

“Var Şəbüstərdə fabrikanı gədanın”, - dedilər [127, s. 77].

“Səni” rədifli satirasında daha çox siyasi hadisələr fonunda vətənin taleyindən söhbət açan şair İrani nüfuz dairələrinə bölən, ölkə daxilində təxribat yaratmaqla onu parçalamağa çalışan ingilis və rus müstəmləkəçilərinin və bu işdə onlara havadarlıq edən hakim dairələrin ümumiləşdirilmiş obrazını yaradır. Şeirdə şair başından tüstü qalxa-qalxa fəryad edir ki, millətin yeganə pənahı sayılan vətən xarici ağalara, “əğyarə” müftə verilmiş, məmləkət sahibsizlik ucbatından alqı-satqı vasitəsinə çevrilmişdir. Vətənə kömək etmək istəyən, lakin bunları etməyə qüdrəti çatmayan şair acı bir təəssüflə yazır:

*Kafər islatdı səni qan ilə, ey xaki-vətən,
Boyasın qan ilə qoy bir də müsəlman səni.
Nə siyəhbəxtsən, ey yar ki, yırtır, dağıdır,
Gürdi-dirrəndə kimi milləti-nadan səni [127,s. 77].*

“Nə yatıbsan, ayıl, ey milləti-biçarə, ayıl”, “Qaradağ əhlinə bax, gör nə pərişan dolanır”, “Zülm əlindən qaçan övrətlərə yanmır ürəyin” və s. bu kimi misralarla vətənin acınacaqlı taleyini oxucusunun gözləri qarşısında canlandıran şair son olaraq belə bir ideya ilə çıxış edir ki, analar övladlarını vətən naminə doğub tərbiyə edirlər. Vətən dara düşəndə övlad onun halına biganə qalmamalı, qanı, canı bahasına da olsa onun bütövlüyünü, müstəqilliyini qorumalıdır. Şairin gəldiyi son qənaət belədir:

*Bu gün övladi-vətəndən kömək istər millət,
Bəsləyib bu gün üçün nadəri-nalan səni.
... Nazır ol cəngə, əgər istər isən fəthü zəfər,
Yatmalı yer deyil bu yer, yeyər aslan səni [127, s. 81].*

M.Ə.Möcüz məmləkətin tərəqqisi üçün xalqın qüvvəsini və hümmətini başlıca şərt hesab edir, vətəndaşları bir yerə cəm olub ölkənin abadlığı uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. M.Ə.Möcüz belə hesab edirdi ki, İranda xalqın xoşbəxtliyini təmin edən ədalətli qanunlar və idarəetmə sistemi olmadığı üçün millət, füqərə fəlakət içərisində

yaşayır, məişətləri başdan-başa əzab və məhrumiyyətlər içərisindədir. Bu qənaətini o, “Sərtasər”, “Gərək”, “Rəncbərin”, “Ziyafət və fəlakət”, “Sultan malıdır”, “Miskin qoyun”, “Allah”, “Yoxdur əlac söylədi cəhalətə” və s. kimi satiralarında ümumiləşdirmişdir.

M.Möcüz satiralarında cəhaləti xalq arasında yayan din xadimlərinin, ruhanilərin ifşası da mühüm yer tutur. Şəxsi müşahidələri nəticəsində şair belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, əhalini istismar etməkdə hakim dairələrlə ittifaq bağlayan ruhanilər şəxsi mənafeləri naminə, yeri gəldikdə, müqəddəs şəriət qanunlarını belə pozmaqdan çəkinmirlər. Şairin qənaətinə görə, xalqı elm, təhsil əvəzinə boş, mövhumı anlayışlarla aldatmağı özlərinə peşə etmiş din xadimləri üçün vətənə, xalqa, millətə xəyanət etmək adi hala çevrilmişdir. “O gün ki oldu”, “Axır ki, ağlat milləti”, “Məscidə” və s. əsərlərində riyakar din xadimləri kəskin rənglərlə ifşa olunur. “Məscidə” satirasında oxuyuruq:

Düz danışsa rövzəxan, lakin cəmaət ağlamaz,

Pəs gərək xalvar ilə töksün yalanı məscidə [127, s. 85].

M.Ə.Möcüz satirasının əsas tənqid hədəflərindən biri də imperialist dövlətlərin işğalçılıq və müstəmləkəçilik siyasətidir. Müxtəlif məqsəd və bəhanələrlə İrana daxil olan, beləliklə, ölkəni nüfuzu altında saxlamağa cəhd edən dövlətlərin əməllərində ölkəni parçalamaq cəhdlərini görən şair “Şah Firəngistandadır”, “Arzu”, “Ey Vilhelm”, “Prussiya şahı”, “Nikolay”, “Mən neyləyim?” və s. əsərlərində fikirləri İranın sərvətlərini Qərbin və Rusiyanın xəzinələrinə doldurmağa çalışanların əməllərini ifşa edirdi.

İlk şeirlərini “Mirzə Gülzar” təxəllüsü ilə yazan, Təbrizdə Məşrutə inqilabı başlanan ərəfədə bir çox vətənpərvərlər kimi fədailərə qoşularaq mücahidlərlə birgə mübarizə meydanına atılan Bayraməli Abbaszadənin şeirlərinin milli kimliyin formalaşmasındakı rolunu danmaq olmaz.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin tanınmış simalarından olan, şeirlərini “Molla Nəsrəddin” və onun təsiri ilə çıxan satirik jurnallarda çap etdirən B.Ab-

baszadə, əsasən, Şimali Azərbaycanca yaşayıb-yaratsa da, yaradıcılığında Güney və İran mövzusu mühüm yer tutur ki, bu da səbəbsiz deyil. Çünki o, Güney Azərbaycanı milli-azadlıq hərəkatının bilavasitə iştirakçısı olmuş, xalqın səadəti uğrunda şəhid olmağı özünün ideali elan etmişdi. Fikrimizin təsdiqi üçün “Həllac” adlı şeirin bir neçə misrasına diqqət edək:

*Mən ruzi-əzəldən demişəm:- Əncümənəm mən,
Gər döysələr, öldürsələr də incimənəm mən,
Söz verməsəm ağyarə, məgər mötəmənəm mən?
Millət yolunda ölməyə hazır kəfənəm mən [1, s. 101].*

Vətən, yurd həsrəti, güneylilərin acınacaqlı taleyini düşünmək, onların tapdanmış hüquqlarını cəsarətlə müdafiə etmək M.Möcüzün şeirlərində olduğu kimi B.Abbaszadə şeirinin də baş, aparıcı xəttini təşkil edir. “Məşrutə”, “İranlıların naləsi”, “İranlı olmasaydı”, “Keçər gedər”, “Gözün aydın”, “Hər yana baxıram” və s. bu kimi şeirlərdə xalqın, ölkənin ümumi mədəni-siyasi vəziyyəti real şəkildə satirik və yumoristik boyalarla əks etdirilir.

Vətən, ailə-uşaq həsrəti ilə qəlbi alışıb-yanan, diyarbədiyar gəzib hambulq, əkinçilik, biçinçilik, çobanlıq, fəhləlik edən Güney zəhmətkeşinin arzu və istəkləri, acı fəryadları B.Abbaszadə satirasının başlıca mövzuları sırasında özünə yer alır. Onun “satirası mövzudan, mətləbdən, ideyadan asılı olaraq, bəzən gülüşdən göz yaşına, acı qəhqəhələrdən inilti və sızıltıya keçir” [121, s. 228].

B.Abbaszadə poeziyasında bədii ümumiləşdirmə, adi əhvalatlarda böyük həqiqətləri göstərmə və həyati problemə toxunmaq meyli çox güclüdür. Bir iranlının dilindən deyilən “İranlıların naləsi” adlı şeiri bu cəhətdən, yəni ictimai dərdi, bəlanı ümumiləşdirmək baxımından diqqəti cəlb edir. “Dəyişildi” rədifi ilə ahəngdarlığı bir qədər də qüvvətlənən şeirin bir neçə misrasına diqqət edək:

*Bilməm nə günah etmişik, ey qadirü qəhhar,
Gündən-günə İranımızın bəxti olur tar.*

*Yetməz bu kim, şahımızı bir para əhrar,
Təxtdən atıb eylədilər haqqını inkar.
Şah endirilib, rəsmi-itaət dəyişildi,
Qanun pozulub, vəzi-vilayət dəyişildi [3, s. 100].*

Şair dönə-dönə sual edir ki, milləti və məmləkəti bu hala salan kimdir? Müxtəlif münasibətlərlə sualın cavabı təxminən eynidir: Ümmətin başına noxta vurub uçuruma sürükləyənlər, şahlar, xanlar, mollalar, batini kafir, zahiri abid olan üləmələr.

B.Abbaszadə satiraları ilə vətənin, millətin halına ağlasa da, onda gələcəyə, xalqının mübarizə əzminə böyük inam var. O, əmindir ki, Səttarxan və Bağırxanın varisləri azadlıq uğrunda mübarizədə son məqsədə çatmaq üçün yenə silaha sarılacaq, istismar dünyasının daşını daş üstə qoymayacaqlar. Şərqi əzilən kütlələrini mübarizəyə çağırən, təsirli şeirləri ilə onların azadlıq eşqini alovlandırmağa çalışan şair “Şərqi səadəti” şeirində yazır:

*Şərqə hürriyyət doğarsa, mənca, zəhmətdən doğar,
Şənü şövkət birlik etməkdən, həmiyyətdən doğar,
Əldə al bayraq, dodağda, dildə hürriyyət sözü,
Nail olmaq məqsədə, əlbəttə, qeyrətdən doğar [2, s. 121-122].*

B.Abbaszadə satiraları məzmun, forma, mövzu və ideya, sənətkarlıq baxımından M.Ə.Sabir və M.Ə.Möcüz şeirləri ilə yaxından səsləşir və bunlar “*xalq içərisindən çıxmış, zəhmət adamlarının arzu və istəklərinə tərcüman olan mübariz, vətənpərvər bir şairin yaşamağa qadir əsərlərindən ibarətdir*” [121, s. 231].

Milli şüur və milli kimliyin daşıyıcıları olan yeni insan tərbiyəsi, maarif və mədəniyyətin təbliği C.Ə.Bağçaban poeziyasının başlıca mövzularındandır. Cahil və nadan ikən özünü “əllameyi-zaman” sayanlar, naqis ikən “bəhsi-kamali-əql edənlər”, “varlı görəndə bütperəst kimi səcdə edən, yoxsul görəndə kəlamını həcvə, söyüşə döndərənlər” şair tərəfindən acı məsxərə obyektinə çevrilir. Cəmiyyəti bu özündən

müştəbehlik bəlasından qurtaracaq yolun elm və maarif olduğunu dönə-dönə qeyd edən şair “Gərək” şeirində yazır:

*Kəsbi-kamal eyləyə insan gərək,
Cism diri olmaq üçün can gərək.
Elmsiz adamlar üçün hər zaman,
Xər kimi bir noxta və palan gərək [36, s. 150].*

Məlum olduğu kimi, elm, maarif və mədəniyyətin təbliği də milli kimliyin əsas atributlarından hesab olunur. Bu cəhətdən C.Ə.Bağçabanın məktəbli uşaqlar üçün qələmə aldığı “Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər” poeması maraq doğurur. Əsərdə məktəbə, maarifə çağırış Ənvər və onun məktəb yoldaşlarının duyğu, düşüncələri və əməlləri vasitəsilə oxuculara çatdırılır. Əsərin baş qəhrəmanı Ənvəri yoldaşlarından ayıran çalışqanlıığı, oxumağa olan həvəsi, “vel-vel bazar-küçəni gəzməməsi” və sakit təbiətidir. Tərbiyəsi və gündəlik dərslərə hazırlaşması, bunun müqabilində müəllimlərinə “beşlər”lə yanaşı, “dəftər, qələm bəxşis alması”, oyun vaxtı uşaqlara qoşulub üst-başını batırmaması və onları dərslər oxuyub, verilən tapşırıqları yerinə yetirməyə səsləməyi şagird dostlarının narazılığına səbəb olur. Onlar Ənvərin məsləhətinə baxıb dərslər oxumaqdansa, onu qorxaq adlandıraraq gülüş obyektinə çevirir, o yan-bu yana qaçaraq “Ənvər, Ənvər, can Ənvər. Oyundan qorxan Ənvər” deyərək məsxərəyə qoyurlar. Ənvər onlara belə cavab verir:

*Uşaq, uşaq, can uşaq,
Gəlir imtahan uşaq.
Mənə rişxənd edərsiniz,
Belə atılıb-düşərsiniz.
Sonra sözümlü bilərsiniz,
Onda başa düşərsiniz.
Uşaq, uşaq, can uşaq,
Gəlir imtahan uşaq [24, s. 154].*

İmtahanlar başlananda Ənvərin şagird yoldaşları soruşulanlara cavab verə bilməyib pis duruma düşəndə tutduqlarından peşman olur, yaxşı cavab verdiyi üçün müəllim və valideynlərin rəğbətini qazanan Ənvərə haqq qazandırır və bir ağızdan:

*Sağ ol, zəkali Ənvər,
Var ol zəkali Ənvər, –*

deyə onu alqışlayırlar.

Poemada müəllim – şagird münasibətləri, valideynlərin uşaqlarını oxutmaq üçün onları həvəsləndirməsi, çəkilən zəhmətin öz bəhrəsini verməsi həm bir şair, həm də müəllim – öyrədici ustalığı ilə öz bədii əksini və həllini tapmışdır. Əsər Ənvər və onun kimi məktəbi əla qiymətlərlə bitirən beş nəfərin şən bir nəğməsi ilə tamamlanır. Yeddi bəndlik bu şeir – nəğmənin son bəndləri belədir:

*...Bilmirik yavalıq, tənbəllik,
Etmərik şuluqluq, dəcəllik,
Məktəbi elərik biz şənlik
Ötüşün, ay quşlar, bülbüllər,
Gülüşün, ay quşlar, bülbüllər.*

*Vətəndir ölkəmiz, yuvamız,
Yaşasın müəllim xocamız,
Yaşasın oxudan atamız,
Ötüşün, ay quşlar, bülbüllər,
Gülüşün, ay quşlar, bülbüllər [24, s.159].*

Anadilli şeirləri ilə milli şüurun oyanışına xidmət edən şairlərdən olan “Zamanın göstərişi” şeirində “Zatən bu mülkü millətə xidmət xəta imiş” [36, s.191] deyən M.Səfvət başqa bir əsərində gələcəyə ümidlə baxaraq yazır:

*Yetər nəhayətə hicrin qara günü, ey dil,
Sıxılma, şam keçər sübh olar, nahar gəlir* [36, s. 190].

M.Səfvət şeirlərində dönə-dönə vurğulayır ki, vətəni sevmək, ona xidmət etmək namus – şərəf məsələsidir. Doğma yurdu Azərbaycanı cənnət kimi görmək istəyən şair “Yar ola, gülzar ola”, “Hər kəsin öz arzusu var”, “Bakıdan ayrılarkən”, “Mirzə Cəlil namına” kimi şeirlərində vətəndaş və vətənpərvər şair kimi çıxış edərək, vətəndaşları milləti və xalqı sevməyə, onun yolunda canını da fəda etməyə çağırır.

Azərbaycan şeirində *“inqilabı romantizm təmayüllərinin aparıcı nümayəndələrindən biri sayılan”* [77, s. 64] əsərlərini fars dilində yazsa da, milli kimlik məsələsi poeziyasında qabarıq şəkildə inikas edən M.Eşqi (1893-1924) üsyankar və romantik bir şair olmaqla yanaşı, həm də bir azadlıq mücahidi olmuşdur. “Şairin sərgüzəşti”, “Eşq ustadı”, “Ehtiyac, ey ehtiyac”, “Ruzigar, ey ruzigar” və s. bu kimi şeirlərində o, zamanəsini kəskin şəkildə ittiham edir, dönə-dönə bildirir ki, cəmiyyət anti-insani qanunlarla idarə edildiyindən hər şey, bütün aləm bir-birinə qarışıb. Mərd namərdin, məzlum zalımın, yaxşı yamanın, gözəllik eybəcərliyin, ədalət vəhşətin, mənəviyyət maddiyyətin əlində əsir-yesirdir.

*Söylə bu aləm nədir? Varmı cəhənnəm, ya İrəm?
Gəlmişəm yoxdan, gərək mən yoxluğa labüüd gedəm,
Rəhmdən qəbrə qədər bir yol uzanmış hər qədəm,
Var bu yolda fitnəvü möhnət, fəsadü dərdü qəm,
Kaş ana bətnində bu sirri biləydim, lacərəm,
Bətni eylərdim özümə bir məzar,
Ruzigar, ey ruzigar!* [36, s. 186].

Şair hesab edir ki, yaşadığı mühitdə anti-insani qanunların hökmü ilə haqq nahaqqa məğlub edilir, doğru danışanların ağzına daş basılır. “Eşqi bir həqq söz danışdı, qoymadın, qan eylədin”, - deyən şair “Eşq ustadı” şeirində yazır:

*Səndən, ey Məclisi-milli, mən ey azad vətən,
Nə yazım? Çünki əlimdə qələm azad deyil* [122, s. 187].

Şairin milli şüurun oyanışı və milli kimlik məsələsinin bədii əksini özündə ehtiva edən ən dəyərli əsəri, hesab edirik ki, “Bir qoca kəndlinin ideali” romantik-fəlsəfi poemasıdır. Fars dilində yazılmış bu əsər ədəbiyyatşünas-tərcüməçi Mübariz Əlizadə tərəfindən “Eşqin ideali” adı ilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir [123, s.165-184].

Poemadan bəhs edən ədəbiyyatşünas Mirəli Mənafi yazır: *“Eşqin ideali” poeması Cənubi Azərbaycan inqilabi poeziyasında fəxri yer tutur. Bu əsərdə inqilabi kimlər etdiyi, ondan kimlərin bəhrələndiyi çox güclü və çox düzgün qələmə alınmışdır*” [117, s. 82]. Üç hissəlik poemanın hər bir hissəsini tablo adlandıran müəllif hər tabloda ayrı-ayrı əhvalatların bədii təəcəssümünü yaratsa da, onların birinin digərindən yarandığını, birinin digərinin məntiqi davamı olduğunu görürük.

Müəllifin tablo, bizim şərti olaraq hissə adlandırdığımız hər bölümdə şairin yaşadığı dövrün qlobal xüsusiyyətləri bədii əksini tapmışdır. “Aydınlıq gecə” hissəsində təcrübəsiz və kasıb, pək bir qızın harın və varlı bir əxlaqsız tərəfindən aldadılması əks olunursa, “Məryəmin ölüm günü” tablo – hissəsində çarəsiz qızın ölümü və atasının hansı əzablarla onu dəfn etməsi təsvir olunur.

Şairin poetikləşdirdiyi hadisələr XX əsrin əvvəllərində İranda baş verənləri anlamaq üçün gözəl bir vəsilədir. Şairin qənaətinə görə, İran elə bir dövlətdir ki, varın, pulun, vəzifən varsa, hər şey edə bilərsən, çünki bu başsız cəmiyyətdə hər şey zora tabedir. Qanunun adı var, amma onun üzünə tüpürən belə yoxdur. Köməksiz bir məxluqu – bir tehranlı, ümumiləşdirsək məzlumları rejimin, şahlıq quruluşunun alçaltması bu quruluşda əqidəsiz, buqələmun kimi dondan-dona girən imkanlıların, əslində əyyaşların əlində adi bir şey və həyat normasıdır.

Poemanın üçüncü hissəsini – tablosunu şair “Məryəmin atasının macərası və onun ideali” adlandırır. Qızının məzarı üstündə oturub gözlərindən qanlı yaş axıdan ata ilə ona səbir diləyən şair arasındakı mükəllimədən qocanın kimliyi, hansı əqidəyə qulluq etməsi və idealının nədən ibarət olması aydınlaşır.

Poemanın son hissəsində şair bizi atanın Məşrutə hərəkətində necə iştirak etməsi, öz puluna at və silah alaraq oğlanları ilə döyüşə atılması, bu yolda oğlanlarını qurban verməsi ilə tanış edir. Qalib gələn Məşrutənin xalqa bəxş etdiyi azadlıqlar isə inqilab edənlərə yox, inqilabı kənardan seyr edənlərə fayda verir. O şəxslər ki, xalqın qanını sormaq ilə məşğul idilər, indi onlar rəyasət sahibləri, Məşrutə tərəfdarları rolunda çıxış edirlər. Artıq hər şey onların əlindədir. Zəhməti çəkən başqaları, səfasını görənlər isə başqalarıdır.

Bəs qocanın istəyi, ideali nədir? Qoca inqilab zamanı itirdiyi iki oğlunun və qanunsuz bir məmləkətdə şərəfsizliyin qurbanı olan qızının qisasını almaq barədə qətiyyənlər düşünür. Bu, şairin nəzərində çox xırda, adi bir iş olardı. Qoca istəyir ki, bütün xalq ayağa qalxaraq intiqamını alsın. Məmləkət başqa bir dona girsin, zalımın taxt-tacı başına çevrilsin. Bu zaman Məryəmin qatilini cəzalandırmaq bir fərdin işi yox, dövlət işi olacaq və Məryəm kimi neçə-neçə günahsız şərəfsiz ölümə məhkum edənlər lazımı və tarixi cəzalarını alacaqlar. Poema bu bəndlərlə bitir:

*Abad olmayacaq bu xərabə mülk, məgər,
Sulanmış olmaya xain qanıyla sərtasər.
Demə buza yazılıb sözlərim, ucuzdur, hədə.
Yozar mənim yuxumu bir zəmanə, bu sözlər
Bir inqilab atasından sənə olur təlqin.*

*Budur mənim əməlim, şərh eylədim sadə,
Nə qəm varımdı, əgər olmasa da dünyada,
Əməllərim qalacaqdır özüm tək azadə,
Siyasət eyləyəcək hər fəqiri-naşadə,
Bütün bir el olacaq aşiqi əməllərimin [123, s. 184].*

XX əsrin əvvəllərində yaradıcılığa başlayan, demokratik poeziyanın inkişafında müəyyən xidmətləri olan şairlərdən biri olan İrəc Mirzənin (1874-1925) yaradıcılığında İran, xüsusən də Güney Azərbaycan qadınlarının acınacaqlı taleyinin

təsviri və bunlardan çıxış yolu məsələsi mühüm yer tutur. Onun “Arifnamə”, “Çadranın tənqidi”, “Ana”, “Ana qəlbi”, “Dürrətül-Məali xanıma” və s. şeirlərində bu problemin qoyuluşu və bədii həlli inandırıcı şəkildə əksini tapmışdır.

“Ana qəlbi” şeirində anaların böyüklüyünü və onlara hörmətin vacibliyini vurğulayan şair “Məktəb uşaqları” şeirində İranda yaşayan bütün millətləri ölkənin vətəndaşları hesab edərək, onları vətənin xoşbəxtliyi uğrunda səfərbər olmağa çağıraraq yazır:

*Anadır bu vətən bizim xalqa,
Baş əyək hamı bu gülüstana.
Vətəni sevməyi uşaqlıqdan,
Öyrədib bizə ata və ana.
Vətəni sevmək imandandır,
Biz də ki, tabeyik o imana.
Bir nəfər qarşı çıxsın bu vətənə,
Girərik ilk anda meydana.
Vətəni bəxtiyar qılmaq üçün,
Durmusuq biz vüqarla mərdanə [125, s. 204].*

20-ci illərin əvvəllərində genişlənən milli-azadlıq hərəkatı bədii ədəbiyyatda yeni “mübariz insan” obrazlarının yaradılması ilə də seçilir ki, bu illərdə ədəbiyyatda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Heydər Əmioğlu, Məhəmməd Tağıxan və s. bu kimi şəxslər barədə dəyərli əsərlər meydana gəlir. Xorasan üsyanının başçısı olan polkovnik Məhəmməd Tağıxan barədə dəyərli bir şair yazan İrəc Mirzə onu cəsur vətənpərvər, misilsiz qəhrəman və Vətənə sdaqət kimi xarakterizə edir.

Paraqrafı ümumiləşdirərkən belə bir qənaətə gələ bilərik ki, Məşrutə inqilabı və Ş.M.Xiyabani hərəkatı ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi, Cənubi Azərbaycanda yaranan şifahi və yazılı ədəbi abidələr təsdiq edir ki, bu illərin ədəbi sözü xalqın bağrından qopan sözlər olmuş, ədəbiyyat zamanla nəfəs almışdır. Bu dövrdə yaranan ədəbiyyat özündən sonrakı ədəbi prosesə də təsirsiz qalmamış, milli şüurun təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

1.2. Rza şah istibdadı illərinin poeziyasında milli kimlik məsələsi

1920-1940-cı illər İranın, o cümlədən İranın tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycanın tarixinin ən ziddiyyətli dövrlərindən biridir. Məhz bu dövrdə türk kökənli Qacarlar sülaləsinin hökmranlığına son qoyulmuş, fars kökənli Rza şah Pəhləvi (1878-1944) hakimiyyətə gələrək, İranda millətçi və şovinist bir sülalə olan Pəhləvilər rejiminin əsasını qoymuşdur. Sonuncu Qacar şahı Əhməd şah Qacarı xarici himayədarları və daxildəki antitürk qüvvələrin köməyi ilə devirib, şahlıq taxtında oturan Rza şah Pəhləvi (1925-1941) və ondan sonra İranın şahı olmuş Məhəmməd Rza Pəhləvi (şahlıq illəri:1941-1978), demək olar ki, bir qayda olaraq, Azərbaycan xalqının dilinə, ədəbiyyat və mədəniyyətinə düşmən münasibət bəsləmiş, Azərbaycanın var-yoxunu talayaraq onu qatı şovinist Tehran rejimindən asılı vəziyyətdə saxlamağa çalışmışdır. Pəhləvilərin hakimiyyətdə olduqları 1925-1978-ci illərdə (1945-1946-cı illər istisna olmaqla – E.A.) Azərbaycanda anadilli təhsil sistemi tamamilə çökdürülmüş, Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının nəşrinə qadağa qoyulmuş, doğma dildə yazmaq, oxumaq, bir növ, yasaq olunmuşdu. Ona görə də, bu illərin ədəbiyyatına nəzər salanda, biz daha çox farsdilli nümunələrlə qarşılaşırıq ki, bunları şairlərin milli dilə xor baxmaqları kimi yox, əslində dövrün anti-insani tələblərindən doğan hal kimi qəbul etmək lazımdır. Bu illərin poeziyası (Rza şah hakimiyyəti illərinin şeiri nəzərdə tutulur – E.A.) daha çox fars dilində yayılsa da, bu, heç də anadilli poeziyanın yaranmaması anlamına gəlməməlidir. Çünki bu illərdə ana dilində çap olunmaq imkanının, demək olar ki, olmadığına baxmayaraq, çap olunmasa belə, anadilli şeir nümunələri də yaranır, həm fars, həm də Azərbaycan dilli poeziya, əslində, anadilli məktəbi, mətbuatı əlindən alınmış xalqın arzu və istəklərinin tərcümanı, danışan dili rolunu oynayır. Xalq şairi Balaş Azəroğlu çox haqlı olaraq yazırdı ki, *“Biz bu dövrün Azərbaycan dilində yazılmış nümunələrinə ancaq o illərdə ya gizli şəkildə çap olunmuş kitablar, ya da Rza şah hakimiyyəti yığılından sonra buraxılan jurnal, qəzet və kitablarda rast gəlirik”* [21, s. 98].

Əvvəlki illərin poeziyasında olduğu kimi, bu illərin də poeziyasına bir vətəndaşlıq ruhu hakim idi. Özlərini azərbaycanlıdan daha çox iranlı sayan şairlər prob-

ləmin mahiyyətini ümumirən kontekstində həll etməyə üstünlük versələr də, onların poeziyasında milli ruh və milli kimlik məsələsi də özünü aşkar şəkildə göstərirdi.

Haqqında söhbət gedən illərin azadfikirli, milli düşüncəli şair və ziyalılarından olan Mahmud Mirzə oğlu Qənizadənin (1878-1935) poetik irsi ilə tanışlıq deməyə imkan verir ki, M.Qənizadə şeirlərində milli kimliyin əsas komponentlərindən olan azadlıq carçısı kimi çıxış etmiş, insanları anti-humanist üsullarla az qala kölə halına salan quruluşa qarşı etiraz səsini bildirməkdən çəkinməmişdir. Şair yaşadığı illəri zülmətə, başçıları isə zülmətsevərlərə bənzədərək “Təxəyyür” adlı şeirində yazır:

*Rəhbərlərim çəkir məni susuz düzənliyə,
Tutmaz əlimdən əhli-mürüvvət olan hanı?
Zindan kimidi dünya bizə, kimdə var macal,
Bir vaxt tapıb da söyləyə doğru, yalan hanı?
Bir ölkədə ki, yoxdu nicat tapmağa macal,
Mülki-ədəmə təkcə qalıblar güman, hanı? [98, s. 41]*

Şairin zamanının ovqatını əks etdirmək baxımından maraqlı doğuran “Həyat və ölüm haqqında düşüncələr” şeiri yuxu səhnəsinin təsviri ilə başlayır. Şairin təqdimatında “yer də, göy də sükuta dalmışdır”. Yer üzünü qanlı bir səhnəyə, faciə meydanına çevrilmiş və faciə ilə dolu bu sükut içrə təkcə bir səs var:

Bir quş “həqq, həqq” deyib, odur oxuyar [98, s. 41].

Daha sonra şair quşa müraciətlə bəyan edir ki, “qəhr odu hər tərəfdə odlanmış, gücsüz insanların evi yanmış, qan yer üzünü” tutmuşdur. Belə yerdə haqq özünü göstərə bilməz və sən deyən haqq əfsanədən başqa bir şey deyil.

Çünki:

Riyakarlıq tutub bütün vətəni [98, s. 42].

Ürəyi odlanan şair quşa onu da bildirməyi vacib sayır ki, “Qorx ki, bu odda sən də yanmayasan...”. Daha sonra şairin lirik qəhrəmanı bütün kainata səslənərək deyir:

*Fələyə çatmış olsa bir gün əlim,
Eh, nələr eylərəm o dəm, nə bilim! ?
Alaram ordakı dəftər-qələmi,
Vuraram başına bir gürz kimi.
Cıraram sirlə dolu pərdəni mən,
Çıxar aşkara o batinlər həməm [98, s. 43].*

Şairin təsvirində bu dünya qəmlə yoğrulmuş bir sitəm səhnəsidir ki, burada güclülərin görüb çəkdikləri kef-damaq, gücsüzlərin nəsibi isə ah-vay, qəm kədərdir. Ona görə də lirik qəhrəman fani dünyada köç edib ədəbiyyata qovuşmağı arzulayır, çünki:

*Orada nə qəm, nə kədər var, nə sitəm,
Orda acizlərə zülm olmur inan,
Orda öz bəxtinə küsmüş insan.
Qəbr evim, qoy tez olum mehmanın,
Çəkinməyim minnətini dövrənin [98, s. 44].*

Şeirlərinin kiçik bir qismi əldə olan Nimtac xanım Səlamasi əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaradan demokratik fikirli, cəsarətli qadın şairlərdən biridir.

Onun ədəbiyyatşünas-şair Əbülfəzl Hüseyni tərəfindən ustalıqla Azərbaycan dilinə tərcümə olunan “Qadınların kişilərə xitabı” və “Tehrana xitab” şeirləri həmin illərin ən qiymətli poeziya nümunələrindən hesab olunur [151, s. 46-47]

Birinci şeir kürd üsyançısı İsmayıl ağa Smidqonun 1924-cü ildə Səlmasa hücum edərkən Ləkistan qəsəbəsini dağıtmasından az sonra yazılmış, çox böyük sürətlə xalq arasında yayılmış, kütlələri kürd üsyançılarına qarşı səfərbər etməkdə müstəsna rol oynamış, qısa bir zamanda bütün İranda dillər əzbəri olmuşdur.

*İran dilər ki, fərri-Kəyan bərqərar ola,
Əvvəl bu yerdə Gavə gərək aşikar ola [151, s. 46] -*

beyti ilə başlanan şeirin ilk misralarında Şərq ədəbiyyatında zalımlıq simvolu olan Zöhhaka qarşı üsyan qaldıraraq onun səltənətinə son qoyan Gavənin adının xatırlanması təsadüfi deyil. Şairin qənaətinə görə, hazırkı İran və onun bir hissəsi olan Azərbaycan artıq zülmə idarə olunan bir məmləkətə çevrilib. Məmləkətdə zülmün kökünü kəsmək üçün Gavə kimi kütləni arxasınca apara biləcək şəxslərə ehtiyac var. Vəziyyət o qədər ağır, ölkə o qədər dərəbəylik, hərki-hərkilik və özbaşınalıqdır ki, Nuh peyğəmbərin və onun məşhur tufanının yenidən zühur etməsi zərurəti yaranmışdır. “Ar pərdəsi yırtılmış”, bütün eybəcərliklər aşkara çıxmışdır, lakin bir çox batin işlər vardır ki, bunların faş olması mütləq lazımdır. Çünki bunlar olmayınca məmləkətdə ədalət, insan haqları, şərəf və ləyaqət bərpa edilə bilməz. Odur ki:

Öz zülfün açıb bu qadınlar deyir belə:

Eybi açaq ki, nakişilər burda xar ola.

Qızlar açıblar Urmuda öz ay camalını,

Məqsəd budur ki, küçədə bir ahü zar ola.

Səlməsda çox bacı üzünə qan yaxıb bu gün,

Qardaş qanilə ta ki, şəhər laləzar ola.

Xilqət ki, bənd edir bir eli eyşü işrətə,

İstər yəqin ki, min cürə dərdə düçar ola [151, s. 46].

Nimtac xanımın digər şeiri “Tehrana xitab” adlanır. Bu şeiri qeydsiz-şərtsiz əyalətlərin mərkəzi hökumətə protesti də adlandırmaq olar. Əyalətlərdə “qurd sürünü dağdır”, çobanların guya bundan xəbəri yoxdur. Başına papaq qoyanlar harada itib-batıblar ki, papaqsızların əhvalından xəbərsizdirlər. Nimtac xanım onlara baş yaylığı göndərməyi təklif edir ki, onsuz da onların qadınlardan bir o qədər fərqləri yoxdur. Xalqa başçılıq edənlərin məskəni “parklar olubdur bu gün”. Bu səbəbdən də millətin – uşaqların naləsi onlar tərəfindən eşidilməz olub. Bəs bu nadan başçıları qəflət yuxusundan necə ayıltmalı? Şair təklif edir ki:

*Yetimlərin göz yaşı axıb güclü sel olsun,
Aparsın o parkları, boğulsun o nadanlar* [152, s. 47].

Şair ürəyi yana-yana bildirir ki, “Bizim pəri gözəllər əsir olub divlərə” və “Vətənpərəstlər hamı uzaq düşüb vətəndən”. Bəs çıxış yolu nədədir? Çıxış yolu mübarizədədir və nə qədər ki, millət öz haqqını almaq uğrunda ölüm-dirim savaşına atılmayıb, o, zəlil və xar olaraq yaşamaqda davam edəcəkdir. Şeir belə bir arzu ilə tamamlanır:

*Hanı gələ bir insan əzmlə, fəryad ilə,
Dola bu tülkülərlə o məhbəslər, zindanlar!* [152, s. 47].

Qadın azadlığı mövzusu və qadın azadlığı uğrunda mübarizə Şəms Kəsmainin şeirlərinin də əsas motivlərini təşkil edir. “*Çöhrələri Ay kimi, Günəş kimi şölələnsə də, özləri “günəşsiz, gündüzsüz” yaşayan* [21, s. 112] qadınları öz hüquqları barədə mübarizəyə səsləyən şair “Qadınlara xitab” şeirində yazırdı:

*Üzün bir Zöhrə, Ay, Günəşdir sənin,
Özün dünyada kəm – günəşsiz kimisən.
Sən bu qanlı, küskün diyarda xarsan,
Özündən arxayın, yaddan ümitsiz* [93, s. 72].

XX əsrin ilk onilliklərində yaşayıb-yaradan Arif Qəzvinin (1882-1933) poeziyası İran və eləcə də Güney Azərbaycanın ictimai-siyasi lirikasının inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

Şairin “Yaşasın”, “Elə”, “Olmaz”, “Xalq olardı azad”, “Puçdan”, “Rəzalətdir” və s. şeirlərində xalqı ictimai mübarizəyə səsləmək motivləri çox güclüdür. “Rəzalətdir” şeirində İrandakı mövcud idarəetmə sisteminə, Rza şah üsuli-idarəsinə qarşı üsyan səsini ucaldan şair yazır:

*Deyin dilimdən o kabinənin cəmaətinə,
Bizi bu hala salan o yalançı dövlətdir.
Bu ev bizimkidi, ya özgəsinin, desin məclis,
Bilək görək bu nə dərdidir, bu nə qətl-qarətdir.
Satır bu evdəki oğru bizim yazıq vətəni,
O özgədən nə deyək, özgə özgə afətdir.
Çəkilsə bu qara pərdə, hamı görər, Arif,
Bizi bu hala salan hansı bir cinayətdir [105, s. 212].*

Arif Qəzvini bir sıra əsərlərində cəmiyyətin inkişafına mane olan, ictimai buxova çevrilən fırladaqçı ruhaniləri, qadını hüquqsuz vəziyyətə salan mühiti, elmsizliyi tənqid obyektinə çevirmiş, inkişafın maarif və mədəniyyətlə bağlı olduğu qənaətinə gəlmişdir. Bu cəhətdən onun “Qadınlar üçün”, “Qadınsız mədəniyyət”, “Kişi tapılar” və s. şeirləri maraq doğurur.

Yeni fars şeirinin yaradıcılarından biri, “*XX əsrin əvvəllərindəki demokratik və inqilabi hərəkətin fəal iştirakçısı olmuş şair, alim və publisist M.Ə.Dehxudanın*” [63, s. 228] (1879-1955) “Mərhumun nəfəsi”, “Arifin yolu”, “Fəqr hümməti”, “Qarının şikayəti”, “Ağamın ən yaxşı işi” adlı şeirləri, hər şeydən əvvəl, zəmanəsinə görə mövzu yeniliyi və ictimai məzmunu ilə seçilir. Şairin “Vətənpərvərlik” adlı çox ibrətamiz və tərbiyəedici ruha malik olan kiçik bir şeiri var. Şeirdə müəllif yazır:

*Qalıbdır yadımda, bir gün uşaqkən,
Durna yuvasına əl uzatdım mən.
Birisi əlimi tutub dişlədi,
Ağrısı beynimə çıxıb işlədi.
Gülərək söylədi atam bu zaman:*

Vətənpərəstliyi öyrən böylə durnadan [37, s. 20].

İrənin görkəmli alimi Seyid Əhməd Kəsrəvi “Ədəbiyyat haqqında” adlı əsərində yazır: “*Məşrutə hərəkətindən sonrakı dövrdə həyatın poeziya qarşısına qoyduğu tələblərə öz yaradıcılığı ilə cavab verən şairlərdən biri Pərvin Etisamidir. O, yüksək*

fikirlər ifadə edən şeirlər yazmış, beləliklə dərin məzmunlu, səmimi və dolğun əsərləri ilə xalq ruhunun tərcümanına çevrilmişdir” [94, s. 52].

Şeirlərində qadın azadlığı, zəhmətkeşlərin ağır həyat şəraiti, yaşadığı dövrdən narazılıq motivləri mühüm yer tutan şairin “Ey rəncbər” adlı şeirində (fars dilindən tərcümə edən Atif Zeynallı – E.A.) oxuyuruq:

*Ömrün boyu tər axıtmaq məgər savabdır, ey rəncbər?
Niyə bir parça nan üçün qəlbin kababdır, ey rəncbər?
...Sorurlar zəlitək qanın, çıxır gör bir necə canın,
Yu qanda əl-ayağını, elə bil abdır, ey rəncbər” [36, s. 271] .*

Professor İslam Qəribli doğru olaraq qeyd edir ki, *“feodal mütləqiyyətinin ədalətsiz qanunları qarşısında məzlum kökə salınmış, qazandığının ondan birinə sahib olmağa belə hüququ olmayan kəndlilin-rəncbərin taleyi P.Etisami şeirlərinin əsas mövzularındandır” [101, s. 137].*

Əkinçinin, zəhmətkeşin hüququnu pozanlar qanunun əli ilə cəzalandırılmalı ikən rüşvət alaraq qanunu ayaqlar altına salan qazı dini də, şəriəti də öz şəxsi mənafeyi naminə ləkələyir. Rəncbərin ah-naləsi quzğun kimi leş yırtıb, kəklik kababı yeyənlərin, zərli libası ilə öyünənlərin qulağına çatmır, çatsa da zəhmətkeşin iztirablarını saya salan yoxdur. Ona görə yoxdur ki, qanunların aliliyi prinsipi İranda hər an pozulur, şah qanuna yox, qanun şaha möhtacdır.

Monarxist bir rejimdə, şahlıq üsuli-idarəsi ilə idarə olunan İranda üsuli-idarəyə qarşı üsyan etmək, onu sətiraltı, məcazi sözlərlə deyil, açıq şəkildə tənqid etmək tək-tək qələm sahiblərinə aid edilə biləcək hünərdir ki, bu hünərvərlər sırasında, heç şübhəsiz ki, Pərvin Etisaminin də adı var. Fikrimizin təsdiqi üçün onun azadlıq və humanizm ideyalarının təsvir və tərənnümü olan “Şah və yetim uşaq” adlı şeirinə nəzər salmaq kifayətdir (farscadan tərcümə edən Yəhya Şeydadır – E.A.). Şeir belədir:

*Bir küçədən keçirdi Cəlal ilə Şəhriyar,
Hay-küy ucaldı, oldu o gün şənlik aşkar.
Verdi sual dağlı yetim öz hamaşına,
Bu göz qamaşdıran nədi şahın tacında var?
Verdi cavab: - Bilmirəm, ancaq eşitmişəm,
Ən qiymətli incidir başa qoymuş o bəxtiyar.
Getdi qabağa, bir qarı-övrət dedi belə:
Göz yaşıdır, ürək qanıdır, olsan hüşyar.
Bu qurd ki, bizlərə tanış olmuş bir ömürdür,
Daim fəlakətə sürünü eyləyib düçar.
Arif ki, yığdı sərvətü dövlət, hərəmidir,
Bir şah ki, mülk al-verində, etmə etibar.
Diqqətlə gör yetimlərin qanlı göz yaşın,
Bir gövhərin parıldamağın anla kim əyyar.
Pərvin, yalan deyənlərə döz, söz nə bəhrəsi,
Kimdir ki, düz danışmağına etsin iftixar! [95, s. 66-67].*

İlk baxışdan adi görünən hər bir misranın özəyində açıq ifadələrlə yanaşı, dərin kinayə, ironiya, zəmanəyə qarşı kəskin protest var.

“Mütləqiyyətin ağır zülm və ədalətsizliyi yükü altında əzilən İran kəndliləri haqqında onlarla qiymətli əsərlər yazan” [77, s. 181] Pərvin Etisaminin “Bülbül və qarışqa”, “Səy və əməl”, “Əkinçinin nəğməsi” kimi əsərlərində yaratdığı obrazlar, dövrə, hadisələrə münasibəti şairin poetik qüdrətini göstərməklə yanaşı, yüksək insani və əxlaqi keyfiyyətlərə də malik olmasından xəbər verir.

P.Etisami poeziyasının başlıca müraciət obyektlərindən biri qadınların taleyi məsələsidir. “Pərvin İran qadınlarının ağır güzəranını təkə bir şair kimi deyil, həm də həssas, dərin düşünmə qabiliyyətinə malik bir qadın kimi qavrayıb əks etdirə bilmişdir” [77, s. 189]. “Ünsiyyət pərisi”, “İki məzhər” və s. şeirlərində cəmiyyətin inkişafı və ailənin xoşbəxtliyi sahəsində qadının əvəzedilməz xidmətlərini əks etdirməyə çalışan P.Etisami “Fağırın dərdi” şeirində bütün gəncliyini, gözlərinin

nurunu bir qarın çörək qazanmaq yolunda qurban vermiş, yun və pambıq əyirən qadınların əziyyətlərlə dolu həyatını ağrı və ustalıqla təsvir edir. Çuxura düşmüş gözlərinin nuru itən, dünya malından qazancı bir cəhrə, bir iynə-sap, bir də bir uçuq dam olan yazıq qarının dilindən deyilən şeir XX əsrin 30-cu illəri İran və Güney Azərbaycan qadınlarının həyat tərzinin ümumiləşdirilmiş bədii inikasındır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Rza şah istibdadı dövründə Azərbaycan dilində yazılan əsərlərin çapına ciddi qadağalar qoyulsa da, həmin illərdə anadilli poeziya inkişafdan qalmamış, milli kimlik məsələsinin bir çox komponentləri dövrün Azərbaycandilli poeziyasının əsas mövzuları olmuşdur. Biz buraya əvvəlki paraqrafda haqqında bəhs etdiyimiz M.Möcüzün (M.Möcüzün yaradıcılığı həm Məşrutə inqilabı və Xiyabani hərəkəti, həm də son illəri Rza şah istibdadı illərinə düşdüyündən biz onun əsərləri haqqında ilk paraqrafda danışmağa üstünlük verdik – E.A.) əsərləri ilə yanaşı, Mir Mehdi Etimadın, Həbib Sahirin, İbrahim Zakirin, Şeyxəli Millətçi Çeşməganinin anadilli əsərlərini də qeyd edə bilərik.

Şair-ədəbiyyatşünas Balaş Azəroğlu XX əsrin 30-cu illərinin poeziyasından danışarkən yazır: *“Bu illərin Cənubi Azərbaycan poeziyasındakı qürbət mövzusu, qürbət acısı da Vətənlə, el-oba ilə bağlı mövzulardır. Qürbətdə yazılan, qürbətdən danışan şeirlərdə ayrılıq, nisgil, ümitsizlik duyğuları, mənəvi sıxıntı daha bariz şəkildə özünü göstərir”* [21, s. 104]. Müəllif bu fikri irəli sürərkən Həbib Sahirin “Məndən salam olsun gözəl Təbrizə” və “Söylə, Tanrı” şeirlərini də misal göstərir, qeyd edir ki, “qürbət dərini *“Məndən salam olsun gözəl Təbrizə” şeirində sadə, təbii bir dillə, heç bir rəng-boya vurmada, kövrək misralarda ifadə edən*” [21, s. 105] şairin ikinci şeirindən aydınlaşır ki, qürbət dərdi bir fərd olaraq yalnız onun deyil, Vətəmindən ayrı düşməyə məcbur olan bütün Azərbaycan övladlarının problemidir. Əgər bu problemləri çözmək, bu çəkilməz dərdlərdən qurtarmaq üçün H.Sahir birinci şeirdə *“Xəzan yeli bağçamızı saraltdı”* [36, s. 226] - deyə xalqı mübarizəyə səsləyirsə, ikinci şeirdə daha açıq şəkildə fikirlərini belə ifadə edir:

Söylə, Tanrı, bu boş qalmış yollardan,

Gecə vaxtı kimlər keçdi, kim qaldı.

Yarı yardan hankı əllər ayırdı,

*El içində ayrılığı kim saldı?
Min əməklə çiçəklənən yurdumuz,
Bir gecədə nə tez solub-saraldı?*

*Söylə, Tanrı, köçüb gedən ellərin,
Bu dünyada bir də üzü güləcək?
Gələcəyə şirin ümid bəsləyən
Könlümüz açacaqmı gül-çiçək?
Viranədə susacaqmı bu bayquş,
Verəcəkmi bahar dünyaya bəzək? [36, s. 227].*

Məlum olduğu kimi, milli-mənəvi dəyərlər mürəkkəb struktura malik olan milli kimliyin əsas komponentlərindən birini təşkil edir ki, Novruz və toy adətləri bunların içərisində önəmli yer tutur.

İstibdad dövrü kimi xarakterizə edilən Rza şah dönəminin Cənubi Azərbaycan poeziyasında biz göstərdiyimiz hallarla bağlı Azərbaycan dilində yazılmış nümunələrin də şahidi oluruq. Misal olaraq, Mir Mehdi Etimadın “Gəlinlər bəzəyi” və “Çərşənbə bazarı” poemalarını göstərmək olar.

Sadə bir dildə, sənətkarlıqla yazılan, Cənubi Azərbaycanda dəfələrlə ayrıca kitab kimi çap olunan “Gəlinlər bəzəyi” *“xalq arasında öz müəllifinə böyük şöhrət qazandırmış, bir çox beytləri dillər əzbəri olmuş bu əsərdə son zamanlara qədər davam edən evlənmə mərasiminin xoşagəlməyən cəhətləri tənqid olunur”* [21, s. 112].

Əsərin lap başlanğıcında toy xərclərinin hədsiz dərəcədə çox olduğuna etiraz edən ədib izafi xərclərin xoşagəlməz bir hal olduğunu bəyan edərək bildirir ki, ən acınacaqlısı odur ki, oğlan qızı, qız oğlanı görməyə-görməyə onları evləndirirlər. Belə bir vəziyyəti normal hesab etməyən şair yazır:

*Pul da becəhhənnəm, dağılar orda – bu yanda,
Oğlan ki, qızı görmürü dərd ondadır, onda.
Elçi bəyənen qız da yəqinimdir, iş olmaz,*

Gər olsa da, beşgünlük olar, insana qalmaz! [52, s. 72].

Şair təbii ki, ailənin möhkəmliyinə, qızların xoşbəxtliyinə kölgə salan, çox zaman onların bədbəxtliyinə səbəb olan bu cür halları düzgün hesab etmir. Poemanın ilk hissəsində şairin oxucularına aşılamaq istədiyi ideya bundan ibarətdir ki, qarşılıqlı məhəbbət üzərində qurulmayan ailələrin təməli möhkəm olmaz. Belə ziyanlı adətlərdən əl çəkmək lazımdır.

Poemada şairin etiraz etdiyi ikinci hal ondan ibarətdir ki, bir çox valideynlər övladlarını vaxtında evləndirmir, qızları tez, vaxtından əvvəl ərə verdikləri halda, oğlanları işi-gücü yoxdur deyə gec evləndirirlər ki, şair bunu da arzuolunmaz hal sayır və poemanın “Ataların öz oğluna təklifi” başlıqlı hissəsində yazır:

*Amma atanın meyli budur, mərrə başında,
Evləndirə oğlun onu da əlli yaşında.
Bu işdən ötər eyləyə bir kimsə vəstət, əmr
Birdən əsəbani olu bu əmrə bu saat:
İndi o uşaqdır hələ, evlənməyi neylir?
Çox yeyiri, anlamayır, çox qələt eyilir* [36, s. 217].

Təbii ki, bu cür hallar atalarla oğullar arasında narazılıq əmələ gətirir, nəticədə vaxtında ailə qurmasına şərait yaradılmayan oğul atanın üzünə ağ olur ki, şair nə belə atalara, nə də oğullara haqq verməyərək yazır:

*Böylə ataya, bir belə övlada tuf olsun,
Gülzari-həyatında görüm gülləri solsun.
Bu sözlərimin hüsnünü əhli-ədəb anlar,
Lakin özünü anlamayanlar, tərəb anlar* [36, s. 217].

Poemanın “Elçilərin qızı görməsi”, “Qızın evə gəlməsi”, “Qız anasının tərif”, “Oğlanın bacısının sözləri” hissələrində həm bu adət-ənənənin xeyirli, həm də ziyanlı

cəhətləri barədə danışan, toyu bütün təfərrüatları ilə təsvir edən şair bu sayaq evlənmənin nə ilə nəticələncəyi barədə belə deyir:

*Oğlan ki qızı bilmədi çirkindi, gözəldi,
Toydan sonra işlər görürsən cəngü cədəldi.
Vursun başına, söyləsin: “Ey vay, canım vay,
Heç görməmişəm mən bu sifətdə xanım, ey vay!
Vacibdi beş-altı ducun hər gündə döyüşsün,
Vur-sındır əgər olmasa, lazımdı deyişsin.
Ya məxfi şəbanə eləsin tərki-vilayət,
Kəndistanə qaçsın, eləsin canını rahat [52,s. 17].*

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının qədim və çox gözəl adətlərindən birinin bayağılaşdırılması, qızların və oğlanların fikrinə məhəl qoyulmadan onların azad məhəbbət yox, daha çox maddi problemlərə, var-dövlətə görə evləndirilməsi kimi zərərli bir hal tənqid olunmuş, cəmiyyətin bu cür yaramazlıqlara qarşı mübarizə etmək istəyi ifadə olunmuşdur.

M.Etimadın “Çərşənbə bazarı” poemasında Novruz bayramına hazırlaşan əhalinin əhvali-ruhiyyəsi, “*Novruz bayramı ilə bağlı adət-ənənələr, müxtəlif şirin çörəklər bişirmək, səməni göyərtmək, bayram axşamı qızların qapı pusuması, çərşənbə günləri uşaqların üskü yandırması, axır çərşənbədə od yandıraraq üstündən atılmaq və s. təfərrüatı ilə nəzmə çəkilməmişdir*” [21, s. 116].

Novruz bayramını təsvir və tərənnüm etməklə yanaşı, şair poemasında ictimai həyatla bağlı dövrün eybəcərliklərini tənqid edən haşiyələr də vermişdir ki, biz bunun ən bariz nümunəsinə əsərin “Qoyma həqqini batsın” hissəsində rast gəlirik. Aşağıdakı misralara diqqət edək:

*Ah çəkmək, yaxa yırtmaq eləməz dərdə dəva,
Dayan al həqqini, fikr etmə batan günləridir.
Pozdu əfkarımı başda yazılan vaqelər,*

Yapışub söz-sözə gördüm uzanan günləridir [36, s. 224].

Paraqrafı ümumiləşdirərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Rza şah istibdadı dövründə Azərbaycan xalqının milli varlığına, xalqın milli ruhu və milli kimliyinin ən mötəbər daşıyıcısı olan ədəbiyyatına basqılar olsa da, istər fars, istərsə də Azərbaycan dilində yaranan poetik əsərlər xalqın duyğu və düşüncələrinin tərcümanı olmaq missiyasını şərəflə yerinə yetirmişdir. Təhlilə cəlb etdiyimiz əsərlərdən göründüyü kimi, özündə siyasi, etnik, mədəni identikliyi ehtiva edən milli kimliyin bir sıra komponentləri bu əsərlərdə bədii inikasını tapmış, şairlər ya açıq, ya da zamanın tələbinə uyğun olaraq üstüörtülü şəkildə oxucuları milli kimlik uğrunda mübarizəyə səfərbər etməyə çalışmışlar.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr “Поэзия Парвин Этесами” adlı məqalədə öz əksini tapmışdır.

II FƏSİL

POEZIYA İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ MİLLİ AZADLIQ MÜBARİZƏSİ DÖVRÜNDƏ

2.1. Ədəbiyyatın inkişafında yeni mərhələ. Poeziyanın baş mövzuları

İkinci dünya müharibəsi (1939-1945) dünya ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, İranda və İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda da milli şüurun oyanışına və azadlıq hərəkatının geniş şəkildə təşəkkül tapmasına imkan, zəmin və tarixi şərait yaratdı. Mütərəqqi fikirli azadlıqsevər Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən şair, yazıçı və jurnalistlər şəraitin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək gizli və açıq şəkildə Rza şah diktaturasına qarşı genişlənən inqilabi-siyasi mübarizəyə qoşuldular. Bu dövrdə yaranan poetik əsərlərin böyük əksəriyyəti inqilabi ruhlu, şahlıq istibdadına qarşı birbaşa və kəskin etirazı ilə diqqəti cəlb etməyə, özündən əvvəlki ədəbi-bədii nümunələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyə başladı.

Tarixşünaslıqda haqqında bəhs etdiyimiz illər *“Milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi (1941-1946)” dövrü kimi xarakterizə olunur*” [131, s. 136].

Daha çox milli özünüdərk və özünü təsdiq məfkurəsinə söykənməklə yaranan 1941-1946-cı illərin poeziyası dövrün, zamanın hadisələrinə ayıq gözlə baxmağa, olayları vaxtında əks edib ictimaiyyətə təqdim etməyə səy göstərməyə başladı. Akademik Mirzə İbrahimovun, çox doğru olaraq, qeyd etdiyi kimi, *“bədii ədəbiyyat bütün bu hadisələrə biganə qalmadı, bu və ya digər dərəcədə onların güzgüsü oldu”* [85, s. 133].

Haqqında söhbət gedən illərin Cənubi Azərbaycan şeiri daha çox antiimperialist xarakter daşıyırdı. Ölkədaxili monarxist rejimin, şahlıq üsuli-idarəsinin, milli ayrışikliyin tənqidi, zülmə və zalıma qarşı üsyan, xalqı mübarizəyə çağırış poeziyanın başlıca mövzularından idi.

Əsrin 40-cı illərində Cənubi Azərbaycanda diktaturanın təqib və hücumlarına baxmayaraq, milli ruhlu şairlər rejimə qarşı açıq şəkildə etirazını bildirir, o zamana qədər hədəfi daha çox qeyri-müəyyən olan əsərlərin dövrünün olmadığını başa

düşərək zamanın tələbi ilə ayaqlaşan, xalqın istək və arzularını əks etdirən yeni ruhlu əsərlərin yazılmasına üstünlük verirdilər. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından olan Sabir Nəbioğlunun (Əmirov) yazdığı kimi, *“Rza şah diktaturasının süqutundan sonra təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İran miqyasında yaranan ədəbiyyat özünün komponentlərinə görə yeni idi. O həm mövzu etibarı ilə, həm gerçək aləmə münasibət nöqtəyi-nəzərindən, həm də obyektiv aləmin təqdimində istifadə edilən bədii vasitələr cəhətdən özündən əvvəlki ədəbiyyatdan fərqlənirdi”* [67, s. 20].

Akademik Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, *“İkinci dünya müharibəsi illərində Cənubda ədəbi dilin canlanması üçün şərait meydana gəlir”* [35, s. 16]. Ana dili uğrunda mübarizə daha çox özünü dövrün poeziyasında, xüsusilə “Azərbaycan”, “Vətən yolunda” qəzetləri və “Şairlər məclisi” məcmuəsində dərc olunan ədəbi-bədii materiallarda göstərir. Bu illərin poetik nümunələrinin bir çoxu ilk nömrəsi Əli Şəbüstərinin müdirliyi və İsmayıl Şəmsin redaktorluğu ilə 1941-ci ilin noyabr ayının 1-də çıxan “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində dərc olunurdu. Məqalə və digər yazıları ilə *“Azərbaycan xalqına edilən zülmü ifşa edən, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişafı uğrunda mübarizə aparan”* [43, s. 18] qəzetin səhifələrində Ə.Fitrət, M.Biriya, Süleyman Əmini, Sədi Yüzbəndi, Ələkbər Həddad, Məhəmməd Hüseyin Təvəkküli kimi şairlərin şeirləri tez-tez çap olunurdu. Maraqlı burasıdır ki, qəzet satirik şeirlərin çapına daha çox həvəs göstərirdi. Qəzetin ilk nömrəsində “Bacadanbaxan” imzası ilə dərc olunan bir şeirdə oxuyuruq:

*Məşrutə oldu İran, biz olduq vəkili-millət,
Biz rahatə yetişdik, millət qazandı zillət,
Qanunu biz düzəlttik “bər nəf”e ma və dövlət”,
Bax gör ki, hər zamanda saman yenə bizimdir,
Dur çal qavalı, oyna, dövrən yenə bizimdir [17].*

Qəzetdə çap olunan müəlliflər şəhliq rejiminin tənqidi ilə kifayətlənmir, xalq həyatının bütün sahələrini inikas etdirən ədəbi-bədii nümunələr yaratmağa cəhd

edirdilər. Bu şeirlərin əksəriyyətində Azərbaycan xalqının milli mənlili tərənnüm olunur, xalqı qəflət yuxusundan ayılmağa çağırışlar edilirdi. Hilal Nasirinin “Namuslu millətimə” şeiri bu cəhətdən xarakterikdir:

*Qəflət yuxusundan oyan, ey milləti-huşyar,
Dünyaya baxıb qeyrət elə, olma dəxi xar.
Əlləş gecə-gündüz özünə namü nişan al,
Dünya bilə ta inki bu millətdə nələr var.
Amalımızın ziddinə kim bir qədəm atsa,
Bilsin olacaq mənzili axırda səri-dar.
Öz millətimin başına şövq ilə dolannam,
Pərvanə kimi axtarıram fürsəti didar [131,s. 143].*

Qəzetin səhifələrində tez-tez çıxış edən Məhəmməd Biriya oxucusu ilə ünsiyyətə mükəlliməyə üstünlük verir, satirik şeirləri ilə milli ruhun oyanışına xidmət edirdi. Oxucusuna müraciətdə səmimi, eyni zamanda, qayğıkeş və tələbkar olan şair “Ayılmaz” rədifli şeirində yazırdı:

*Qəm çəkmə, əmoğlu, hələ bu millət ayılmaz,
Ac, lüt qala daim, çəkə min zillət ayılmaz [17].*

Qəzetin səhifələrində işıq üzü görən poetik əsərlərdə dönə-dönə oxucuya edilən müraciətlərdən biri belə idi: Ətrafında bu qədər zülm, eybəcərlik, haqsızlıq gördüyün halda, bunlara necə dözsən? Sualın cavabını elə müəlliflərin özləri də verirdilər. Onların əqidəsinə görə, qurtuluş yolu əl-ələ verib zülmü kökündən qoparmaqda, zalımın sarayını başına uçurmaqdan ibarətdir. Onların şeirlərində belə bir ideya təbliğ olunurdu ki, mütilik, kimdənsə yardım diləmək, “Allaha təvəkkül” fəlsəfəsi heç kəsi məşəqqətlərdən xilas etməmiş və azadlıq deyilən o gözəl neməti kimsəyə dadızdırmamış və dadızdırmayacaqdır.

Qəzetin səhifələrində çap olunmuş “Əhər şəhərinin təzə mənzərəsi” adlı şeirdə tipi öz dili ilə danışdıran, bu minvalla mövcud həyatın sərt cizgilərini oxucunun gözləri qarşısında canlandıran “Bülbül” imzalı şair oxucusunu onu zəlalətə salanlardan intiqam almağa çağırırdısa [17], *“istedadlı şair Süleyman Hikmət bir sıra şeirlərində Azərbaycan xalqının mübarizliyini, milli qürurunu tərənnüm edərək “Olmaz” ünvanlı şeirində deyirdi”* [131, s. 143]:

*Əgər bayquşlar ölərsə, əminəm ki, bu gülşəndə,
Gülümsər bu könül mülkü, Vətən mülkü xərab olmaz.
...Əgər torpaq görünməzsə qızıl bir lalə rəngində,
Bütün aləm, bütün tarix bilir ki, inqilab olmaz
...Süleyman, sən bilirsən ki, bütün millət könül versə,
Könüllər qəmlə dolmaz heç, əməllər heç sərab olmaz [17].*

1941-ci ilin sentyabrında İrandan qaçmağa məcbur olan Rza şahdan sonra xaricdəki imperialist dairələrin köməyi ilə taxta otuzdurulan Məhəmməd Rza Pəhləvi atasının yolu ilə gedərək Azərbaycana qarşı şovinist siyasət yeridir, ölkədə müxtəlif dillərdə məktəblərin fəaliyyət göstərdiyi, qəzetlərin çıxdığı halda, Azərbaycan türkcəsində nə təhsilə, nə də mətbuat yayımına icazə verilmirdi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə 1941-ci ilin avqustunda Cənubi Azərbaycana getmiş Sovet Ordusu sırasındakı mühərrir, şair və ədiblərin iştirakı ilə “Vətən yolunda” adlı qəzetin nəşri məsələsi gündəmə gəldi.

Azərbaycan dilində nəşr olunacaq ordu qəzetin təşkil edilməsi və nəşri məsələsi Sovet ordusu sıralarında rəhbər işçi kimi Təbrizə getmiş Mirzə İbrahimova həvalə olunmuşdu. 1941-ci ilin sentyabr ayının 21-də fəaliyyətə başlayan qrup plana uyğun olaraq “Vətən yolunda” adlanacaq qəzetin nəşrinə hazırlıq işləri görmüş və cəmi 21 gün sonra, yəni 1941-ci il oktyabr ayının 11-də Təbrizdə qəzetin ilk nömrəsi çap edilmişdir. İki gündən bir dörd min nüsxə ilə çap olunan qəzetin redaktoru Mirzə İbrahimov, məsul katibi isə İsrəfil Nəzərov idi. Nəşr fəaliyyətini iki dövrdə (11 oktyabr 1941-ci il – 13 aprel 1943-cü il və 10 aprel 1944-cü il – 1 may 1946-cı il)

davam etdirən və 406 №-si çap olunan bu qəzetin mədəniyyət sahəsində ən mühüm xidmətlərindən biri Sovet ordusu sıralarında Şimali Azərbaycandan Təbrizə, Güney Azərbaycana getmiş şair və yazıçıların əsərləri ilə yanaşı, cənublu yazarların da əsərlərinə səxavətlə yer ayırması, onları təbliğ etməsi idi.

Qeyd etməliyik ki, tədqiqatların birində göstərildiyi kimi, *“Vətən yolunda” qəzetinin nəşri Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı yollarında geniş imkanlar yaratmışdı. Qəzet nəşrə başladığı ilk aylardan bədii yaradıcılıqla məşğul olan qələm sahiblərini ətrafına toplaya bilmişdi*” [11, s. 37].

Qəzetdə Şimali Azərbaycandan gedib müvəqqəti olaraq Təbrizdə yaşayan və fəaliyyət göstərən M.İbrahimov, S.Rəhimov, S.Rüstəm, Ə.Məmmədخانlı, M.Rahim, O.Sarıvəlli, Q.Məmmədli, C.Xəndan, İ.Nəzərli və başqa müəlliflərlə yanaşı, Məhəmməd Biriya, Mir Mehdi Etimad (Natiqi), Əli Fitrət, Mir Mehdi Çavuşı, Əli Tudə, Balaş Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Mirrəhim Vilayi, Məhəmmədluyi Abbasi, Hilal Nasiri və s. bu kimi yerli qələm sahibləri də fəal şəkildə iştirak edirdilər. Mübaliğəsiz demək olar ki, *“Vətən yolunda”* qəzeti Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuatın və ədəbiyyatın inkişafında, milli şüurun formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. 1946-cı ilin may ayının birinə qədər nəşr olunan bu qəzet bir ədəbi tribunaya çevrilmişdi. Etiraf edilməlidir ki, nəşr fəaliyyətini davam etdirdiyi illərdə *“Vətən yolunda”* qəzeti Cənubi azərbaycanlılarının tələb və arzularını əks etdirən başlıca vasitələrdən biri idi.

“Vətən yolunda” qəzetinin müzakirə obyektinə çevirdiyi məsələlər çoxçeşidli olduğu kimi, orada dərc olunan ədəbi-bədii yazılar da forma və məzmunca çox rəngarəng idi. Qəzetdə əruz və heca vəznində yazılmış janr etibarı ilə fərqlənən çoxlu sayda lirik və epik əsərlərə rast gəlmək olur. Ədəbi-bədii əsərlərdə faşizmin ifşası, monarxiya rejimlərinin tənqidi, azadlığa, istiqlala çağırış, milli varlığın təsdiqi və dil məsələləri başlıca mövzulardan idi.

Əli Tudə *“Vətən yolunda”* qəzetində çap etdirdiyi *“Aşıq Hüseynə”* şeirində Azərbaycan xalqının Rza şah hakimiyyəti illərində çəkdiyi zülmələri, yurdun bayquşlar ötən viranəyə dönməsini, Milli Hökumətin qurulmasından sonra abad olması, hətta aşıqlar dəstəsinin meydana gəlməsi və tarixi yaddaşın təzədən bərpa olunmasını aşığdakı kimi vəsf edirdi:

*Dostum, yadımdamı bizim bu yerdə,
Bayquşlar ötərdi viranələrdə.
Çalib-oxuyardın meyxanalarda,
Ucuz tutulardı sənətin, aşığı!*

*İndi yurdumuzda hörmətimiz var,
Azad qələmimiz, sənətimiz var,
Milli Məclisimiz, dövlətimiz var,
Sənə qiymət verir millətin, aşığı [180].*

S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökumətə Azərbaycan xalqının nicatı kimi baxmaq, onu alqışlamaq Cənubi Azərbaycan şairlərinin “Vətən yolunda” qəzetində dərc olunan şeirlərinin aparıcı mövzuları sırasında yer alırdı. Şair Xosrov Darayi 1945-ci ilin 12 dekabrında Milli Hökumətin qurulması ilə Azərbaycana yeni bir baharın gəlişini “Qışda bahar” əsərində belə tərənnüm edirdi:

*Getdi zamanı zülmü sitəm istəyənlərin,
Millət özü üçün özü ələ aldı ixtiyar.
Şad ol, sağ ol, yaşa ey bizim şanlı firqəmiz,
Yaxşı şəhamət elə, zühur etdin iqtidar! [44].*

Cahangir Darayi şeirlərinin birində “Vətən eşqində lazımdır ki, hər kəs imtahan versin” [17] – deyirdisə, Əbülfət Həkimisi “Şadlıq nəğməsi” şeirində sevincini oxucuları ilə aşağıdakı kimi bölüşürdü:

*Müjdə verin millətə, azad olub dövrənımız,
Firqə zəhmət çəkdi ta asudə olsun canımız.
Zülm əlində qalmayıb Təbrizimiz, Zəncanımız,
Tarixə düşdü qızıl xətlə bizim dastanımız [74].*

“Vətən yolunda” qəzetində daha çox satirik əsərlərin çapına üstünlük verən, dövrün eybəcər, insanlığa sığmayan qanunlarını, möhtəkirlərin əhalinin başına gətirdikləri pisliklərə kəskin şəkildə etiraz edən Məhəmməd Biriya şeirlərinin birində yazırdı:

*Onlar bilirəm var-yoxuma daş atacaqlar,
Him-cim edib axırda minib yük çatacaqlar.
Meydana töküüb, sonra palazsız satacaqlar,
İsti aşım burda soyuq su qatacaqlar.
Vah-vah, daha bu kəndli deyil, bir dənə lovdur,
Dehqan demə, ey xan, elə bil oddur, alovdur [183].*

Məlum olduğu kimi, “Vətən yolunda” qəzeti 13 aprel 1943-cü ildə müvəqqəti olaraq nəşrini dayandırmış və 10 aprel 1944-cü ildə Təbrizdə yenidən fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu qəzetə Cənubi Azərbaycan şairlərinin tribunası kimi baxan M.Biriya qəzetinin yenidən Təbrizdə nəşrə başlaması ilə bağlı sevincini aşağıdakı şəkildə bildirirdi:

*Qoca Təbriz, artıq burma boynunu,
Vəfalı dostların səfərdən gəlir.
Söylə salam, dayanma, aç qoynunu,
Bu karivan qızıl Xəzərdən gəlir! [183].*

Qəzetdə dərc olunan şeirlərdə vətən eşqi, vətənə xidmət və onu qorumaq məsələsi də mühüm yer tuturdu. Bu qəbildən olan əsərlərin birində – Seyid Haşım Mirzəhəsənzadənin “Ananın nəsihəti” şeirində oxuyuruq:

*Get vətən eşqində sən də əsgər ol,
Namuslu, şərəfli, igid sərvər ol.
Yurda duman gəlsə, dönməz bir nər ol,
Sevinsin sənidlə bu ana, oğul! [126].*

Bu illərdə ələ düşən fürsətdən istifadə edərək, Cənubi Azərbaycan şairləri Şimali Azərbaycana – Bakıya da səfər edir və səfər təəssüratlarını poetikləşdirərək “Vətən yolunda” qəzetində nəşr etdirirdilər.

Bakıya səfərindən sonra arzularına qovuşduğunu bildiren Quluxan Borçalı “Bakı” şeirində Bakıdan ayrılarkən düşüncələrini belə bəyan edir:

*Şirin rəya idi vəslin, əfsus ki, tez ayrıldım,
Hanı taqət vücudumda çəkəm yar fərağını mən.
Könül bir ləhzə yad eylər o şirin xatiratımdan,
Alamam, Borçalı, hərgiz bu ehsasın qabağını mən [31].*

Səfər təəssüratı ilə yazılmış əsərlərdə Şimali Azərbaycana, demək olar ki, ümid gözü ilə baxılır, buradakı quruculuq işləri, xalqın öz dilində məktəb və mətbuat orqanlarına, mədəniyyət ocaqlarına malik olması yüksək pafosla tərənnüm olunurdu.

Belə əsərlərdən biri də Balas Azəroğlunun “Bakı səfəri” poemasıdır. Poemanın ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, şair yalnız Bakı səfərindən aldığı təəssüratı yox, keçdiyi yol boyu gördüyü Cənubi Azərbaycan kəndlərinin də acınacaqlı, ürəkağrıdan vəziyyətini, darısqal küçələrini təsvir edir, Arazın hər iki sahilindəki parçalanmış Azərbaycanın taleyinə işıq tutur. Ayrılıq dərdinin çəkilməz zülm olduğunu bildiren şair yazır:

*Qatar gedirsə də, getməyir ürək,
Nə pisdir dünyada vaxtsız sevinmək.
Sonra da ayrılıb, düşmək hicrana,
Təbiət zülm edir bəzən insana.
Bəlkə, bu ayrılıq, sadə ayrılıq,
Ölümdən, əcəldən min dəfə artıq [20].*

“Vətən yolunda” qəzetində çap olunan şeirlərdə Sovet Azərbaycanından Təbrizə gedib orada çalışan şair və yazıçılara həsr olunmuş şeirlərlə də qarşılaşırıq. Əbülqasim Kamil Süleyman Rüstəmə ithaf etdiyi “Ürək dostuma” şeirində yazırdı:

*Sönməz qəlbimdəki, sönməz bu odlar,
Nəfəsim düşmənin qəlbini odlar.
Sənin tək dostum var, qoy bilsin yadlar,
Əyilmək bilməyən qardaş əyilməz [183].*

Bu illərdə “Vətən yolunda” qəzetində Mirmehdi Etimad “Təbriz müəllimlərindən biri”, “M.Ə.Təbrizi”, “Haqq deyən” və başqa imzalarla şeirlər çap etdirirdi. Bu şeirlərdən biri də 1941-ci il 11 dekabrda yazılan “Şadam” şeiridir. Şeirdə şair adını gizlətməyə məcbur olsa da, sevincini gizlədə bilmir və fərəhlə bildirir ki, qardaş-qardaşı yada salmış, bu görüşdən Təbrizin üstünə günəş doğmuş, duman, çən çəkilməmişdir. Şair üçün dünyada bundan böyük səadət yox idi. Ayrılığı dünyanın ən böyük dərdi kimi alan M.Etimad göstərir ki, bu dərd uzun illər onun da millətinin ən böyük niskilinə, ən böyük dərdinə çevrilmişdir. Şeirdə oxuyuruq:

*Bülbüllər yaşarmı bağlardan ayrı?
Yemişlər bitərmı tağlardan ayrı?
Könül atlanarmı dağlardan ayrı?
Bizə müjdələrlə gəldiniz, şadam,
Zülmün pəncəsindən aldınız, azadam!*

*Bir zaman burada nə günə düşdük,
Düşür yavaş-yavaş belimizdən yük,
Nəhayət, gəldiniz, sizlə görüşdük,
Gözüm yolunuzda qalmadı, şadam,
Qəza bizi ayrı salmadı, şadam [53].*

1941-1942-ci illərdə “Vətən yolunda” qəzetində yazıları tez-tez çap olunan M.Etimadın şeirlərində vətənpərvərlik, ölkənin acınacaqlı vəziyyətini açıb göstərmək, tənqid və ifşaçılıq, xalqı elmə, biliyə, gözü açılığa çağırış əsas yer tuturdu. Vətən xainlərini, satqınları, mənfəət güdən möhtəkirlərin kəskin surətdə tənqid və ifşa edən şair xalqını birliyə, istiqlal uğrunda mübarizəyə çağırırdı. “Şərəfəti tap!”, “Yaşamaz”, “Dilənçi”, “Analar həyatı”, “Düzlük aləmdə səadət evinin qayəsidir”, “Rüşvət canımdır” və s. kimi şeirlər bu dövrün demokratik poeziyasının gözəl nümunələrindəndir. “Yaşamaz” şeirindən bir parçaya diqqət edək:

*Ölkəsindən xəbəri olmayan insan yaşamaz,
Ruhsuz aləmdə müsəlləmdi ki, bir can yaşamaz.
Hər kim öz ölkəsinin fikrini başdan çıxara,
Məhv olar, xoş günə qalmaz daha imkan yaşamaz.
Ədlü insaf ilə ol, boşlama ədlin yolunu,
Zülm edən kəs ola, gər Samü Nərman yaşamaz [37, s. 67].*

M.Etimad əksər şeirlərində xalqını vətənpərvərliyə, birliyə, qardaşlığa, fədakarlığa çağırır. Xalqına üz tutan şair ona “xan, xanlığı boşla”, vətənin fikrini çək, onu “gülüstana döndər”, – deyə müraciət edir. M.Etimad inanırdı ki, zülm yerdə qalmayacaq. Şairə görə, zalımlar peşmançılığa, zülm evi isə viranlığa məhkumdur. Azadlığı bütün qəlbi, varlığı ilə tərənnüm edən şair həyatın bütün gözəlliyini məhz azadlıqda görürdü. Onun fikrincə, sərv ağacının bütün gözəlliyi, hüsnü, füsunkarlığı onun azadlığı ilə bağlıdır. “Cümlənin dərdi təşxis verilməzsə, onun dərmanı da tapılmaz”, – deyən M.Etimadın 1941-1942-ci illərdə “Vətən yolunda” qəzetində çap olunan şeirləri ictimai məzmunu, siyasi kəsəri ilə seçilən əsərlərdir. O, bu şeirlərində hamını Vətən yolunda çalışmağa, fədakarlığa, hümmət, qeyrət və rəşadətə çağıraraq “Səttarxan yurdu” şeirində yazırdı:

*Ey dağları bütün aslan məvası,
Qeyrətlərin coşqun olan dəryası,*

*Şanlı, şərəfətli ellər dünyası,
Axan dağ-daşından həyat çeşməsi.
Qoynunda bəslədin sən Səttarxanı,
İran dağlarından kəsdin dümanı.
Oldu zəfərlərdə tarix aslanı,
Rəşid oğullara ilham nəğməsi [37,s. 61].*

Mirmehdi Etimadın “Vətən yolunda” qəzetində çap olunan poetik əsərləri olduqca səmimi, təsirli, ideya və sənətkarlıq baxımından da dəyərlidir. Bu isə şairin daxili səmimiyyəti, ürək saflığı ilə əlaqədar idi. Bütün varlığı ilə xalqına, yurduna bağlı olan M.Etimad məmləkətin vətəndaşlarını Vətəni ürəkdən sevməyə, onu uca və müqəddəs tutmağa çağıraraq “Azərbaycana yetişməz” şeirində yazırdı:

*Eşq olmasa aşiq qəmi-hicranə yetişməz,
Vəsl istəməyən sevgili canana yetişməz.
... Allah özü şahiddi vətən ölmüşüyəm mən,
Heç and ilən Allah Quranə yetişməz.
... Gər dürrü gövhər, Etimad, aləmləri tutsa,
O dürr yəqin Azərbaycana yetişməz [37,s. 60].*

Rüşvətخورluğun, dərəbəyliyin, qanunların hər addımbaşı tapdanmasının təsviri qəzetdə çap olunan əsərlərin əsas mövzularından idi. Mir Mehdi Etimad ölkədəki rüşvətخورluğu, hökumət məmurlarının özbaşınalığını satirik boyalarla ifşa edərək “Rüşvət canımdır” şeirində yazırdı:

*Ruhum belədir, mən belə ünvanlara ziddəm,
Şən fikri olan sahibi-vicdanlara ziddəm.
Əvvəldən hüququn bilən insanlara ziddəm,
Fikrim belədir, söylə, bu zənnim, gümanımdır,
Ey müddəi, vallahi mənim rüşvət canımdır [54].*

Bu illərdə yaranmış poeziyanı yalnız “Azərbaycan” və “Vətən yolunda” qəzetlərində dərc olunan nümunələrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Həmin illərdə yazılmış və sonralar müxtəlif mətbuat orqanlarında, məcmuə və kitablarda çap olunmuş şeirlər deməyə əsas verir ki, milli kimliyin əsas atributları olan “*vətən və azadlıq, Azərbaycan xalqının təyini-müqəddərat hüququ, ana dili üzərindən yasaq və təhqirin götürülməsi tələbi, ... Azərbaycan milli hökumətinin ictimai, iqtisadi və mədəni islahat tədbirlərinin icrasına kömək və s. bu dövrün ədəbiyyatının başlıca mövzusu idi*” [131, 152-153].

40-cı illər ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən biri, həyatını 1946-cı ildə xalqın, vətənin yolunda qurban verməklə şəhidlik zirvəsinə ucalan Əli Fitrət sanki bütün qələm dostlarının dilindən “Vətən eşqində” şeirində yazırdı:

*Nə mən Vamiq kimi Əzradan ötrü eylərəm əfqan,
Nə Sənanəm olam tərsa, çıxam mən tutduğum yoldan,
Nə Məcnunəm gəzəm vəhşilər ilə çöldə sərgərdan,
Cahanda nəqsi-aşıqdir bilə sirrini biganə* [164, s. 23].

Şair sədaqətli, fədakar bir aşıq kimi sirrini aşkar etmək istəməsə də, şeirinin sonda böyük iftixar hissi ilə yarının ancaq doğma diyarı olduğunu dilə gətirir. Oxucu başa düşür ki, şair nə Əzrasını axtaran Vamiq, nə Leylasını gəzən Məcnundur. O, vətən pərvanəsi, vətən aşıqı, vətən fədaisidir.

*Mənim yarım diyarımdır, dəxli bir özgə yarım yox,
Vətəndən qeyri aləmdə mənim yarü nigarım yox,
Vətən məftuniyəm, dildə odur, səbrü qərarım yox,
Məhəbbət camını puş etmişəm peymanə-peymanə.*

*Dilim azər, elim azər, məkanım Azərstandır,
Əgər min canım olsa, hər biri bu namə qurbandır,
Mənə bu Azəristan indi bilah baği-rizvandır,*

Əgərçi döndərib zülm ilə zalım indi viranə [164, s. 24].

Əli Fitrətin “Azərbaycanım, yaşa”, “İttihad”, “Məslisi-milliyə”, “Mədh azade-qane-Təbriz” kimi şeirləri bu illərin ictimai-siyasi lirikasının gözəl nümunələri olmaqla yanaşı, həm də milli kimlik uğrunda mübarizə motivlərinin zənginliyi baxımından diqqəti cəlb edir.

Hər bəndinin sonunda “Yaşa, yaşa, Azərbaycanım, yaşa!” misrası nəqarət kimi səslənən beş bəndlik “Azərbaycanım, yaşa!” şeirini Vətən haqqında nəğmə də adlandırmaq olar. Şeirdə Vətənin torpağının mişki-ənbərdən, daşlarının ləli-gövhərdən, sularının abi-Kövsərdən yaxşı olduğunu bildirərək, qürur hissi keçirən şair sonrakı bəndlərdə Azərbaycanı Babəklər, Koroğlular yurdu, hər guşəsində min aslan yatan, Səttarxan kimi qəhrəman yetişdirən müqəddəs bir məkan kimi vəsf edir və Vətən övladlarını onun şərəfini qorumağa çağıraraq yazır:

*Vətən qədri bilən insan var olsun,
Oğlu, qızı onun bəxtiyar olsun.
Vətəni sevməyən daim xar olsun,
Daim şərəfli aşıyanım, yaşa,
Yaşa, yaşa, Azərbaycanım, yaşa! [164, s. 27].*

“İttihad” şeirində milli birliyi tərənnüm edən, “Məslisi-milliyə” əsərində Milli məslisin fəaliyyətə başlamasını alqışlayan şair, Sovet ordusunun Təbrizə daxil olmasından sonra bu gözəl şəhərin şahlıq istibdadından qurtularaq azad nəfəs almasını, yeni dövlətin qurulmasını, ana dilinin əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsini sevinc və coşqu ilə vəsf edib, vətəndaşları bu dövləti və ana dilini qorumağa səsləyir:

*Bu cavan dövlətin vücudundan,
Xalqa bağı-cinandır Təbriz.
Gördü ki, xalqımız olub azad,
Odur ki, şadmandır Təbriz.*

*...Bizə lazım deyil bir ayrı lisan,
Sahibi-xoşlisandır Təbriz.
Biz bu dildə gərək deyib oxuyaq,
Bizə bu dil rəvandır, Təbriz [164, s. 30].*

İbrahim Zakir bu illərdə yazdığı “Vətən, ey Vətən”, “Təbriz”, “Azər”, “Şanlı xalqımız”, “Fədailərə və qızılbaşlara”, “Mənim öz dilim var” və s. bu kimi şeirlərində milli kimliyini şövqlə tərənnüm edərək, milli identikliyin komponentləri olan Vətən, azadlıq, ana dili, bunları necə qorumaq barədə düşüncələrini oxucuları ilə bölüşür.

Təbrizdə S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökuməti alqışlayıb ona “Azər” adlı şeir həsr edən, dövlətin qurulması gününü “Azər bayramı” adlandıran:

*Döğdu şanlı günü Azəristanın,
Onun hər guşəsi gülüstan oldu.
Azadlıq yolunda ölən insanın
Hünəri dillərdə bir dastan oldu [36, s. 33], -*

deyən şair “Vətən, ey Vətən” şeirində “qəlbimin qərarı, anamın şanlı yadigarı, şənim, iftixarım, sınıq könlümün baharı” hesab etdiyi vətəndən ayrı gəzməyi cəhənnəm əzabı, eyş-işrət gününün belə matəm olduğunu bildirərək yazır:

*Yata bilməm sənin fərağında,
Saralıb rəngim iştiağında,
Razıyam can verəm qucağında,
Ya batam qana qarlı dağında,
Olasan cismimin məzarı, vətən,
Çəkməyəm bunca intizarı, vətən [36, s. 32].*

“Fədailərə və qızılbaşlara” şeirində babaları Babək, Səttarxan kimi igidlərdən ibrət götürərək Milli Hökumətin qurulmasında misilsiz xidmətləri olan fədailəri və

qızılbaşları qurulan bu dövlətin əbədi yaşaması üçün mübariz və ayıq-sayıq olmağa səsləyən şair, “Mənim öz dilim var” şeirində Azərbaycan xalqına və onun dilinə xor baxanlara çox sərt və açıq şəkildə belə deyir:

*Mənim vətənim var, şanlı elim var,
Nə türkəm*, nə farsam, ana dilim var.
Gözüm tək sevirəm doğma Təbrizi,
Sinəsi üstündə bəsləyir bizi.
Təbrizi vermərəm yüz min Tehrana,
Qurbanam vətənim Azərbaycana! [36, s. 43].*

Qeyd: Şair burada “türk” deyəndə Osmanlı türklərini nəzərdə tutur – E.A.

İbrahim Zakirin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şeirlərinin, demək olar ki, hamısında vətən, yurd, millət, milli dövlət və s. bu kimi məsələlərin təsvir və tərənnümü çox güclüdür və bu əsərlərin əsas ideya istiqamətini milli kimlik və onun uğrunda mübarizə motivləri təşkil edir.

Cəfər Kaşif “Hürriyyət pərisinə” şeirində “ədalət bülbülüm, zəhmət baharım”, - deyə özünün idealının “hürriyyət” olduğunu bildirirsə [36, s. 46-47], “Əl çəkin!” şeirində Azərbaycanın müstəqil dövlət olmasını qəbul etməyən İranın mərkəzi hakimiyyətinə üz tutaraq yazırdı:

*Fikrimiz azadəlikdir, malikik xoş niyyəyə,
Yadların qəyyumluğu lazım deyil biz millətə,
Həqqidən ilham alıb qoyduq qədəm hürriyyəyə,
Olmuşuq hər fərdimiz bir mərdi-meydan, əl çəkin!
İstərik daim quraq ədl ilə divan, əl çəkin! [36, s. 47].*

Müşahidələrimiz deməyə əsas verir ki, həmin illərdə yaranmış poetik nümunələrdə Azərbaycan, milli hökumət, doğma yurd, vətəndən ayrılıq, milli dil, azadlıq

eşqi, imperialist müharibələrə və fars şovinizminə qarşı mübarizə mövzuları üstünlük təşkil edir.

Məhəmməd Biriyanın sözügedən ərəfədəki yaradıcılığı həm dövrün ədəbi-bədii mənzərəsini əks etdirmək, həm də şairin poeziyasında milli kimlik məsələsinin inikasını baxımından maraqlı doğurur. Şairin həmin illərdə yazdığı şeirlərinin əksəriyyəti 1944-cü ildə Bakıda “Ürək sözü” adlı kitabında nəşr olunmuşdur [29]. Şairin kitabındakı şeirlərinin müəyyən qismini onun Vətən və onun azadlığı uğrunda mübarizə motivlərinin əks olunduğu əsərləri təşkil edir. Şairin “Vətənim”, “Azərbaycan sürüdü”, “Həqq”, “Doğma yurdum olan gözəl Təbrizə”, “Ərk qalasına”, “Var” və s. şeirləri dediklərimizi əyani şəkildə təsdiq edir.

“Vətənim” şeirində *“Geymişəm əynimə yolunda kəfən, Getsin uğrunda qoy bu can vətənim”* [29, s. 18], – deyən şair “Azərbaycan sürüdü” əsərində yazırdı:

*Ey torpağı ləli mərcan Azərbaycan, Azərbaycan,
Mən verərəm uğrunda can, Azərbaycan, Azərbaycan!
And içirəm namusuma, məsləkimə, vicdanıma,
Gün kimi dünyada müqəddəs tanınan imanıma,
Ya səni azad eyləyim, ya boyanam al qanıma,
Haqqın üzünü dönməz inan, Azərbaycan, Azərbaycan,
Ey torpağı ləli mərcan, Azərbaycan, Azərbaycan* [29, s. 20].

M.Biriya Sovet Ordusu sıralarında Təbrizə qonaq gələn Şimali Azərbaycanın şair, yazıçı və jurnalistlərini “İncəsənət sitarələri” adlandırır, onların gəlişi ilə çox işlərin düzələcəyinə, dərdlərə dərman, sirlərə açar tapılacağına ümidvar olduğunu bildirir, “Açıldı səhər” adlı şeirində böyük inamla yazırdı:

*Yurduma gün doğdu, açıldı səhər,
Qaranlıq gecədən qalmadı əsər.
Günəşin şövqilə gül açdı vətən,
Qönçələndi güllər, bəzəndi çəmən.*

*... Bu gündən eşq ilə könül deyir: - Yaz!
Qoy zalım bilsin ki, artıq gəldi yaz.
Bülbüllər qəfəsdən azad oldular,
Şövq ilə oxuyub dilşad oldular [27,s. 43].*

M.Biriyanın bu dövr yaradıcılığında İkinci Dünya Müharibəsi və faşizm taununun tənqidi mühüm yer tutur. Ölkələri viran, ana-bacıları ağlar günə qoyan, “günəşi oğurlamaq istəyən”, “bəşəriyyətə ölüm, qan və zülmət toxumu səpən Hitleri “cəllad” adlandıran M.Biriya bütün xalqları faşizmə qarşı mübarizəyə və əməl birliyinə çağırırdı. Ölkədə “antifaşist şair” ləqəbi ilə məşhurlaşan “Cənubi Azərbaycanın Sabiri” adlandırılan M.Biriya əsərlərində Hitleri, hitlerçiləri damğalayır və “Cəllad” şeirində yazırdı:

*Ölkələri viran edən kimdir, məgər Hitler deyil?
Yer üzünü talan edən kimdir, məgər Hitler deyil?
Rəhmsiz surətdə bica öldürən insanları,
Əl atıb namusa – irzə, məhv edən vicdanları,
BİNəva məzlumlar ilə dolduran zindanları,
Gözləri giryən edən kimdir, məgər Hitler deyil?
Ölkələri viran edən kimdir, məgər Hitler deyil? [27, s. 209].*

M.Biriya bu şeirində hitlerçilərin işğal etdiyi ölkələrdəki qətlü qarətdən hiddətlə söz açaraq, özlərini ali irq sayan bu vəhşilərin cinayətlərini açıb göstərir.

İranın, Cənubi Azərbaycanın siyasi-ictimai vəziyyəti barədə mülahizələrini oxucuları ilə bölüşən Məhəmməd Biriya dünya hadisələrinə də biganə qalmırdı. Bəşəriyyətin bəlasını, faciəsini ictimai, milli ayrı seçkilikdə, zülm və əsarətdə görən şair bütün bəşəriyyəti bu yolda mübarizəyə səsləyərək yazırdı:

*Ey lüt qalıb, soyuq gecəni lüt yatan bəşər,
Daim fəqanü dərdü məlalə batan bəşər.*

*Ömründə görməyən bu fəna mülkdən səmər,
Bir loqma nan üçün özünü qul satan bəşər.
Ey dar ağaclarında görərkən cənazəsin,
Azadlıq həsrətiylə coşan, çarpışan bəşər,
Al haqquvu zamanada, yalvarma zalimə,
Dünyada hər müsibətə başın qatan bəşər.
Mərd ol, qənaət eylə, əyilmə əsarətə,
Bəsdir vicudi-fərdə beş arşın kətan, bəşər.
Düşmə ayaqlar altına, çeynənmə, dur, vuruş,
Ey halına yer ilə göyü ağladan bəşər [27, s. 71-72].*

Göründüyü kimi, vətənpərvər və beynəlmiləlçi şair xalqının əzablı, məşəqqətli həyatına acıdığı kimi, bütün bəşəriyyətin halına da acıyır, onu dözümlü, mərd olmaqla bərabər, həm də gözü açıqlığa, haqqın keşiyində dayanmağa, mübariz olmağa çağırır.

Məlum olduğu kimi, 40-cı illərin əvvəllərində İranda daxili irtica və imperializm əleyhinə mübarizə qəti və ardıcıl şəkil almışdı. Xalq ölkənin, millətin mənafeyini qorumayan, gah bu, gah da başqa dövlətlərə sığınan dövlət başçılarının satqınlığını görür, onların ölkəyə, xalqa xəyanətini aydın duyurdu. Bu illərdə məmləkətdə bir başıpozuqluq hökm sürməkdə idi. Azad fikirli, mütərəqqi dünyagörüşlü ziyalılar bütün ölkədə hökm sürən özbaşınalığa, xalqın ağır vəziyyətinə göz yuma bilmir, milləti vəhdətə, mütəşəkkil mübarizəyə çağırırdılar. M.Biriya özünün bir çox şeirlərini, o cümlədən “Milləti ayıldanlara bax!”, “Hoqqabazlara xitab”, “Ay kişi, bayram gəlir”, “Tazə, şirin ləbləbi”, “Yoldan azırsan”, “Oğlan bir utan”, “Şah qaçır a...”, “Çox arvadlının şikayəti”, “Bir tiryəkinin dilindən”, “Qaç-a-qaç” və s. əsərlərini bu mövzuya həsr etmişdir.

“Şah qaçır a...” şeiri bu dövrün ən kəskin siyasi şeirlərindən biri kimi xüsusi dəyəərə malikdir. 1941-ci ildə Rza xanın İrandan qaçması ərəfəsində yazılmış bu əsərində şair göstərir ki, 25 il İrani çapıb-talayan, iranlıları var-yoxdan çıxaran, əvəzində zəhmətkeşlərə zindan, ölüm, səfalət bəxş edən Rza xan ingilis impe-

rialistlərinin köməyi ilə hakimiyyətə gəldiyi kimi, ingilis ağalarının köməyi ilə də İrandan qaçır.

Şeirdən bir parçaya diqqət edək:

*Biriya, qoymagilən, bəndəri kəs, şah qaçır a!
Daha düşməz əliyə, durma, tələs, şah qaçır a!
...Şahi-bişərm bu gün əylənəcəkdir gəmiyə,
Çün pənahəndə olub həzrət əmiyə,
Necə asan gedir o, bax, mən ölüm həm-həmiyə,
İntiqam almır millət niyə pəs, şah qaçır a!
Biriya, qoymagilən, bəndəri kəs, şah qaçır a!*

*...Rza xan məmləkəti gör necə pamal elədi,
Binəva xəlqini axır suçu, hambal elədi,
Bir iş gördü bütün şahları ibtal elədi,
Dövrədən də səsini verdilər səs, şah qaçır a!
Biriya, qoymagilən, bəndəri kəs, şah qaçır a! [27, s. 147].*

M.Biriyanın bu dövrdə yazdığı “Şapalaq”, “Yumruq”, “Çomaq” şeirləri böyük siyasi kəsərə malik olan, günün tələblərinə cavab verən şeirlər kimi maraqlı və qiymətli sənət nümunələridir.

“Azadlıq dərdi” adlı şeirində vətəninə, elindən ayrı yaşamağın çəkilməz dərd olduğunu bildirən:

*Əlimdən aldılar ana dilimi,
Zülm əliylə sındırdılar belimi,
Kəsdilər dilimi, sındı qollarım,
Qələmimdən ayrı, dilimdən ayrı [36, s. 53],*

deyən Fəxrəddin Məhzun həmin illərdə yazdığı “Gələcək baharı dünyanın” adlı şeirində böyük ümid və inamla yazırdı:

*Qırar zənciri boynundan, gülər məzlum olan millət,
Yatanlar xabi-qəflətdən, yəqin, bidar olar bir gün.
O zalimlər ki, məzlumun tuturdu şişəyə qanın,
Elə nakəslərin ancaq cəzası dar olar bir gün.
Olar azad hər millət o gün qeydi-əsarətdən,
Həsəddən kor olar düşmən, yəqin bimar olar bir gün [36, s. 55].*

Hilal Nasiri “Azərbaycan” şeirində:

*Azərbaycan, dava günü aslanların var sənin,
Mədəniyyət tarixində insanların var sənin.
Nizami tək şairin var, dünya ona fəxr edir,
Sabirinin duzlu sözün düşmən görür, qəhr edir,
Xaqanilər, Füzulilər, Nəsimilər sehr edir,
Vaqif kimi şairlərdən divanların var sənin,
Mədəniyyət tarixində insanların var sənin (36, s. 111),–*

deyirdisə, Mir Tağı Milani “Azərbaycan” adlı şeirində canını vətənə qurban verəcəyini, vətəndə yaşamağın behiştə olmaqdan üstün olduğunu bildirərək yazırdı:

*Budur əhdim mənim, xaliq bilir, ey namuvər-mihən,
Sənə xidmət edəm sidq ilə ta canımda can olsa.
Tutub zülmət səni hər səmtdən, lakin məlul olma,
Çıxar axır buluddan gün, əgər birdən nihan olsa.
...Səni bir dəm unutmaz bu həzin könlüm, gözəl yurdum,
Mənimçün xəlqi-aləm cümləsi gər xəsmi-can olsa [36, s. 151-152].*

Hüseyn Səhhafın “Vətən qurbanıyq”, “Milli hökumətə”, “Milli hökumətin qurulması” şeirlərində də Cənubi Azərbaycan xalqının birliyi və Milli Hökumətə inamı, qərinələrlə zillət çəkən ellərin öz arzusuna çataraq Azərbaycanda Milli Hökumət bərqərar edib onunla iftixar etməsi tərənnüm olunur. Müəllifin şeirlərinin birində oxuyuruq:

*İttifaq ilə bu gün də vermişik biz əl-ələ,
Əhli-Azərbaycan olmuş tamami yekdilə,
İttihad ilə bütün dünyaya saldıq vəlvələ,
Qoymarıq bir də vətən övladı düşsün müşkülə,
Almışıq muxtariyyət, qəmli könüllər şad olub,
Şirlər zənciri-istibdadidən azad olub [36, s. 113].*

Bir şeirində “Şükrullah ələ gəldi yenə hürriyyətimiz, Yaşasın heyəti-milli, yaşasın millətimiz” [36, s. 116] kimi misralarla Milli Hökumətin qurulmasını alqışlayan, Vətəninin azadlıq uğrunda çarpışan oğullarını istibdad zəncirindən azad olan şirlərlə müqayisə edən şair “Milli Hökumətə” şeirində Azərbaycan vətəndaşlarına “Ey şərəfətli vətəndaşlar!”, - deyə xitab edərək onları həmiyyətə, qeyrətə, milli birliyə, milli hökuməti qorumaq uğrunda mübarizəyə çağırır. Şeirinin bir neçə bəndinə nəzər salaq:

*Ey mübariz qəhrəmanlar, ey vətən qardaşlarım,
Ey vətən uğrunda canından keçən yoldaşlarım.
Keçdi qəm əyyamı, möhnət işlərim, göz yaşlarım,
Mövqeyi-vəcdü şəfəqdir, cəşnü işrət vaxtıdır.*

*...Milləti-Azər bu gün vacibdi versin əl-ələ,
İttihad etsin gərək, olsun təməmə yekdilə,
İttifaq ilə salın bünyadi-zülmə vəlvələ,
Mövqeyi-şirkədi, izhari-şücaət vaxtıdır [36, s. 115].*

Mir Mehdi Çavuşı həmin illərdə yazdığı “Yurduma”, “Azərbaycan” şeirlərində vətənin qəhrəmanlıq tarixinə nəzər salıb onun şərəfli tarixi ilə öyünürdüsə, “Dilimi” şeirində milli kimliyin əsas komponentlərindən biri hesab edilən milli dil məsələsi barədə düşüncələrini poetikləşdirirdi. Şeirdə oxuyuruq:

*Səbt edib səfheyi-tarixinə dövrən dilimi,
Saxlayıbdır bilin hər əsrdə taban dilimi.
Bir çıraqdır ki, onu yandırıb əvvəldə zaman,
Söndürənməz ola gər min kərə tufan dilimi.
Azəri nəslim olub – Azərbaycan vətənim,
Qoymaram təhqir edə şübhəli vicdan dilimi.
...Şah İsmayıla xəlqim nə üçün hörmət edib?
Çün rəvac vermiş idi əsrə o sultan dilimi [36, s. 145-146].*

Vətən azadlığı, dil məsələsinin tərənnüm və təbliğinə nümunə olaraq Qulu xan Borçalının “Qələm azad, dil azad, bütün ölkə azad”, Aşıq Hüseyn Cavanın şah cəlladlarına ünvanladığı “Təbrizi”, Məhəmmədbağır Niknamın “Doğma dilim”, Balas Azəroğlunun “Vətən məhəbbəti”, Haşım Tərlanın “Vətən”, Müzəffər Dirəfşinin “Vətən eşqi” və s. bu kimi şeirləri misal göstərmək olar.

Q.Borçalı şeirində Təbrizdə Milli Məclisin açılışını şövq ilə tərənnüm edib:

*Qələm azad, dil azad, bütün ölkə azad,
Milləti-Azəriyə yaxşı sərəncam oldu.
Tutacaq bu günü bayram gələn Azər nəslə,
Yer tutub səfheyi-tarixdə madam oldu.
Borçalı şeir yazır məsti-meyü badə deyil,
Vətənin eşqi ona meylə dolu cam oldu(36, 155),–*

deyə sevincini izhar edirdisə, Aşıq Hüseyn Cavan Milli Hökuməti süquta uğradıb, Təbrizi qana batırmaq istəyən azğın Pəhləvi rejiminə qarşı çıxaraq üsyankarcasına belə deyirdi:

*Ey insan cəlladı, qudurmuş yağı,
Nahaqdan batırma qana Təbrizi.
İntiqam günləri gələr yetişər,
Bəsdı, gətirmə sən cana Təbrizi.*

*Qorxutmaz Təbrizi nə ölüm, nə dar,
Ondadır əzəmət, mətanət, vüqar,
O bilir dünyada haqq, ədalət var,
Qoymarıq odlara, yana Təbrizi! [36, s. 161-162].*

“Yaşa, gözəl diyar, ey əziz vətən” [36, s. 191] deyərək Azərbaycanı tərənnüm edən Haşım Tərhan, “Kimsənin olmasa qəlbində vətən eşqi, yəqin, Ömrü bihudə sürüb atəşi-xüsrənə yanar” (36, 201-202), - deyən Müzəffər Dirəfşi, adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz və bəzələrində tədqiqatımızda mövzu ilə bağlı danışdığımız şairlər, təbii ki, həmin illərdə (1941-1946-cı illər – E.A.) yaranan ədəbiyyatın inkişafında və milli kimlik məsələsinin poeziyada inikasında müəyyən rola malik idilər.

Yarımfəsil haqqında fikirlərimizi ümumiləşdirərkən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, haqqında danışdığımız illərin poeziyası zamanın, dövrün tələblərinə cavab verən poeziya olmuş, əsasən, Azərbaycan dilində yaranan bu əsərlərdə milli kimliyin inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə poeziyanın əsas ideya istiqamətini təşkil etmişdir.

2.2. “Şairlər məclisi” Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsas tribunası kimi

1941-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan poeziyasının əsas mənzərəsi, demək olar ki, “Şairlər məclisi” və onun nəşr etdiyi məcmuədə öz əksini tapmışdır.

Mövzu ilə sıx şəkildə əlaqəli olduğundan 1945-ci ildə “Vətən yolunda” qəzetinin nəzdində təşkil olunmuş “Şairlər məclisi” haqqında qısa da olsa, məlumat verməyi lazım hesab edirik. “Şairlər məclisi”nin yaranmasının bilavasitə iştirakçısı

olan professor Cəfər Xəndan 1947-ci ildə yazdığı “Vətən yolunda qəzeti” adlı məqaləsində məclisin təşkili ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Müəllifin yazdıqlarından anlaşılır ki, belə bir məclisin yaradılmasında əsas məqsəd bir tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli nümayəndələrini öyrənmək, digər tərəfdən də müasir şairlərin yaradıcılığını inkişaf etdirmək, onları bir təşkilat halında birləşdirməkdən ibarət olmuşdur.

C.Xəndan qeyd edir ki, *“Şairlər məclisi”nin təşkili haqqında hazırlıq işləri 1944-cü ilin axırlarında görülsə də, məclis rəsmi surətdə 1945-ci ilin əvvəllərində təşkil olunmuşdur*” [80, s. 164]. Müəllifin yazdığına görə, məclisin birinci məşğələsi yanvar ayının 7-də axşam saat beş tamamda “Vətən yolunda” qəzetinin redaksiyasında olmuş, birinci iclasda “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə ümumi bir baxış” məruzəsi dinlənilmiş, ... Fitrət, Etimad və başqaları öz sevinclərini şeirlə bəyan etmişdilər.

C.Xəndanın yazdıqlarından belə məlum olur ki, rəhbərliyində Fitrət, Etimad, Hilal Nasiri və başqalarının təmsil olunduğu məclisin yığıncaqları hər on beş gündən bir keçirilirmiş. Müəllif fikrinə davam edərək yazır: *“Yeddi-səkkiz nəfərin təşkilatçılıq fəaliyyəti ilə yaradılmış, sonralar 15-20 nəfərlik heyətə malik olmuş “Şairlər məclisi” sıralarına 50-60 daimi üzv cəlb edilmişdi. Azərbaycan Sovet şeirini dərinlənən məclis üzvlərinin yaradıcılığında az zaman ərzində məzmun və forma cəhətdən böyük yeniliklər nəzərə çarpmağa başlamışdı. Onlar epik əsərlər, siyasi-lirik şeirlər, vətənpərvərlik ruhunda gözəl əsərlər yaradırdılar*” [80, s. 167]

“Şairlər məclisi”nin yaranması, onun fəaliyyəti haqqında dolğun və səhih məlumatlar verməsi baxımından Rza Quliyevin “Təbrizin “Şairlər məclisi” adlı məqaləsi maraq doğurur. Müəllif belə hesab edir ki, *“Təbrizdəki “Şairlər məclisi”nin təşkili təsadüfi bir hadisə deyildir. Şairlər vətəni olan Azərbaycanın tarixini varaqladıqca hələ çox-çox əsr bundan əqdəm Azərbaycanda məşhur şairlər məclisinin olduğunu və ədəbiyyatımız tarixində o məclislərin görkəmli rol oynadığını görürük*” [164, s. 385].

Tarix boyu Azərbaycanda yaranmış bir sıra ədəbi məclislər barədə məlumat verən müəllif, təbii ki, daha çox Təbrizdə təşkil edilmiş “Şairlər məclisi”nin fəaliyyəti üzərində dayanır.

Müəllif yazır ki, *“Şairlər məclisi”nin heyəti-idarəsində Təbrizin məşhur şair və ədəbiyyatşünaslarından Mir Mehdi Etimad, Məhəmməd Biriya, Əli Fitrət, Nilal Nasiri, Kamal, Məmmədli Abbasi və Behdari seçilmişdi. Onlardan başqa Hüseyn Səhhaf, Müzəffər Dirəfşi, Mir Mehdi Çavuşı, Məhəmmədəli Məhzun, Sədi Zaman, Yəhya Şeyda, Məhəmməd Məzlumi, Abbas Sabiri, Tağızadə, Nəcmi, Aşıq Hüseyn Cavan, Düzdüzani və başqa görkəmli şairlər daimi olaraq məclisin işində iştirak edirlər*” [164, s. 386]. Məqalədən o da məlum olur ki, məclisdə yalnız təbrizli şairlər yox, İran Azərbaycanının başqa şəhərlərində yaşayan şairlər də mütəmadi olaraq iştirak edirlər. Son zamanlarda “Şairlər məclisi”ndə daimi iştirak edən üzvlərin sayı 50 nəfərə çatmışdır. “Şairlər məclisi”nin daimi üzvlərindən başqa İran Azərbaycanının və İranın başqa şəhərlərində yaşayan azərbaycanca yazan şairlər də iştirak edirdilər. *“Bu kimi şairlərin sırasında Azəroğlu, Qulamhüseyn Səbri, Əli Tudə, İbrahim Zakir (Ərdəbil), Rza Əlyarzadə (Mərənd), Əzhəri (Sərab), Əli Nişani (Urmiya), Seyid Haşım Hüseynzadə (Tehran), Kəməli (Xoy), Huşyar (Qaradağ) və başqalarını göstərmək olar* [164, s. 387].

“Şairlər məclisi”nin nəşriyyat işləri, müxtəlif şəhərlərdə keçirdiyi tədbirlər, məclisin üzvlərinin Şəbüstərdə Mirzə Əli Möcüzün evini və qəbrini ziyarət etmələri, radiodakı çıxışları barədə məlumat verən müəllif yazısını belə yekunlaşdırır: *“Öz Milli Hökumətini quran Azərbaycan xalqı öz ədəbiyyatı ilə də fəxr edə bilər. Çünki bu ədəbiyyat xalqın milli qürurundan ilham alır. Azərbaycan Milli Hökumətinin bayraqdarı olan Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbərliyi altında ana dilində elmi, mədəni müəssisələr yarandığı kimi, “Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyəti” də yaranmışdır. “Şairlər məclisi” bu cəmiyyət üçün gözəl bir zəmin olmuşdur* [164, s. 393].

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gözəl Ağayeva “Təbriz ədəbi mühiti” monoqrafiyasında “Şairlər məclisi”ndən və onun üzvlərindən bəhs edərək yazmışdır: *“Şairlər məclisi”nin iştirakçıları Azərbaycan xalqının vətənpərvər övladları idilər.*

Onlar böyük ümidlə yaşayır, xalqın xoşbəxt gələcəyinə inanırdılar. Lakin irtica onların müqəddəs arzularını həyata keçirməyə imkan vermədi” [11, s. 57].

“Şairlər məclisi”nin iştirakçısı, Milli Hökumətin süqutundan sonra Bakıya gələrək burada mühacir ömrü yaşayan Əli Tudə həmin məclisin üzvləri barədə belə yazır: *“Bu yeni yazan şairlərin arzuları qədim şeirimizin əlvan üfüqləri qədər geniş idi. Onlar milli-azadlıq hərəkatı salnaməsində öz öhdələrinə düşən səhifələri yazıb tamamlamaq əzmində idilər. Lakin xalqın qəddar düşmənləri bu salnaməni yarımçıq qoydular. O tamamlanmadı*” [181, s. 60].

Fəaliyyəti on aydan bir qədər artıq davam edən “Şairlər məclisi” ətrafına birləşdirdiyi şairlərin əsərlərinin qayğısına da qalır və işi gerşəkləşdirmək üçün 1945-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında (Aban – azər 1324-cü il, şəmsi) Təbrizdə “Şairlər məclisi” nəşriyyatında bir məcmuə çap etdirir (164).

Azərbaycan Milli Hökumətinə ithaf olunan, Əli Fitrət, Mir Mehdi Etimad, Hüseyn Səhhaf, Müzəffər Dirəfşi, Mir Mehdi Çavuşı, Yəhya Şeyda və Azəroğlu tərəfindən yazılmış “Azərbaycan” adlı irihəcmli şeirlə açılan bu məcmuəyə Cəfər Xəndan “Stalin Cənubi Azərbaycan şeirində” adlı müqəddimə yazmışdır. Məcmuəyə 79 Cənubi Azərbaycan şairinin 250, Cəfər Xəndanın 5, erməni şairi Ovanes Qukasyanın 1, kürd şairi Hajərin 4 əsəri daxil edilmişdir. Bunlardan başqa, məcmuədə Rza Quliyevin “Təbrizin “Şairlər məclisi”, E.Seyfəddinin “Şairlər məclisi” üzvləri Möcüzün vətənidə” məqalələri və Qulam Məmmədlinin 33 şair haqqında tərcümeyi-hal xarakterli “İran Azərbaycanının müasir şairləri” oçerki yer almışdır.

Dövrün ədəbiyyatından danışarkən professor Almaz Əliqızı haqlı olaraq qeyd edir ki, *“özəyini “Şairlər məclisi” təşkil edən Cənubi Azərbaycan şairləri daha ilhamlı, daha cəsarətli, kəskin və səmimi misraları ilə Azərbaycan Demokrat Firqəsinin, Azərbaycan Milli Hökumətinin gördüyü milli-demokratik quruculuq işlərinə fəal poetik münasibətini bildirməyə başladılar*” [61 ,s. 83].

Bu məcmuədə toplanmış şeirlər, demək olar ki, sözügedən dövrün poetik mənzərəsini tam şəkildə əks etdirir. Düzdür, məcmuədə toplanmış şeirlərin hamısına əsl sənət nümunəsi kimi baxmaq olmaz. Bunların içərisində Əli Fitrət, Mir Mehdi

Etimad, Məhəmməd Biriya, Balas Azəroğlu, Mir Mehdi Çavuşı, Məhəmmədəli Səfvət, Həbib Sahir, Müzəffər Dirəfşi, Fəxrəddin Məhzun, Əli Tudə, Məhəmmədbağır Niknam, Aşıq Hüseyin Cavan və s. bu kimi şairlərlə yanaşı, Əzhari Sərabı, Əhməd Rövşən, Rəhim Nəbəri, Musa Bəri, Abbasqulu Rismani kimilərin də əsərlərinə yer verilmişdir. Şeiriyyə cəhətcə ikincilərin əsərləri o qədər də uğurlu alınmasa da, mövzu və ideya etibarı ilə, demək olar ki, zamanla səsleşir və Azərbaycan xalqının milli ideallarına xidmət edir.

“Şairlər məcmuəsi”ndə çap olunan poetik əsərlərin baş mövzularından biri xalqın qəhrəmanlıq tarixinin təsvir və tərənnümü idi. Bu günün qəhrəmanının bədii obrazını yaratmaq üçün şairlərin xalqın qəhrəmanlıq tarixinə müraciəti səbəbsiz deyildi. Onlar bu yolla milli ruhu dirçəltmək, oxucularda, xüsusilə gənclərdə milli kökə qayıdışı təmin etmək istəyirdilər. Onların nəzərində Milli Hökumət xalqın qəhrəmanlıq salnaməsinin mühüm bir səhifəsi olduğundan, tarixlə bərabər təsvir və tərənnüm obyektinə çevrilirdi. Ədəbi nümunələrin əksəriyyətində Milli Hökumətlə xalq birlikdə, vəhdətdə götürülürdü. Bədii söz sahibləri Milli Hökumətin yaranmasını və qələbəsini xalqın – Azərbaycan türklərinin və onlarla birgə yaşayan digər xalqların ən böyük tarixi qələbəsi, nailiyyəti kimi qələmə alır, bu tarixi olayı sevinc və pafosla təbliğ və tərənnüm edirdilər. Bu baxımdan müştərək müəlliflərin qələminin məhsulu olan “Azərbaycan” şeir təqdirəlayiqdir. Şeirdə deyilirdi:

*Tarixin simasını minlərlə insanlar yazıb
Kani-qeyrət olduğun hər yerdə dastanlar yazıb,
Qəhrəman keçmişlərindən al bu dərsi yadigar,
Qəhrəman ol, qəhrəmanlıq şivəsin eylə şüar,
Var nə qədər canımız hiş eylərik heysiyyətin,
Qoymarıq, məhv eylərik düşmənlərin milliyyətin [164, s. 6].*

Xalqın qəhrəmanlıq tarixini, şanlı keçmişini əks etdirən bu əsərdə millətin faciəsi olan ayrılıq dərdinə də yer ayrılır. Vətənin iki yerə parçalanmasını bir canın iki yerə bölünməsi kimi qiymətləndirən müəlliflər bu pay-bölüşü bir xalqın faciəsi

deyil, həm də tarixin ədalətsiz qanunu, XIX əsrin ürək parçalayan, üz qaraldan hadisəsi adlandırırlar. Onların qənaətinə görə, ayrılığın bünövrəsi qoyulan gündən Araz iki canın arasında bir qılınca dönmüşdür. İkiyə bölünmüş ürəyin bir parçası güləndə, o biri parçası ağlayır, güləndən ayrı düşmüş bülbül zəmanəyə nifrət yağdıraraq, həzin-həzin sızlayır, həsrət yaşsı axıdıb dünəninə və ya bu gününə yas saxlayır.

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bütünlüklə 1941-1946-cı illər şeirində, xüsusilə 1945-1946-cı illər poeziyasında Şimali Azərbaycan mövzusu, Şimaldakı ictimai quruluşun tərənnümü əsas yerlərdən birini tutur. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Milli Hökumətə ithaf olunan “Azərbaycan” şeirində də bu məsələyə xüsusi yer verilmişdir. Ayrılıqdan, parçalanmış bir xalqın müsibətindən söz açan bu illərin şairləri Şimali Azərbaycana üz tutub onu min həsrətlə, min bir nisgillə qələmə alır, Şimali Azərbaycanın siyasi-ictimai nailiyyətlərindən ilhamla söz açırdılar.

*Ey ana, ey Azəristan, ey igidlər torpağı,
Heç sağalmışmı sinəndə söylə bir hicran dağı?
Ya çəkilməmişmi diyarından dumanlar heç sənin,
Heç xəzansız oldumu bir gün gözəl gülşənlərin?
Söylə, artıq bəs deyilmi tökdüyün göz yaşların?
Bir yaxından bax, vətən, indi o qan qardaşların,
Gör nələr qurmuş Şimali Azəristanda, nələr?
Bəlkə, yazmaqla qurtarmaz gördüyüm hər səhnələr.
Hər kiçik bir kəndi dönmüş, bir şəhər olmuş onun,
Hər çölü cənnətdən artıqdır o odlar yurdunun.
Hər axan çayda bir ilham, hər bulaqda bir nəfəs,
Orda zindandan əsər yoxdur, bağlanmışdır qəfəs.
Çün kəsilmişdir kökündən orda cəhlin tişəsi,
Məhv qalmış zülmü, istibdadi-ədlin rişəsi.
Bakını almış buruqlar dövrəyə orman kimi,
Hər çuxurdan neft axır atəşli bir vulkan kimi.*

*Orda fabriklər, zavodlar heç zaman durmaz inan,
Fəhlələr hər işdə olmuşdur əməkçi qəhrəman.
Bəzən açdıqca qanad göylərdə Azər qızları,
Boylanır ardınca sanki göylərin ulduzları* [164, s. 15-16].

Azərbaycan Milli Hökumətinə ithaf olunan “Azərbaycan” əsərini həm bu məcmuədəki əsərlərin, həm də ümumiyyətlə 1941-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan şeirinin manifesti də adlandırmaq olar.

*“Ey müqəddəs məskənim, ey şanlı Azərbaycan,
Biz səninlə fəxr qıllıq yer üzündə hər zaman”* [164, s. 3], -

misraları ilə başlanan əsərdə Azərbaycanın tarixi keçmişinə nəzər salan, torpağını müşki-ənbər, daşlarını “dürri-nab”, övladlarını qeyrətli və alicənab adlandıran müəlliflər hesab edirlər ki, xalqın müstəqilliyi üçün ələ düşən fürsət qaçırılmamalı, milli kimliyini dərk edən millət dili, adət-ənənəsi, özgürlüyü uğrunda canından və qanından keçməyi bacarmalıdır. Bu torpağın bir çox istilalara məruz qalsa da, övladları hər cür sitəmlərlə üzləşsə də milli qürur və mənliliyini itirməməsini, əl-ələ verib yadellilərə tutarlı cavab verdiklərini bəyan edən şairlər oxuculara Cavanşiri, Babəki, Şah İsmayıl Xətaini, Koroğlunu, Səttarxanı, Şeyx Məhəmməd Xiyabanini xatırladaraq bu millətin əyilməz millət, torpağın da alınmaz qala olduğunu böyük şövq və həvəslə tərənnüm edirlər.

Şairlər təkcə Azərbaycanın qəhrəman oğullarından deyil, bu xalqın və torpağın şöhrətini bütün dünyaya yayan Nizami, Xaqani, Şeyx Səfi, Qazi Bürhanəddin, Həbib, Füzuli, Vaqif kimi dahilərdən, “Dədə Qorqud” dastanlarından da söz açır, dilimizi dünyanın ən ahəngdar dili kimi vəsf edirlər.

Birbaşa milli şüurun oyanışına və milli kimliyin dərk olunmasına yönələn və qəhrəmanlıq nəğməsini xatırladan şeir aşağıdakı sonluqla tamamlanır:

*Biz sənin vicdanına and içmişik candan keçək,
Qoymayaq solsun qucağında bitən hər gül, çiçək.
Aç geniş qollarını, bas qoynuna övladını,
Çünki övladın üzü üstə sərib cəlladını.
Qoy var olsun, ey Vətən, aslan sifət oğlanların,
Öpsün alnından, ana, onlar sənin, sən onların!* [164, s. 17].

Bu dövrün şairləri “Şairlər məclisi” məcmuəsində nəşr olunan bir çox əsərlərində Sovet ictimai quruluşunun məziyyətlərindən, onun xalqa, zəhmətkeşlərə bəxş etdiyi azadlıqdan, insan səadətindən danışdılar. Cənubi Azərbaycanda illər boyu xalqın doğma dilinin qadağan olunmasını kəskin tənqid edən şairlər Şimali Azərbaycanda dil azadlığından xüsusi ilhamla söz açır, Şura Məclisinə aparılan azad seçkilərindən, uşaqların doğma ana dilində oxumasından, əməyin, zəhmətin qoca və cavan üçün şərəf-şan işi olmasından bəhs edirlər.

Milli Hökumət dövrü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yerli irticaya və xarici işğalçılara qarşı aparılan mübarizənin təsvir və tərənnümü də əhəmiyyətli yer tuturdu ki, bu cəhət “Şairlər məclisi” məcmuəsində çap olunmuş şeirlərdə də özünü göstərirdi.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının həmin illərdə üzde olan nümayəndələrinin mütləq əksəriyyəti vətənpərvər olmaqla yanaşı, humanist və beynəlmiləlçi olduqlarından, təbii ki, nə daxili irticaya, nə də İrani yarım müstəmləkəyə çevirmək istəyən imperialistlərin fitnə-fəsadına laqeyd qala bilməzdilər. Bu dövrün ədəbiyyatında, xüsusilə poeziyasında hakim dairələrin ayrı-seçkilik, şovinist siyasəti, möhtəkirlilik, xalqın məşəqqətli həyatı və ağır güzəranı öz əksini tapdığı kimi, xarici müdaxilə, imperializm siyasəti və yaramazlıqları da kəskin tənqid və ifşa obyektinə çevrilirdi.

Bu illər xalqın inqilabi keçmişinə müraciət ədəbiyyatda bir ənənə halını almışdı. Bu isə, heç şübhəsiz ki, bir tərəfdən xalqın inqilabi mübarizə əzminə və azadlıq idealına, digər tərəfdən ədəbiyyatın mütərəqqi ənənələrinə əsaslanırdı.

Professor Vüqar Əhməd qeyd edir ki, “*Çağdaş ədəbiyyatın düzgün tərəqqi və inkişaf yolunu Pişəvəri ədəbi irsə nihilist münasibət bəsləməkdə deyil, əksinə, həmin irsin gözəl ənənələri və zəngin təcrübələri əsasında irəliləməsində görürdü*” [56, s. 297] Təsadüfi deyildi ki, S.C.Pişəvəri yazıçılarla görüşlərin birində onları Azərbaycanın şərəfli tarixini ədəbiyyata gətirməyə, xüsusilə Səttarxan obrazını yaratmağa çağırmışdı. Şairlər bu çağırışa dərhal və böyük həvəslə cavab verdilər. Səttarxan obrazını yaratmaq üçün “Şairlər məclisi” müsabiqə elan edir. Çoxsaylı əsərlər içərisindən Əli Fitrətin “Səttarxana” şeiri birinci dərəcəli mükafata layiq görülür. Səttarxana müraciət formasında yazılmış şeirdə şair Milli Hökumətin səyi nəticəsində Səttarxanın arzularının həyata keçirilməsini böyük ruh yüksəkliyi ilə xəbər verirdi. Əli Fitrət bu şeirində Azərbaycan xalqının inqilabi keçmişini bu günlə, müasir həyatla əlaqələndirirdi.

Səttarxanın igidliyini, mərdliyini, vətənpərvərliyini, əfsanəvi qəhrəmanlığını tərənnüm edən digər şeirlər də 1945-1946-cı illər poeziyasının nailiyyəti, dövrün ən gözəl, dəyərli əsərləri kimi qiymətlidir.

Bu illərdə mütərəqqi fikirli qələm sahibləri elmi və mənəvi əsas olmayan bir fikri – “tarixi xalq kütlələri deyil, şahlar, şahzadələr, bəylər, xanlar yaradırlar” – nəzəriyyəsini rədd edir, “məmləkətin, millətin tarixini xalq yaradır”, - fikrini irəli sürürdülər. Bu dövrün yazıçıları öz ürəyətımlı, qəlblərinin qanı ilə yazdıqları yazılarında sübut edirdilər ki, əsl tarix xalqın və onun mübarizəsinin tarixidir. Bu fikir Əli Fitrət, İbrahim Zakir, Etimad, Çavuşı, Hiknam, Azəroğlu, Əli Tudə və başqalarının şeirlərində daha çox özünün poetik əksini tapmışdır.

Azərbaycan türkcəsinin Milli Hökumət dövründə dövlət dili elan olunması bütün xalqı həyəcanlandırmış, məmləkətdə yaşayanların sevincinə səbəb olmuşdu. Dil məsələsi ədəbiyyatın əsas mövzularından birinə çevrilmişdi. Ədiblərin, demək olar ki, hamısı bu haqda yazırdılar. Doğma Azərbaycan türkcəsinin gözəlliyi, onun əsl şeir, sənət, elm dili olması, bu dilin ləyaqəti, dəyəri demokratik düşüncəli söz sahiblərinin yaradıcılığında xüsusi yer tuturdu.

“Şairlər məclisi” məcmuəsində çap olunan poetik nümunələr deməyə əsas verir ki, 1941-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında iki motiv daha çox

poeziyanın simasını müəyyənləşdirirdi. Bunlardan biri *“satqın dövlət başçularına, daxili irtica və hakim siniflərə qarşı kəskin əks mövqe, digəri isə işğalçı xarici imperialistlər əleyhinə aparılan barışmaz mübarizə idi”* [99, s. 268]. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, 1940-1941-cı illərdə Cənubi Azərbaycan xalqı İranın digər xalqları ilə birlikdə daxili irtica və imperializmə qarşı eyni mövqedən çıxış edirdilər. Orası da yəqindir ki, bu prosesdə Güneydə yaşayan soydaşlarımız daha aktiv idilər ki, bu aktivlik bədii ədəbiyyatda da özünü göstərirdi. “Şairlər məclisi” məcmuəsində çap olunan poeziya nümunələrində, xüsusilə M.Biriya, Əli Fitrət və M.Etimadın əsərlərində bu, daha çox hiss olunurdu.

1945-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yüksəliş mərhələsi hesab olunur. Bu illərdə Güney Azərbaycanda Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaradılması ilə ictimai-siyasi durum dəyişmiş, illər boyu milli, mənəvi varlığı tapdalanan, bir millət olaraq dili, mədəniyyəti fars millətçiləri tərəfindən dövlət səviyyəsində təqiblərə məruz qalan Azərbaycan xalqı ayağa qalxaraq, öz siyasi, insani və mədəni hüquqlarını tələb etməyə başlamışdılar. Xalqın iradəsi və əzmi ilə bilavasitə bağlı olan milli azadlıq hərəkatı baş vermiş, Milli Hökumət yaradılmışdır. Bütün bunlar, şübhəsiz ki, “Şairlər Məclisi” məcmuəsində çap olunan şeirlərin əsas mövzuları sırasına daxil idi.

Təbrizdən başqa, Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Zəncan, Ərdəbil, Marağa, Mərənd, Urmiya və Miyanədə “Şairlər Məclisi”nin şöbələri yaranmışdı ki, demokratik ədəbiyyatın inkişafında bu məclislərin rolu danılmazdır.

Demokratik düşüncəli qələm sahibləri millətin xoşbəxt gələcəyi, vətənin istiqlalı yolunda heç bir çətinlikdən, hətta ölümdən belə çəkinmirdilər. Dövrün söz və qələm sahibləri yaxşı dərk edirdilər ki, vətəni sevmək hələ hər şey demək deyil, gərək vətən yolunda, onun səadəti, ağ günləri naminə çarpışıb, vuruşub canından keçəsən. Millət bu illərdə vətəndaşlarından, şair və sənətkarlarından quru söz yox, əməli fəaliyyət tələb edirdi. Məhz bu səbəbdən də xalqın bir yerdə, onunla həmdərd və həmnəfəs olan tərəqqipərvər yazıçılar qələm və silahla xalqa xidmət edir, fədaiyə çevrilirdilər.

Uzun illər boyu milli varlığı inkar edilən, dili ləhcə sayılan Azərbaycan xalqı siyasi-ictimai, milli muxtariyyət tələb edir ki, bu dilək, bu arzu millətin danışan dili,

düşünən beyni, görən gözü olan milli yazıçı və şairlərin əsas amalına, məramına çevrilirdi. Bu məram siyasi xadimlər kimi, yazıçılardan da iradə, sabitqədəmlilik və dönməzlik tələb edirdi. Bu, ədəbiyyat qarşısında zamanın tələbi, ictimai sifarişi idi. Yazarların böyük əksəriyyəti zamanın sənət və sənətkar qarşısında qoyduğu tələbi yetərincə dərk edir, nədən və necə yazacaqlarını başa düşürdülər.

Əli Fitrət məcmuədə çap etdirdiyi “Vətən eşqində”, “Munus mənə oldu qəm”, “Mübarək olsun”, “Vicdan”, “Bakı təəssüratı”, “Məclisi-milliyə”, “Azərbaycan tərlanı”, “İbrətnamə”, “Ey vətənim”, “Olmaz”, “Azərbaycanım, yaşa” kimi şeirlərində, əsasən, birbaşa azadlıq idealını elan edir, bəzən də tarixi varaqqlayaraq müasirlərini Azərbaycanın şərəfli tarixindən ibrət götürüb qazandığı istiqlaliyyətini qorumağa çağırır. “Azərbaycanım, yaşa” şeirində o yazır:

*Sən Babəklər, Koroğlular yurdusan,
Yatıb sənin hər guşəndə min aslan.
Sən yetirdin Səttarxantək qəhrəman,
Oldun mənim ruhi-rəvanım, yaşa,
Yaşa, yaşa, Azərbaycanım, yaşa! [164, s. 32].*

Mir Mehdi Etimad məcmuədə dərc etdirdiyi şeirlərində, demək olar ki, Milli Hökumətin nəğməkarı kimi çıxış etmiş, qazanılmış müstəqilliyi “azadlıq baharı” adlandıraraq eyniadlı şeirində yazmışdır:

*Bir günəşin camalını xalqımız axtarır görə,
Söylə görüm ki, bu günəş yurdumuza haçan gəlir?
Pərçəmi-ədli qaldıran, xalqı həyata sövq edən,
Şanlı, şərəfli bir bahar, aləmə ərməğan gəlir [164, s. 33].*

Ədəbiyyatşünas E.Şükürova doğru olaraq qeyd edir ki, “Etimad xalqına, vətəninə könül verib, ülfət bağladığı söz cəbhəsində şair kimi, siyasət meydanında ictimai xadim, maarif cəbhəsində isə təcrübəli pedaqoq kimi ləyaqətlə xidmət edirdi”

[173, s. 259]. Əsərlərində milli kimlik məsələsi mühüm yer tutan, “Azadlıq baharı”, “Doğma Azərbaycana”, “Aparır”, “Yetişməz”, “Bülbülün pərvanə ilə söhbəti” şeirlərində azadlıq idealını elan edən şair “Seyid Ziya”, “Get adamını tanı” satiralarında millətin başına bəla olan müftəxorları tənqid atəşinə tutur, “Elimə salam” şeirində isə Azərbaycan elini və dilini aşağıdakı kimi tərənnüm edir:

*Yurdumuzda yatıbdır çox aslan,
Şeyx Məhəmməd, ürəkli Səttarxan.
O tərəfdən Qaçaq Nəbi – Heydər
Bu tərəfdən hünerli Babəklər.
Bəzl ediblər bu yolda canlarını,
Verib eşq ilə imtahanlarını.
...Yaşasın Azəri eli, yaşasın,
Yaşasın Azəri dili, yaşasın [164, s. 35].*

Məhəmməd Biriyanın məcmuədə çap olunan “İrticaya xitab”, “Üsyan”, “Lənət”, “Yetişməz”, “Əziz vətənim Azərbaycana”, “Azərbaycan el marşı”, “Vətənə xitab”, “İttifaqa dəvət” şeirlərində milli düşüncə və milli kimlik məsələsi parlaq şəkildə bədii əksini tapmışdır. Bu əsərlərin əsas ideya istiqamətini irticaya qarşı mübarizə, milli birliyə çağırış, vətən məhəbbəti, yurd sevgisi, qəhrəmanlıq motivləri təşkil edir. “Əziz vətənim Azərbaycana” şeirində “*Bəslənir qəlbimdə sonsuz hörmət Azərbaycana*”, “*Payidar olsun gərək odlar, alovlar torpağı*” [164, s. 51], - deyən şair “Azərbaycan el marşı” şeirində yazırdı:

*Süd vermişdir bizə ana işığında ölkərin,
Bələnmişik qucağında al günəşin, səhərin,
Hər yerini bürümüşük Qaflankuhun, Xəzərin,
Alır bizdən bütün ellər sorağını zəfərin,
Biz dünyanın qorxu bilməz bir qəhrəman eliyik,
Alovlardan yaradılmış Azərbaycan eliyik [164, s. 52].*

Bu illərdə ədəbiyyat və sənət sahəsində uğurlu addımlar atan, şair və vətənpərvər ziyalı kimi tanınan Balas Azəroğlu şeirində yazırdı:

*Əziz Azərbaycan, ey gözəl diyar,
Anamın mehriban qucağı sənsən.
Könül tərləninin uçub-qonduğu
Onun çox sevdiyi bucağı sənsən.*

*Çox vaxt ümid verir bu ellər mənə,
Gəlib qoşulurlar çün ellər mənə,
Açır öz sirrini könuələr mənə,
Deyir yurdumuzun qonağı sənsən [164, s. 103].*

Həmin illərdə ədəbiyyat və sənət aləminə yeni gələnlərdən olan Mədinə Gülgünün “Şairlər məclisi” məcmuəsində dərc olunan şeirlərinin əksəriyyəti vətənpərvərlik və azadlıq ruhundadır. Şairin “Alqış”, “Təbriz”, “Böyük arzu”, “Açıldı səhər”, “Vətən” şeirlərində bu ruh çox güclüdür. “Vətən” şeirində “*Qanımdan su almış qırmızı gülün, Sən ey Səttarxanı yetirən vətən*” [164, s. 121], - deyən şairin “Təbriz” şeirində oxuyuruq:

*Könlümdə bar verir böyük arzular,
Çatsın xoş günlərə qoy tamarzılar,
Tarixlərdə qızıl xətlə yazılar,
Ay azad çəməninin tərləni Təbriz [164, s. 120].*

İbrahim Zakirin məcmuədə dərc olunan, bəziləri barədə əvvəlki səhifələrdə bəhs etdiyimiz “Yaşa!”, “Ana vətən”, “Oktyabr”, “Qürbət”, “Vətən eşqi”, “Novruz”, “Gözəl”, “Atanın oğluna nəsihəti”, “Azadlığın şöhrəti”, “Qoca və qonaq” şeirləri dövrün ədəbi mənzərəsini canlandırmaq, qələm sahiblərinin hansı amalla yaşayıb, hansı ideyaları oxuculara təlqin etmək istəməsi baxımından maraq doğuran əsərlərdir.

Mövzu müxtəlifliyinə baxmayaraq bu əsərlərin, demək olar ki, hamısını ümumi bir ideya birləşdirir: vətən məhəbbəti, azadlıq eşqi və milli adət-ənənələrə sayğı. Nümunə üçün “Vətən eşqi” şeirinin son bəndinə diqqət edək:

*Ələ almış qələm, Zakir yanar daim fərağında,
Sənə hər gündə bu aşiq, gülüm, on dəfə qurbandır.
Sənin eşqində keçmişdir yəqindən başü canından,
Hərəsi yoxdur düşməndən, sözü şəmşiri-bərrandır [164, s.155].*

“Şairlər məcmuəsi”ndə say etibarı ilə daha çox şeirləri çap olunan və əsərləri daha çox ictimai-siyasi məzmunu ilə diqqəti cəlb edən şairlərdən biri də Həbib Sahirdir. Müəllifin məcmuədə “Qafqaz yollarında” poeması (bir parça), “Gecə işiqləri”, “1945-ci ilə”, “Bir toxucu qıza”, “Keçmiş xatirələr”, “Şeir və xəyalın qapısı”, “Təbrizə” və “Gecədir” şeirləri çap olunmuşdur.

“1945-ci ilə” şeirində Sovet ordusunun Alman faşizmini məğlub edib “O da yanan Berlin üstə al bayraqlar sancmasından”, uzaq dənizlərdə yanar dağ tək alov, atəş püskürən yaponların ağır duruma düşməsindən danışan müəllif ana yurdu Azərbaycanı da unutmur, qurulan Milli Hökuməti, Ərk qalasının üzərində azadlıq bayrağının dalğalandığını şövqlə tərənnüm edərək şeiri belə tamamlayır:

*Sədəf rəngli fəcr açıldı, səhralarda, dənizdə.
Qan ağlayan dünya güldü, açdı əməl gülləri,
Dünya xalqı sevinərkən, gülümsədi Təbriz də.
Azadlığın bayrağını Ərkin üstə taxdılar,
Yenə sönmüş məbədlərdə məşəlləri yaxdılar [164, s. 176].*

Şairin Milli Hökumətin qurulması ərəfəsində və Milli Hökumət dövründə yazdığı şeirlərdə milli kimlik məsələsinin bədii əksi və milli kimlik uğrunda mübarizə motivləri çox güclüdür. Bunun ən bariz nümunəsini “Təbrizə” adlı şeirdə görürük. Nümunə üçün dörd bəndlik şeirin ilk və son bəndlərini veririk:

*Qorxma, bu mavi göy altında yanan al günəşin,
Və üfüqlərdə gülən rəngi zərin sönməyəcək.
İlk baharın açacaq bağ və çəmənlərin çiçək,
Quşların qəmli xəzan rəngini heç görməyəcək.*

*.Ey mənim yurdumun ağ üzli ayı, al günəşi,
Ey üfüqlər ki, hicabızda nilufərlər ərir.
Ey zümrüdlü çayırlar, gülən altun zəmilər,
Sübh açılmaqdadır, sübhün yeli dağlardan əsir [164, s. 179].*

Müzəffər Dirəfşinin müxtəlif mövzularda qələmə aldığı “Sözün axırda yeritdi”, “Sevimli şair Sabirə”, “Vətən eşqi”, “Azərbaycan, Azərbaycan”, “Birlik”, “Lazımdı”, “El gücü, sel gücü”, “Şanlı həqiqət”, Hüseyn Səhhafın əvvəlki səhifələrdə haqqında bəhs etdiyimiz “Vətən qurbanıyq”, “Milli Hökumətə”, “Milli Hökumətin qurulması”, Hilal Nasirinin “Qəhrəmanlar” (dastan), “Azərbaycan” və s. əsərləri məcmuədə çap olunmuş mükəmməl şeir nümunələri olmaqla yanaşı, həm də əksəriyyəti milli ruhda olub gələcəyə inamla dolu şeirlərdir. M.Dirəfşinin “Azərbaycan, Azərbaycan!” şeiri dediyimizə ən parlaq misaldır. Müəllif yazır:

*Ana yurdum, verdiyin süd mənə baldan şirindir,
Sanki sənin hər oylağın bir behiştə bərindir,
Ana vətən, doğma diyar, duyğuların dərindir,
Bu səadət, bu şən həyat, söylə ana, kimindir?
Azərbaycan, Azərbaycan, sən mənimsən, mən sənin,
Əminəm ki, dünya boyu solmaz daha gülşənin! [164, s. 181].*

Əli Tudənin məcmuədə çap olunmuş şeirlərinin əksəriyyəti Sovetlər İttifaqına, Sovet Azərbaycanına (“Xilaskar”, “Sovet Azərbaycanı”, “Məktub”, “Stalin qanuni-əsasısı”, “Can oktyabr”) həsr olunsada, şairin “Vətən eşqi”, “Azərbaycan” şeirləri

Cənubi Azərbaycan həyatı ilə bağlıdır və bunlarda vətən məhəbbəti, yurdsevərlik təbliğ və tərənnüm olunur. “Vətən eşqi” şeirində:

*Mənim də vətənim bir gülüstandır,
Əzəldən varlığım ona bağlıdır.
Sözümün zinəti, şeirimizin tacı,
Könlümün nəğməsi Azərbaycandır [164, s. 230],-*

deyən şair ikinci şeirdə tarixi varaq olaraq Azərbaycanı Odlar yurdu, hər oylağında Qıratın, Düratın izləri olan qəhrəmanlar diyarı, şöhrəti bütün aləmə yayılan bir məmləkət kimi tərənnüm edərək, onun gələcək həyatının xoşbəxtliyinə inam dolu bir arzu ilə şeiri belə tamamlayır:

*Şöhrətin bürümüş bütün aləmi,
Şərqi yaraşığı, iftixarısən.
Onun göylərində al günəş kimi,
Şəfəqlər içində yan Azərbaycan!
Səadətə doğru yeridikcə sən,
Xalqıma zəfərlər diləyirəm mən [164, s. 232].*

Həmin illərin gənc şairlərindən hesab olunan Yəhya Şeyda digər qələm dostları kimi Sovet İttifaqı və onun rəhbərlərinə, Sovet ordusuna bir sıra şeirlər həsr etsə də (“Ölməz Leninə”, “Şanlı rəhbərə”), onun da məcmuədə dərc olunan şeirlərinin əksəriyyətinin əsas mövzu və ideyasını milli kimlik və onun uğrunda mübarizə məsələləri təşkil edirdi. Şairin “Şairlər məclisinə”, “Ürək sözü”, “Azərbaycanım” əsərlərini misal göstərmək olar.

1946-cı ilin dekabrında Tehranda şah cəlladları tərəfindən vəhşicəsinə öldürülən, 1941-1946-cı illərdə milli və inqilabi ruhlu “Al günəş”, “Sevirəm ana torpağı” şeirləri və bir çox ictimai məzmunlu qəzəllərini “Şairlər məcmuəsi”ndə dərc etdirməklə milli kimlik ruhunun bədii ədəbiyyatda əks edilməsində mühüm

xidmətləri olan Məhəmməd Bağır Niknamın “Doğma dilim” şeiri ana dili mövzusunda böyük siyasi kəsəri olan gözəl sənət nümunəsidir. Şeirin bir neçə bəndinə nəzər salaq:

*Körpəliyin bir gün əvvəl ilində,
Ağlayırdım həzin-həzin beşikdə.
Anam mənə Azərbaycan dilində,
Lay-lay deyib oturmuşdu keşikdə.*

*Təlim verdi anam mənə bu dildə,
Azərbaycan dili mənim dilimdir.
Şərəfət var, şücaət var bu eldə,
Azərbaycan eli mənim elimdir.*

*...Bir millətin yurdun xarab eyləsən,
Yenə özün yığışdırar o millət.
Dilin alsan, bağrın kabab eyləsən,
O milləti məhv eləyər fəlakət.*

*Bu vətənin dağı, daşı, torpağı,
Aşınadır Azərbaycan dilinə.
Söhbət edər qızıl gülün yarpağı,
Bülbül ilə Azəristan dilində [37, s. 171].*

Məcmuədə şeirləri çap olunan Məhəmməd Əminin “Azərbaycan milli məclisinə”, “Vətən”, “Təbriz”, “Azadlıq”, “Ana dilim”, Əli Nişaninin “Vətənim”, “Azərbaycan, Azərbaycan!”, Kəmalinin “Ey vətən”, “Azərbaycan”, “Elim”, Aşıq Hüseyin Cavanın “Azərbaycan”, Qulamhüseyn Səbrinin “Azərbaycan nəğməsi” və s. bu kimi şeirlərdə şairlərin azadlıq, vətən haqqında poetik düşüncələri ilə tanış olur,

onların vətən uğrunda canından keçməyə hazır olduqlarını duymaqla bərabər, oxucularını milli haqlarını qorumağa çağırışlarının da şahidi oluruq.

Müşahidələr göstərir ki, *“Cənubi Azərbaycan poeziyasının bu mərhələsində özünəməxsus yeri olan, aparıcı rol oynayan mövzulardan biri də fədailərlə bağlıdır”* [61, s. 95]. Biz bunu “Şairlər məclisi” məcmuəsində dərc olunmuş bir çox əsərlərdə də görə bilirik. Misal olaraq Hüseyn Cavanın “Fədailərə”, Şadmanın “Fədailərə”, Səhəndin “Fədailər marşı”, Musa Bərinin “Fədailərə”, Yəhya Şeydanın “Fədailər marşı” şeirini göstərə bilərik. Musa Bərinin şeirində:

*Ey Azəri torpağını düşməndən hiş edənlər,
Vətən deyə, millət deyə döyüslərə gedənlər.
Mərd oğullar, sizdə vardır əzəl gündən bu qüdrət,
Babalardan yadigardır sizlərdəki bu cürət* [164, s. 355], -

yazırdısa, Yəhya Şeyda Milli Hökumətin qurulmasında danılmaz xidmətləri olan fədailərə həsr olunan “Fədailər marşı” şeirində fədailərin dilindən deyirdi:

*Azəristan yurdunun biz qəhrəman övladıyıq,
Bu müqəddəs məskənin şir zəban övladıyıq* [164, s. 239].

A.Əliqızının sözləri ilə desək, bu qəbildən olan əsərləri ilə *“poeziyanın təsir və səfərbəredici gücünü bilən qələm ustaları fədailərə müraciət etməklə həm xalqın səsini azadlıq müdafiəçilərinə yetirir, həm də şanlı qüvvədən aldıkları dərin həzzi ifadə edirdilər”* [61, s. 98]

Həmin illərdə yazılan, məcmuədə nəşr edilən Seyid Rza Təqizadənin “Vətən”, Məhəmməd Məzluminin “Vətən”, Seyid Haşım Hüseynzadənin “Vətənimə”, Hüseyn Vəhidinin “Vətən bir laləzar oldu” şeirlərində də eyni halın şahidi oluruq. Vətən sevgisi, Azərbaycanın özgürlüyü uğrunda mübarizə motivləri bu şeirlərin əsas məzmun və ideyasını təşkil edir.

Məcmuədə ictimai məzmunlu “Arzum”, “Açılır”, “Məni” şeirləri çap olunan Sədi Yüzbəndi “Azərbaycan” şeirində yazırdı:

*Tarix boyu qazandılar şərəfətli qəhrəmanlar,
Aslanların məskənisən Azərbaycan, Azərbaycan!
İllər ilə zəhmət çəkdi, qurban verdin çox cavanlar,
Fədailər ustadısan Azərbaycan, Azərbaycan!*

*Bəsləyibsən qucağında Səttarxanı, Bağırxanı,
Səni azad etmək üçün çox cavanlar verib canı,
İstəmədin torpağında tökülməyə qardaş qanı,
Xəstələrin loğmanısən Azərbaycan, Azərbaycan!*

*Yetiribsən Koroğlular, Babəkləri qucağında,
Cavanşirlər ad alıbdır sənin hər bir bucağında.
Azəristan torpağısan, həqiqət var ocağında,
Zərdüştlərin nişanısan Azərbaycan, Azərbaycan! [164,s.353].*

“Şairlər məclisi”nin yetişdirmələri olan gənc şairlərin əksəriyyətinin şeirlərinin baş mövzusu Azərbaycan, doğma yurd, Milli Hökumət olduğunu görürük. Aslan Abbaszadənin “Məclisi milliyyə”, Səməd Afiyətin “Əziz vətənim”, E.Nikdilin “Doğma yurdum Təbriz”, Mir Əyyub Mahmudinin “Şanlı vətənim”, Sədi Zamanın “Vətən eşqi”, Mənuçöhr Səid Vəzirinin “Vətən” şeirləri dediklərimizi əyani şəkildə göstərir.

Azərbaycan Milli Hökumətini alqışlayan, onun qurulması ilə ölkəyə əmin-amanlıq və şadlığın gəlməsini bildirən, “Ey olan zülm ilə bərbad vətən, Görürəm indi səni şad, vətən”, - misraları ilə sevincini bəyan edən M.S.Vəzirinin səsinə səs verən gənc şair M.Ə.Mahmudi “Şanlı vətənim” şeirində yazırdı:

*Ey böyük, şanlı, şərəfətli, xuraman vətənim,
Kaş ola min belə canım sənə qurban vətənim.
Sənin eşqin eləyib aşiqi-məstanə məni,
Misli-pərvanə salıb atəşi-suzanə məni.*

Demə bihudə edibdir dəli, divanə məni,

Çox igidlər keçib uğrunda canından, vətənim [164, s. 320].

“Şairlər məclisi” həm yığıncaqlarında, həm də nəşr etdirdiyi məcmuəsində yaşlı və orta nəsillə yanaşı, gənc nəslə də rəğbətlə yanaşaraq onların qayğısına qalır, onların sənətkar kimi formalaşmasına yardımçı olmaqla bərabər, əsərlərinin çapının da qayğısına qalırdı. Belə gənclərə sonralar ədəbi aləmdə Bulud Qaraçorlu Səhənd kimi tanınan Qaraçorlu Razini (“Alqış”, “Fədailər marşı”, “Keçmiş fədailərin yadı”), Hüşyarı (“Vətən əhlinə”), Rza Əlyarini (“Azərbaycan”), Musa Bərinini (“Fədailərə”), Abbasqulu Rismanini (“Ədl ilə azad olur”), Aslan Qafarzadəni (“Yollar açıldı”), Əkbərpur Təhmasibini (“Azadlıq”), Firidun Şəmailini (“Vətən”), Əzhəri Sərabini (“Azadlıq”) misal göstərmək olar. Yeni yetişməkdə olan bu şairlər, demək olar ki, vətən, vətənin qoruyucuları olan fədailər, azadlıq haqqında yazır, Azərbaycan Milli Hökumətini təbliğ və tərənnüm edirdilər.

Qaraçorlu Razi *“Mən azadlıq cəbhəsində bir fədai əsgərəm, Bir azadlıq istəyirəm, bir də azad bir vətən”*(164, 350), Hüşyar *“Xatircəm olun bir də vurulmaz bizə şallaq, Məzlum, füqərə qalmayacaqdır daha çılpaq”* [164, s. 352], - deyirdisə, Abbasqulu Rismani *“Ədl ilə abad olur”* şeirində yazırdı:

Azər övladı edib dərya kimi hər yanda çuş,

Azəristan öz hüququndan ötrü etdi xüruş.

Hatifi-qeyb səhər bu həng ilə çaldı süruş:

Zülm evi bir az zamanda ədl ilə bərbad olur [164, s. 357]

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan və azadlıq mövzusu cavan şairlərin müraciət etdiyi əsas mövzular idi. R.Əlyari doğma vətəni Azərbaycanı, Abbas Rismani, Əkbərpur Təhmasibi, Əzhəri Sərabini ədalət və azadlığı, A.Qafarzadə Milli Hökumətin qurulmasını tərənnüm edirdilərsə, F.Şəmaili özünü vətənə bir qurbanlıq sayaraq yazırdı:

Sən mənim öz vətənimdən, verərəm can sinəndə,

Edərəm canımı hürriyyətə qurban sinəndə.

.Ey vətən, min yaşa, ver pərvərim öz izzətinə,

İndi övladın olub şadı xuraman səndə [164, 362].

Zəncan şairlərindən olan Mənuçöhr Səid Vəziri bir ictimai məzmunlu qəzəlində yazırdı:

*Ey olan zülmə bərbad vətən,
Görürəm indi səni şad, vətən!
Yaxşı yıxdın evini düşməninin,
Oldun axır özün abad, vətən!
O xəyanətçi, şərf oğruları,
Etdilər çox sənə bidad, vətən!
Vermədi kimsə sənə nalənə səs,
Hər nə etdin dəxi fəryad, vətən!
Ta ki, oğlanların axır oyanıb,
Etdilər bidada bidad, vətən!
Biriya yaxşı deyibdir bu sözü,
“Olur üsyan ilə azad vətən!”
Sənə uğrunda ölüm şirindir,
Bizə manənd deyə Fərhad, vətən!
Çək bu azadlıq ərusun döşüvə,
Ey olan bir taza damad, vətən [164, s. 328].*

“Şairlər məclisi” məcmuəsində dərc olunmuş ədəbi-bədii nümunələrin təhlili göstərir ki, 1941-1946-ci illərin ədəbiyyatı milli ruhu və antifaşist mövqeyi ilə seçilmiş və irəliləyən illərdən fərqli olaraq, əsasən, anadilli ədəbiyyat olmuşdur. Xalqın arzu və istəkləri, istiqlal barəsindəki arzu və istəkləri, ana dili məsələsi bu dövr ədəbiyyatının aparıcı mövzusu olmaqla yanaşı, milli şüurun da formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Bu fəsil haqqında araşdırmalar “XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında Milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi” adlı məqalədə öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL

1947-70-Cİ İLLƏR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞEİRİNİN İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

3.1. Poeziya milli azadlıq hərəkatının geri çəkilməsi dövründə. M. Şəhriyar poeziyası milli kimlik uğrunda mübarizənin zirvəsi kimi.

XX əsrin ortaları İranda və İranın tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi və sosial şərait çox mürəkkəb idi. 1945-ci ilin dekabr ayının 12-də (21 azər 1945-ci il) Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə qurulan Azərbaycan Milli Hökuməti bir il sonra – *“1946-cı ilin dekabr ayının 12-də xarici imperializmin birbaşa siyasi, maddi və hərbi dəstəyi ilə İran şahlıq rejimi tərəfindən devrildi, şah qoşunları Azərbaycanı qan dəryasına çevirdi. Azərbaycanın 25 min nəfərdən çox demokrat və milli qüvvələrinin nümayəndələri güllələndi, dar ağacına çəkildi, minlərlə oğul və qızları zindana salındı, 100 mindən çox adam sürgünə göndərildi”* [90, s. 8].

Milli Hökumətin süqutundan sonra irticanın tüğyan etdiyi bir dövr başlandı və Cənubi Azərbaycan 1947-ci ildən başlayaraq, həyatının ən ağır və faciəli illərini yaşamağa başladı.

Milli Hökumət zamanında Azərbaycan xalqının qazandığı bütün milli hüquq və imtiyazlar əlindən alındı. Ana dilli bütün təhsil müəssisələri, mədəniyyət ocaqları bağlandı. İranda azərbaycanlılara doğma dillərində yazmaq-oxumaq bir yana, hətta ictimai yerlərdə danışmaq belə qadağan edildi.

Milli Hökumətin süqutundan sonra İran ərazisində azərbaycanlıları hər cür məhrumiyyətlərlə üzləşdirməyi özünə rəva görən, Azərbaycan dilini bir dil olaraq İran ərazisində tarix səhnəsindən silməyə qərarlı olan mənfur şahlıq rejimi azərbaycandilli kitabları yandırmaqdan belə çəkinmədi. Azərbaycan şəhərlərinin baş meydanlarında anadilli kitablardan tonqallar qalandı, ağına-bozuna baxılmadan yüz minlərlə kitablar – mənəviyyat və mədəniyyət, elm xəzinələri külə döndü. Həmin hadisələrin canlı şahidlərindən olan xalq şairi Balaş Azəroğlu neçə illər sonra qələmə

aldığı məqalələrindən birində bu barədə yazır: *“Arabir güclənən nəsim yanıb qaralmış varaqları tonqalın üzərinə qaldırır, yaxındakı ağacların çılpaq budaqlarına yapışdıraraq qəribə bir mənzərə yaradırdı. Uzaqdan baxanda adama elə gəlirdi ki, ətrafdakı budaqlardan kiçik qara bayraqlar asılmışdır”* [21, s. 144].

Azərbaycan dilini və milli məfkurəsini məhv etməyi qarşısına məqsəd qoyan İran hökumətinin Azərbaycan xalqına, onun maarifinə münasibətini göstərmək üçün daha bir faktı xatırlatmaq istəyirik. Rəsmi statistikaya görə *“İran ərazisində 1953-cü ildə 6483, 1958-ci ildə 9599, 1961-ci ildə 12036 ibtidai və orta məktəb var idisə, İran əhalisinin təxminən yarısını təşkil edən Azərbaycanda bunların sayı müvafiq olaraq həmin illərdə 897, 1259, 1633 idi”* [25, s. 52].

Təbii ki, bütün məktəblərdə dərslər ancaq fars dilində keçirilir, məktəbdə Azərbaycan dilində danışmaq belə rəsmən qadağan edilmişdi. Bu qadağanetmənin başında isə, şübhəsiz, 1958-ci ildə Hökumət Kabinəsinin iclasında Maarif Nazirinə: *“Elə et ki, fars dili uşaq bağçaları, məktəblər və mətbuat orqanları vasitəsi ilə yayılaraq bir neçə vaxtdan sonra bütün xalqların vərdiş və adətinə çevrilsin və yerli dillər tədricən öz-özünə unudulsun”* [59, s. 83-84] əmrini verən İran şahı Məhəmmədrza Pəhləvi dururdu.

Milli Hökumətin süqutundan sonra İran ərazisində Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının açıq şəkildə nəşrinə və anadilli kitabların çapına ciddi qadağalar qoyuldu. Ana dilində çap olunan, yaxud əlyazma halında olan cild-cild kitablar yandırıldı, doğma dildə yazıb-yaratmaq yasaq edildi. 1946-cı ildə Milli Hökumətin təşəbbüsü ilə yaradılan “Azərbaycan şairlər və yazıçılar cəmiyyəti” qapadıldı, Azərbaycan dilli radio verilişləri tam dayandırıldı.

1960-cı ilə qədər Azərbaycan mədəni həyatında böyük bir durğunluq yarandı. 1949-cu ildə “Azərbaycan dostları cəmiyyəti”nin gizli şəkildə çap etdirdiyi “Qısa folklor kitabçası” istisna olunmaqla, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına qədər (1954) ana dilində ciddi bir əsər çap olunmadı. Həmin illərin ədəbi mənzərəsinin hansı vəziyyətdə olduğunu nəzərə alan Əlirza Nabdil Oxtay yazır: *“1325-ci ildən 1340-cı ilin əvvəlinə qədər (1946-1963-cü illər) “Əmir Arslan”, “Hüseyn Kürd” səviyyəsində bir neçə macəraçı şeir və hekayədən, bir qədər növhə*

və *“Heydərbabaya salam” əsərindən başqa Azərbaycan türkcəsində heç bir kitab və mətbuat orqanı çap imkanı əldə etməmişdir. Polis praktik olaraq Azərbaycan dilində kitab və mətbuat yayımını qadağan etmişdi*” [134, s. 136].

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq mərkəzi hökumətin – şəhliq üsuli-idarəsinin Azərbaycana münasibətində nisbi bir yumşaqliq hiss olunmağa başladı. 50-ci illərdə yazılan, lakin çapına imkan verilməyən əsərlərlə yanaşı, 60-cı illərdə yazılan bir sıra əsərlər dar çərçivədə olsa da, çap imkanı qazandı. H.M.Savalan tərəfindən hazırlanmış *“Türkcə təranelər”* (1962), S.Cavidin *“Azərbaycan dili bilgisindən yazı qaydaları”* (1964), ikicildlik *“Azərbaycan folklor nümunələri”*(1965), B.Q.Səhəndin *“Sazımın sözü”* (1965), M.Fərzanənin *“Bayatılar”* (1965), S.Behrəngi və B.Dehqaninin tərtib etdikləri *“Azərbaycan əfsanələri”* (1965) kitabları çap olundu.

1969-cu ildə yeni qadağalar başlandı və İran İslam İnkilabının qələbəsinə qədər Cənubi Azərbaycanda tək-tük kitablar istisna olmaqla, anadilli kitabların çapına imkan verilmədi. Çap olunmuş bu tək-tük nümunələrə M.Mişovlunun *“Çəpik dastanı”*(1977), Ə.N.Oxtayın *“İşiq”* kitablarını misal göstərmək olar.

Burada bir məsələni də qeyd etməliyik ki, Milli Hökumətin süqutundan sonra ən çox təqib və işgəncələrə məruz qalanlar içində qələm sahibləri, yazarlar da var idi. Cəlladlar şair, nasir və ədiblərə qanlı divan tutdular.

Milli azadliq hərəkatının iştirakçıları olan şairlərdən Balas Azəroğlu, Əli Tudə, İbrahim Zakir, Mədinə Gülgün, Həkimə Billuri və başqaları Sovet İttifaqına sığınaaraq, Şimali Azərbaycanda öz yaradıcılıq fəaliyyətlərini davam etdirməyə başladılar.

Cənubi Azərbaycanda qalmağa məcbur olan şairlər gizli və yarımleqal şəkildə fəaliyyət göstərməklərinə baxmayaraq, demokratik ideallar uğrunda mübarizəni hər şeydən üstün tutdular, məram və məsləklərinə sadıq qalaraq xalqın dərdlərini, ürək sözlərini dedilər. Təsadüfi deyildir ki, mübariz şair Bulud Qaraçorlu Səhənd xalqa qarşı terror və təqibi dövlət siyasəti kimi qəbul edir, Tehran hökuməti əleyhinə səsini qaldıraraq yazırdı:

*Qarqış zəmanənin qanunlarına!
Qarqış ürəkləri ayıranlara!
Lənət insanları qəfəsə salıb,
Bəşər hüququndan dəm vuranlara! (150, 46).*

İrtica dövrünün min bir işgəncə və təhqirlərinə məruz qalan, doğma xalqının şan-şövkətindən, iftixarlı keçmişindən danışan şair burjua cızma-qaraçılarınin töhmətlərinə cavab olaraq deyirdi:

*Mən demirəm üstün nəjaddanam mən,
Demirəm ellərim ellərdən başdı.
Mənim məsləkimdə, mənim yolumda,
Millətlər hamısı dostdu, qardaşdı.
Ancaq bir sözüm var, mən də insanam,
Dilim var, xalqım var, yurdum-yuvam var.
Yerdən çıxmamışam köbələk kimi,
Əqlim, dərrakəm var, elim-obam var [150, s. 49].*

B.Q.Səhəndin yaradıcılığında təkcə qara günləri lənətləmək, xalqın milli şərəfini qorumaq deyil, xalqı əsarətdən qurtarmaq yolları mühüm yer tutur. Ümumiyyətlə, dünyanın hərəkətdə və dəyişmədə olduğuna inanan şair bir sıra şeirlərində oxucusunu haqq uğrunda mübarizəyə səsləyərək deyir:

*Hər dərdin dəvasın axtarmaq gərək,
Nə çıxar yıxılıb zarıldamaqdan?
Tələssiz qolların qüvvəti olmaz,
Yol getməsə çatmaz məqsədə insan.
Səhəri axtaran gecədən qorxmaz,
Alıram əlimə tələş əsasın,
Əgər göydən yerə qətran yağsa da,
Üzüb keçməliyəm zülmət dəryasın [150, s. 39].*

Bütün yaradıcılığını demokratik idealların tərənnümünə, Azərbaycan xalqının azadlıq və səadətinə həsr edən mütəfəkkir şair deyir:

İşıqdan doğursa istilik, istək,
Qaranlıqdan doğur soyuq, aldanış,
Məhəbbət axtaran insanlıq demək,
Ona baş endirmiş, bunu qarğamış.
Qaraqış dünyanı bərbad edərdi,
Dalınca yaz olub, yay olmasaydı,
Qaranlıqda insan əldən gedərdi,
Günəş olmasaydı, ay olmasaydı [150, s. 62].

B.Səhəndin əsərlərindəki fikir dərinliyi diqqətəlayiqdir. “Xatirə”, “Araz”, “Yasaq” bu cəhətdən əhəmiyyətli-dir.

Milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi dövründə əldə edilmiş nailiyyətləri, Vətənin təbii sərvətlərini, xalqın mənəvi zənginliklərini tərənnüm edən, lirik şeirlərilə xoş əhval-ruhiyyə oyadan Həbib Sahir hərəkatın geri çəkildiyi dövrdə də gələcəyə böyük ümidlə baxır və yazırdı:

Bununla belə, əminəm ki,
Nur zülməti boğacaqdır!
Ən nəhayət, üfüqlərdən
Qızıl günəş doğacaqdır!

Bu dövrün ədəbi fəaliyyətinə qarşı senzura nə qədər güclü olsa da, irtica və imperializmə qarşı mübarizə meyli ondan daha güclü idi.

Həmin illərdə Tehranda yaşayıb-yaradan, Azərbaycanın “farsıca da dər-dini söylər dili” olan M.Şəhriyar da bu mübarizədən kənarda qalmır, millətinin tələblərini, arzu və istəklərini cəsarətlə şeirə gətirirdi. XX əsrin 70-ci illərində ana dilində yazdığı məşhur “Səhəndiyyə” poemasında “Xalqımın farsıca da dər-dini söylər diliyəm mən”,

- deyən şairin fars dilində yazdığı “Azərbaycan”, “Əziz Azərbaycanıma xitab”, “Təbriz şəhəri”, “Dunay çayının bəşəriyyətə müraciəti” kimi şeir və qəsidələri dediklərimizi təsdiq edir.

Professor Elman Quliyevin doğru qənaətinə görə də, Şəhriyar hər şeydən əvvəl, vətənpərvər şairdir və *“onun yaradıcılığında vətən sevgisi, vətənə bağlılıq, qeyrətli vətəndaş mövqeyi və istəyi sənətinin ən aparıcı xəttinə çevrilir. Yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq bir daha onu göstərir ki, vətəninin hər şeyi şair üçün qiymətli və əzizdir”* [108, s. 99].

Farsca yazdığı və xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün ustalıqla tərcümə etdiyi qəsidəsində (*Bu qəsidə xalq şairi Həkimə Billuri tərəfindən “Əziz Azərbaycanıma xitab” adı ilə də tərcümə olunmuşdur*) Təbriz şəhərində səfərdə olan İranın şahına sanki tarixi dərs verən Şəhriyar çox böyük cəsarətlə yazırdı:

*Padişah, diqqətlə bax, tufan dolu Təbrizdi bu,
Keçmişindən boylanır yüz qəhrəman, min qəhrəman.
Bu həmən torpaqdı ki, meydan açıb azadlığa,
Nəğməsiylə, nərəsiylə od saçıb Səttarxan.*

*Şeyx Mahmud ilə Saib Təbrizi illər boyu,
Eşq, ürfan göylərində oldular bir kəhkəşan.
Mən ədalət qəsriyəm, uçmuş tağım, sınmış qolum,
Mən məhəbbət yurduyam, gülzarımı vurmuş xəzan* [169, s. 208].

Birbaşa milli kimliyin poeziyada bədii əksi olan bu və bu kimi yüzlərlə misralar, əslində şairin Azərbaycanın haqlarının üstündən xətt çəkməyə çalışan rejimə qarşı üsyanı idi.

Belə üsyankar ruhu M.Şəhriyarın fars dilində yazdığı “Təbriz şəhəri”, “Tehran və Tehranı”, “Yetim uşaq”, “Mumiyalanmış adam” kimi şeirlərində də açıq-aydın şəkildə görmək olur. Təbii ki, bu baxımdan şairin xalq şairi Fikrət Sadığın tərcümə

etdiyi “Azərbaycan” qəzəli müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Şeirir bir neçə beytinə diqqət yetirək:

*Bütün dünya bilir sənin qüdrətinlə, dövlətinlə,
Abad olub, azad olub mülki-İran, Azərbaycan.
...Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik,
Ustadımız deyib heçdir vətənsiz can, Azərbaycan!
...Ya Rəbb, nədir bir bu qədər ürəkləri qan etməyin,
Qolubağlı qalacaqdır nə vaxtacan Azərbaycan?
İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan!
...Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan! [167, s. 145].*

M.Şəhriyarın yaradıcılığını sərf-nəzər etdikdə belə bir halın şahidi oluruq ki, Azərbaycan xalqının əxlaqında və adət-ənənələrində aparıcı yer tutan bərabərlik, ictimai ədalət, insanlar arasında sülh və qardaşlıq münasibətləri onun əsərlərində həmişə aparıcı olmuşdur. Şair dönə-dönə insanların bir kökdən olduğunu vurğulamış, həqiqi xoşbəxtliyin təməli olan bərabərlik, birlik, qardaşlıq ideyasını tərənnüm etmişdir.

İşğalçı müharibələrə nifrət, dünya ağalığı iddiasında olan imperialist siyasətin ifşası da sülhsevər bir xalq olan Azərbaycan xalqı və onun ədəbiyyatının milli dəyərlərindəndir. Azərbaycan xalqına xas olan bu humanizm prinsipinin bariz nümunəsini biz şairin fars dilində yazdığı və Cənubi Azərbaycan şair və alimi Məhəmmədağı Zehtabinin tərcümə etdiyi “Stalinqrاد qəhrəmanları” poemasında da görə bilirik.

Müharibə törədənləri azğınlaşmış, öz həmcinslərini, hətta ata və qardaşlarını parçalamağa hazır olan, gözləri qan tutmuş vəhşilər adlandıran şair hesab edir ki, ancaq və ancaq birlik, həmrəylik sayəsində bu vəhşiliyə son qoyula bilər. Şair bu

qənaətini ağsaqqal bir atanın oğlanlarına nəsihəti və onların cavabı kimi belə təqdim edir:

Söylədi beş oğluna şir tək bir ağsaqqal ata:

“Ey dəmir pəncəmdə birləşmiş polad beş barmağım!

Ayrılıq bilməz bu beş barmaq kimi birləşməli!

Ta ki, düşmən varlığın duysun polad tək caynağım”.

Hər biri qışqırdı aslan tək qəzəblə: “Ey ata!

O mən olmam ki, döyüslərdə görünsün qaçmağım,

Mən oyam, ölləm, boyannam qanıma, dönməm geri!” [169, s. 327]

Diqqət edilərsə, Azərbaycan xalqının milli mentalitetinə xas olan cəhətləri bu bir bənddən belə aydın şəkildə görmək olar.

XX əsrin ikinci yarısında yaranmış Cənubi Azərbaycan poeziyasında yaddaşa qayıdış və milli mənlilik hissinin inikası məsələsində, heç şübhəsiz ki, ən dəyərli əsər ustad sənətkarın “Heydərbabaya salam” poemasıdır.

Əsəri “Heydərbabaya salam” əvəzinə “Azərbaycana salam”, yaxud “Vətənə salam” da adlandırmaq olardı. Şair özü də:

Heydərbaba, səni vətən bilmişdim,

Vətən deyib baş götürüb gəlmişdim,

Səni görüb göz yaşımı silmişdim... [169, s. 172],-

deməklə Heydərbaba dağının onun üçün müqəddəs ana vətənin rəmzinə çevrildiyini etiraf etmişdir. Bütövlükdə isə, “*Heydərbabaya salam*” poeması *Vətən haqqında yeni və qüvvətli poetik manifestdir*” [73, s. 7].

Akademik İsa Həbibbəylinin çox doğru qənaətinə görə, “*dillər əzbəri olan məşhur “Heydərbabaya salam” poeması ustad Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın yaradıcılığının zirvəsidir. Fars dilində çoxcildlik divan yaratmasına və Azərbaycan dilində*

yazılmış milli şeirin klassik bədii nümunələrini yazmağa nail olmasına baxmayaraq, o, daha çox “Heyrərababaya salam” poeması ilə tanınıb şöhrətlənmişdir” [73, s. 26].

İki hissəlik bu əvəzsiz poemanın ilk hissəsi – 76 bəndi 1950-ci illərin əvvəllərində yazılmışdır. Hər bəndi müstəqil beşlik şəklində olan əsərin birinci hissəsi Cənubi Azərbaycan ziyalıları Mehdi Rövşənzəmir, Əbdüləli Karəng, Həsən Təqvimi, xəttat Tahir Xoşnəvis, rəssam Əbdülvahab Şüarinin təşəbbüs və köməkliyi sayəsində Təbrizdə Hacı İbrahim Həqiqətin nəşirliyi ilə “Ziba” çapxanasında 1332-ci ilin isfənd ayında (1954-cü ilin fevral-mart aylarında – E.A.) çap olunur. Bu çapa Təbriz Maarif İdarəsi rəisinin müavini M.Rövşənzəmir və ədəbiyyatşünas Ə.Karəng ayrı-ayrılıqda ön söz yazmış, poemaya yüksək dəyər vermişlər.

Poemanın birinci hissəsinin çapından az sonra onu oxuyan və bu əsəri “*Ədəbi bir hadisə*” adlandıran Məmmədamin Rəsulzadə böyük və çox dəyərli bir yazı ilə çıxış edərək onu yüksək qiymətləndirmişdir [139].

İlk çapından sonra Cənubi Azərbaycanda dönə-dönə nəşr olunan “Heydərbabaya salam” poeması və onun müəllifi haqqında məlum qadağalar üzündən Şimali Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti və oxucuları nisbətən gec xəbər tutmuş, yalnız 1958-ci ildə ədəbiyyatşünas Həmid Məmmədzadənin “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “Şəhriyar Təbrizi” məqaləsindən sonra İranda Məhəmmədhüseyn Şəhriyar kimi qüdrətli bir Azərbaycan şairinin yaşayıb-yaratdığı və mövcudluğu barədə ilkin məlumatlar yayılmışdır.

“Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsi təxminən on il sonra, 1963-cü ildə qələmə alınmışdır. Nüsrətulla Fəthi Atəşbakın fars dilində yazdığı, altında “Tehran, fərvərdin, 1343” tarixi (1964-cü ilin mart ayı – E.A.) qoyulmuş geniş müqəddiməsi ilə “Yad-e əz Heydərbabaya salam” adlı kitabda çıxan bu əsərin birinci hissəsi 76, ikinci hissəsi isə 30 bənddən ibarətdir. Kitabın nəşr ili göstərilməmişdir. Kitabın titullar sahifəsində fars dilində aşağıdakı məlumatlar verilmişdir: “Nam-e kitab: Yad-e əz Heydərbaba. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Müqəddimə: Mərhum Hüsrətullah Fəthi. Çap tülü. Naşir: Bünyad-e kitabxane-ye Firdovs, Təbriz” [185].

Göründüyü kimi, “Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsi *“əvvəlcə 30 beşlik bənd kimi meydana çıxmış, şair sonra həmin mövzuya yenidən qayıdaraq əsəri daha da zənginləşdirmiş, beləliklə, bəndlərin sayı 48-ə çatmışdır”* [73, s. 27].

“Heydərbabaya salam” poemasında Güney Azərbaycan ərazisində yaranmış təbii dağlardan biri olan Heydərbaba dağı şairin fikir mübadiləsi apardığı əsas tərəf müqabilidir. Şəhriyarşünas Esmira Şükürovanın qeyd etdiyi kimi, *“Heydərbabaya salam” mənzuməsi Azərbaycanın zəngin tarixinə, kənd həyatının bugünü və dünənə, zəhmətkeş kənd elatının indisinə və keçmişinə açılan taybatay pəncərədir*” (172, s. 80) Şair təbiətin ayrı-ayrı komponentləri ilə bağlı xatirələrindən istifadə edərək sevincini və kədərini bu coğrafi obyektə bölüşür. Şair dağları şəxsləndirir, onu rəvayət, əfsanə söyləyən, düşüncə ideya məzmunlu canlıya – insana bənzədir.

Professor Əhməd Cəfəroğlu “Heydərbabaya salam” poeması Türkiyədə çap olunduqdan sonra bu əsərin yaratdığı böyük ədəbi coşqunun təsiri altında yazdığı “Şair Şəhriyar” adlı məqaləsində əsərin bədii xüsusiyyətlərini, məzmun və forma gözəlliyini, dəyərini belə qiymətləndirir: *“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi boyunca özünü bu qədər tanıdan, daxili aləmini açıb tökən digər bir şairlə rastlaşmamışdır. Böyüdüüyü bu kəndin şairdə buraxdığı xatirə çox əziz və daimidir. Heç bir şey xatirəsindən silinməmiş, olduğu kimi, canlı qalmışdır. İllər boyu yaddaşını yoxlamış, yetim qoyduğu kəndini öz doğma dilində, yəni “Qaraqurşaq” kəndi şivəsində yaşatmış, Azərbaycan şeirini izləyərək ona bir inkişaf cığırtı açmışdır”* [34].

Nə idi M.Şəhriyarın xatirəsində silinməz iz buraxan, onu keçmişinə bağlayan, milli yaddaşını oyadan, onu şeir, sənət dahisinə çevirən? Suala şairin aşağıdakı misraları çox dolğun və aydın cavab verir:

*Şəngilava yurdu, aşiq alması,
Gah da gedib orda qonaq qalması,
Daş atması, alma-heyva salması,
Qalib şirin yuxu kimi yadımda,
Əsər qoyub ruhumda, hər zadımda.*

*Heydərbaba, Quru gölün qazları,
Gədiklərin sazaq çalan sazları,
Kənd-kövsəninin payızları, yazları,
Bir sinema pərdəsidir gözümdə,
Tək oturub, seyr edirəm özüm də [170, s. 230-231].*

Uşaqılıq xatirlərini “sinema pərdəsi” kimi xəyalından keçirən M.Şəhriyar ruhən həm özü saflaşır, uşaqlaşır, həm də bu saf, kövrək hissləri oxucusuna ötürə bilir:

*Əmməcanın bal bəlləsin yeyərdim,
Sondan durub üst donumu geyərdim,
Bağçalarda tiringəni deyərdim,
Ay özümü o əzdirən günlərim,
Ağac minib, at gəzdirən günlərim.*

*Həci xala çayda paltar yuyardı,
Məmmədsadiq damlarını suvardı,
Heç bilməzdik dağdı, daşdı, divardı,
Hər yan gəldi, şillaq atıb aşardıq,
Allah, nə xoş, qəmsiz-qəmsiz yaşardıq! [170, s. 233-234].*

“Heydərbabaya salam” poemasına ön söz yazan M.Rövşənzəmirin yazısında oxuyuruq: “Günün birində hər hansı təbiət hadisəsindən Heydərbaba dağı çöküb yer üzündən yox ola bilər. Amma həssas Azərbaycan xalqından hər hansı bir kimsənin sinəsində nə qədər ki, qəlbi çırpınır, Şəhriyarın “Heydərbaba”ya müraciətən yazdığı şeiri də daimi qalacaq və bu milli bir dəyər olacaq, qızıl yarpaq kimi əldən-ələ keçərək nəsildən-nəsilə ötürüləcək” [16, s. 40-41].

Ə.Karəngə görə, “Həyatın incə nöqtələri və zamanın verdiyi kədərli qəmli şeirin qəlibinə çevrilmişdir. Bu işdə o qədər ustalıq göstərilmişdir ki, oxucu ilk baxışda onu həqiqətlərin canlanması və hadisələrin göstərilməsi cəhətdən də

romantizmin yüksək bir şeiri kimi təsəvvür edər. Şairin “Heydərbaba” şeiri gözəllik və müxtəlifliklə bərabər, daha çox əsas iman və əxlaqi böyük xəbərlərdən ibarətdir” [16, s. 41].

“Heydərbabaya salam” böyük ictimai məna tutumuna malik bir əsərdir. M.Şəhriyar burda ötənlərin xatirəsinə işıq tutmaqla kifayətlənməyib, millətinin sabahı üçün keçirdiyi narahatlıq hissini Heydərbaba ilə bölüşməklə dünyaya car çəkib. “Hər kəs sinib bir dәмəkdə sıxılıb” deyən şairin dәrd ortağı Heydərbabaya dedikləri millətinin sabahı üçün keçirdiyi nigarançılıq hissini nə qədər ağır olduğunu göstәrir:

*İndi bәşәr ac qurd kimi uduxub,
Çömbәlәnti göz qıncırdıb, duruxub,
Baxırlar ki, görsünlәr kim sınıxıb,
Tökülsünlәr, onun leşin yırtınlар,
Hәрә bir diş әnsәsindән qırtınlар* [170, s. 261].

M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının I hissәsini nikbin sonluqla yekunlaşdırması vәtәninin sabahına olan inamından doğurdu. Şair inanırdı ki, Heydərbaba yurdunda doğulan mәrd oğullar gün gәlәcәk, “namәrdlәrin burunların ovacaq”.

*Heydərbaba, gecә durna keçәndә,
Koroğlunun gözü qara seçәndә,
Qıratını minib, kәsib-biçәndә,
Mән dә burdan tez mәtlәbә çatmaram,
Eyvaz gәlib çatmayınca yatmaram.*

*Heydərbaba, mәrd oğullar doğginән,
Namәrdlәrin burunların ovginән,
Gәdiklәrdә qurdları tut boğginән,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,*

Qoyunların quyruqların qatlasın [170, s. 251].

“Heydərbaba, səni vətən bilmişdim” deyən Şəhriyar illər sonra uşaqılıq və gənclik illərinin məkanına dönəndə əvvəlki nikbinliyindən əsər-ələmət qalmamışdı, “qəmli qürbət”, “acı şərbət”, “qəmli zindan” şirin xatirələrini acılaşdırmışdı. Elə buna görə də əsərin II hissəsində ictimai-siyasi, sosial yük, zamanədən şikayət motivləri daha güclüdür:

*Heydərbaba, səni vətən bilmişdim,
Vətən deyib, baş götürüb gəlmişdim,
Səni görüb göz yaşımı silmişdim,
Halbuki lap qəmli qürbət səndəymiş,
Qara zindan, acı şərbət səndəymiş.*

*Kim qaldı ki, bizə bığın burmadı,
Altdan-altdan bizə kələk qurmadı,
Bir mərd oğul bizə havar durmadı,
Şeytanları qucaqlayıb gəzdiz siz,
İnsanları ayaqlayıb əzdiz siz [170, s. 263].*

M.Şəhriyar inanırdı ki, bütün qadağalara baxmayaraq yazdıqları zamanın imtahanından üzüağ çıxacaq, dildən-dilə keçərək yayılacaq, müəllifinə və onun mənsub olduğu soy-kökə şərəf gətirəcək:

*Bizdən sonra kürsülərin tovunda,
Kəndin nağıllarında, söz-sovunda,
Qarı nənənin çağmağında, qovunda,
Heydərbaba özün qatar sözlərə,
İçki kimi xumar verər gözlərə [170, s. 265].*

M.Şəhriyar qədərbilən xalqının onu sazında, sözündə yaşadacağına əmin idi:

*Aşıq deyər: -Bir nazlı yar var imiş,
Eşqindən odlanıb yanar var imiş,
Bir sazlı, sözlü Şəhriyar var imiş,
Odlar sönmüb, onun odu sönməyib,
Fələk çönmüb, onun çarxı çönməyib [170, s. 266].*

Şairin bu monumental poemasına oxucular və ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, İran İslam Respublikasının rəhbəri Ayətullah Seyid Əli Xamineyi yüksək dəyər vermiş, 1987-ci ildə yazmışdır: “Şəhriyar kimi ustad şairlərin olması bizim üçün böyük nemətdir. Şəhriyarın şeir dili, xüsusən türkcə şeirləri çox cazibəli, güclü, axıcı və ürəyəyatandır. Heydərbaba şeirləri bunu kamil surətdə göstərir. Dünyada bu poemanın çox mühüm mövqeyi vardır və çox ali əsərdir” [73, s. 40].

M.Şəhriyar yaradıcılığını tədqiq edən alimlərin demək olar ki, hamısı əsərlərində “Heydərbabaya salam” poemasına xüsusi yer ayırmışlar. Akademik Mirzə İbrahimov “Heydərbabaya salam” poemasını belə qiymətləndirir: “Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması onun əsərləri içərisində xüsusi yer tutur, onun vətənpərvərlik duyğularının və humanizminin parlaq ifadəsidir” [53].

M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin toplandığı son nəşrlərdən birində (“Əbədiyyət gülüyəm mən”) “Heydərbabaya salam” poemasının birinci hissəsində 76, ikinci hissəsində 46 bənd verilib. Bu bəndlərin hamısı birlikdə kamil bir əsər kimi poemanın vəhdətini təmin etməklə yanaşı, həm də hərəsi ayrılıqda bitkin bədii vahid təsiri bağışlayır.

Diqqət edək:

*Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qap-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin Şəngülüsün yeyəndə,
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb, ondan sonra solaydım [170, s. 233].*

Və ya:

*Biçin üstü sünbül biçən oraqlar ,
Elə bil ki, zülfü darar daraqlar,
Şikarçılar bildirçini soraqlar,
Biçinçilər ayranların içərlər,
Bir huşlanıb, sondan durub biçərlər(170, 233).*

Kənd həyatını bundan təsirli, bundan dolğun, bundan sadə təsvir etmək mümkün deyil.

“Heydərbabaya salam” poeması bütövlükdə o qədər sadə, əsl, nəcib bir Azərbaycan dilində yazılmışdır ki, Şəhriyarın özü etiraf edir ki, onu fars dilinə tərcümə etmək çox çətindir. Şəhriyar xatirələrində dönə-dönə qeyd edir ki, fars şairləri onu oxumaq üçün Azərbaycan dilini öyrənməyə çalışırdılar.

Professor T.Məmməd qeyd edir ki, *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında təkə uşaqlığın, doğma kəndin yox, eyni zamanda milli kimliyin unudulması, uzaq düşməsi qorxusundan törənən həyəcan yaşanır”* [112, s. 120]. “Heydərbabaya salam” poemasının bir özəl cəhəti də xalq həyatının, adət-ənənələrinin, milli bayramlarının bu əsərdə bütün tamlığı ilə təsvir olunması, şeir dili ilə sanki rəsm olunmasıdır. İstisnasız deyə bilərik ki, Novruz bayramının gəlişi, el-obanın hiss və həyəcanı heç bir əsərdə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasındakı kimi sadə, təsirli, kövrək və maraqlı təsvir olunmayıb.

Əsərin ilk bəndindəki təsvir yazın gəlişindən xəbər verdiyinə görə, çox güman ki, dahi ustad bu əsəri yazmağa məhz yazqabağı, ilaxır çərşənbələr vaxtı başlayıb. Çünki əsərə əvvəldən axıra kimi əsl yaz ovqatı hakimdir. Novruz çərşənbələrinin adı çəkilməsə belə, təsvir və tərənnümdən söhbətin məhz ilaxır çərşənbələrinin hansından getdiyi bəlli olur.

*Bayram yeli çardaqları yıxanda,
Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda,
Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun,*

Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun [170, s. 229].

Novruz adət-ənənələrinə yaxşı bələd olan, kənd yerində yaşayan və ya bu həyatı xatirəsində yaşadan hər kəs bilir ki, şair yuxarıdakı bənddə Yel çərşənbəsindən söz açıb, onun xüsusiyyətlərini şeir dilinə çevirib. Bu təsvirlərin içindən isə sadə xalq məişəti, adət-ənənələri boylanır. Cənubi Azərbaycanda ötən əsrin əllinci illərində kənd yaşayışını rəsmə almaq, ya da kinoya köçürmək istəyən kimsə çətinlik çəkmədən bu əsəri oxumaqla istəyini reallaşdırı bilər.

Filologiya elmləri doktoru E.Şükürova çox doğru olaraq qeyd edir ki, poemada “*Novruzun, bahar bayramının orijinal təsviri ürəkləri həyəcanlandırır, insanı duyğulandırır. Şair oxucunu yaxın keçmişdə, uşaqlıq çağlarında Novruzun gəlişini, xalqın 12 ay gözlədiyi, sevə-sevə qarşılacağı milli bayramı bütün məziyyətləri ilə vəsf edir, onun bəşəri mahiyyətini açır*” [172, s. 83].

*Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq* [170, s. 236].

Bu gözəl Novruz adəti bu gün də Azərbaycanımızın hər guşəsində yaşayır. Bayram axşamını bütün uşaqlar ilboyu həsrətlə gözləyir.

*Şal istədim, mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgilə qaçdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı* [170, s. 236-237].

Novruz bayramının yaşarı adət-ənənələrindən biri də ilaxır çərşənbə gecəsində, Od çərşənbəsində yanar odun üstündən yeddi dəfə atılmaqdır ki, M.Şəhriyar

poemasında buna da biganə qalmayıb, şövqlə, uşaqlıq, gənclik xatirələrinin kövrək istiliyi ilə tərənnüm edib.

*Çərşənbənin girdəkani, mövizi,
Qızlar deyər: “Atıl-matıl, çərşənbə,
Ayna təkin bəxtim açıl, çərşənbə” [170, s. 237].*

M.Şəhriyarın ana dilinə, anasına böyük sevgi və şövqlə qələmə aldığı, anadilli poeziyasının zirvəsinə çevrilən “Heydərbabaya salam” poeması həm məzmun-forma gözəlliyi, şeiriyyəti, həm də xalq adət-ənənələrinin təsviri, məhəbbətlə tərənnümü baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəhriyarşünas alimlərin hamısının yekdil rəyi budur ki, “Heydərbabaya salam” poemasındakı ruhi doğmalığ, el sevgisi, vətənə məhəbbət hissi o qədər güclü və təsirlidir ki, Şəhriyarı o taylı, bu taylı soydaşlarına sevdirməyə, əbədiyaşar etməyə kifayət edər.

M.Şəhriyarın anadilli poeziyasını, xüsusilə onun milli kimlik məsələsi ilə bağlı əsərlərini, təbii ki, “Heydərbabaya salam” poeması ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Şəhriyarşünas Elman Quliyev “Şəhriyar poeziyası və milli təkamül” kitabında yazır: *“Şəhriyar xalqının qarşısında məsuliyyətini dərk edən şairdir. Elə buna görə də dözülməz həyatdan can qurtarmaq naminə ayağa qalxan xalqın mübarizəsini böyük siyasi oyunlar mənəşində kimlərsə öz xeyirlərinə istiqamətinin dəyişdirilməsi ehtimallarına qarşı şair narahatçılığı səmimi və təmiz duyğuların məhsuluna çevrilir” [108, s. 125].*

1950-1970-ci illərdə, İran İslam İnqilabına qədər M.Şəhriyar müxtəlif janr və vəzlərdə yetmişdən yuxarı əsər yazmışdır ki, bunlardan bir çoxu ictimai məzmunlu olub, birbaşa araşdırdığımız problemlərlə bağlı olan şeirlərdir. Bunlara şairin “Türkün dili”, “Dərya elədim”, “Azadlıq quşu”, “Varlıq”, “Şəhriyarın cavabı”, “Süleyman Rüstəm”, “O taydan gələmə”, “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”, “Qaçaq Nəbi” və s. bu kimi şeirləri misal göstərmək olar.

Ədəbiyyatşünas, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Dilbər Zeynalova qeyd edir ki, *“milli identiklik və ədəbiyyat probleminin araşdırılmasında bədii mətnin təhlili əsas rol oynayır. Belə ki, milli mentaliteti əks etdirən cəhətlər bədii vasitələrin köməyi ilə*

təcəssüm olunur və gerçəklik haqqında informasiya verir” [178, s. 314]. M.Şəhriyarın milli kimlik uğrunda mübarizəsini əks etdirən əsərlərinin təhlili yuxarıdakı fikrin doğruluğunu təsdiqləyir.

İranda Azərbaycan dilinin (Şəhriyarda türk dili – E.A.) qadağan edildiyi bir dövrdə “Türkün dili” qəzəlində:

*Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz
...Azər qoşunu qeysəri-Rumu əsir etmiş,
Kəsrə sözüdür, bir belə tarix nağıl olmaz* [170, s. 24-25], -

kimi misraları yazmaq, doğrudan da, hünər idi.

“Azadlıq quşu “Varlıq” şeirində hələ də şovinst fars rejimindən millətin qurtulmadığını, “amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan” deyərək gələcəyə ümidlərlə baxdığını bildirən şair belə bir qənaətə gəlir ki, gələcəyimizin hansı şəkildə təmin olunması bilavasitə bizdən, bizim əməli fəaliyyətimizdən asılıdır. Ustad şair millətdaşlarına belə bir tövsiyə edir:

*Huşyar olasız düşməni məğlub edəcəksiz,
Düşmənlərimiz qorxur huşyarlığımızdan.
Birlik yaradın, söz bir olar biz kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək varlığımızdan* [170, s. 29].

“Dərya elədim” qəzəlində həyasız rejimin, istibdadın türk dilinin canını aldığını (Türkünün canını almışdı həyasız tağut – E.A.) bildirən şair Məmməd Rahimə yazdığı mənzum məktubunda Azərbaycanın ikiye bölünməsinə və hələ də bu ayrılığın davam etdiyini, Şimali azərbaycanlıların da Cənubi azərbaycanlılar kimi həsrət içində qovrulduğunu aşağıdakı kimi poetikləşdirir:

*...O gün ki, Rahimin məktubu gəldi çatı, baxdım ki,
Anam qanilə qəlbi çırpınanlardan qalan vardır.
Daha “Heydərbaba”nın nərəsin qaytarmadan, gördüm,
O tayda sinələrdə sanki minlər Savalan vardır.
Ürək qanilə mən də yazdım: - Ay nazlı anam Qafqaz,
Sənin də Şəhriyarın tək bu tayda bir balan vardır [170, s. 52).*

Şeirlərinin birində “Vətəndən ayrı düşən övladım! Qayıt vətənə!” müraciəti ilə vətəninə didərgin salınmışları ata-baba yurduna dönməyə çağıran, dönüşlər olmasa, yurdun xarabazara çevriləcəyini onlara xatırladan şair digər bir şeirində Azərbaycanın nə vaxtsa birləşəcəyinə ümid edir və bu ayrılığı lənətləyərək yazır:

*O taydadı Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Meşgin, Əhər, Qaradağ,
Bir-birini Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmadan dağlayıb,
Son özü də gecə-gündüz ağlayıb.*

*...İnsanlarıq insanlığı xoşlayın,
Bir millətlik, birləşməyə başlayın,
Bu xan-xanlıq hökumətin boşlayın,
Bu gün bəşər gərək olsun bir millət,
Bir millətə olarmı yüz hökumət? [170, s. 141-142].*

Professor E.Quliyev haqlı olaraq Şəhriyarın vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”, “Qardaşım Süleyman Rüstəm”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş” və s. əsərlərini yüksək dəyərləndirərək yazır: “*Vahid vətən problemi şairin poeziyasında daha böyük məna və ideya kəsb edir. Vətəninin faktiki ictimai-siyasi və coğrafi vəziyyəti onda böyük narahatlıq yaradır. Nəticədə Azərbaycanın ikiyə parçalanması Şəhriyar yaradıcılığında ayrılıq, həsrət, kədər*

motivini nəinki yaradır, həm də bu motiv aparıcı xətt təşkil edir. Birinci olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın vahidliyi tam mənada onun şeirlərində təsdiqlənir” [107, s. 100].

M.Şəhriyarın XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı anadilli poetik əsərlərini sərf-nəzər edərkən belə bir halın şahidi oluruq ki, bu əsərlərin əsas mövzularından biri də milli kimlik, onun əksi və milli şüurun formalaşmasına xidmət olmuşdur.

3.2. Şeir milli mənlik və mənəviyyat uğrunda mübarizədə. Əsas ədəbi simalar

Azərbaycan xalqının arzuları əsasında qurulmuş, zəhmətkeşə torpaq, iş yeri, qadınlara kişilərlə bərabər seçmək-seçilmək hüququ verən, Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili elan edən, maarif, səhiyyə, incəsənət, mədəniyyət sahəsində misli görünməmiş tədbirlər planı hazırlayıb bunların müəyyən qismini həyata keçirən Milli Hökumətin süqutu Cənubi Azərbaycanda yaşayan milyonlarla soydaşımızın milli kimliklərini sual altına aldığı kimi, bəşəri və insani arzularının da üstündən qara xətt çəkdi. Azərbaycanlı – Azərbaycan türkü İranda varlığı tapdalanmış bir millət halına gətirildi. Qısa bir dövr ərzində nəşr olunub xalqın hüsn-rəğbətini qazanan, ədəbi qüvvələri ətrafına toplayan “Azərbaycan”, “Azad millət”, “Qələbə”, “Fədai”, “Azər”, “Maarif”, “Şəfəq” və s. bu kimi mətbuat orqanları qapadıldı, 70-dən artıq şair, yazıçı və ədəbiyyatşünasın əsərlərinin doğma Azərbaycan dilində çap olunduğu “Şairlər məclisi” məcmuəsinin ələ keçən bütün nömrə və nüsxələri vəhşicəsinə yandırılaraq külü göyə sovruldu.

Milli Hökumətin qan içində boğulmasından sonra Azərbaycan xalqının arzularının tərcümanı olan anadilli ədəbiyyat və bu ədəbiyyatı yaradan vətənpərvər yazıçılar ən ciddi təqiblərə məruz qaldı. 1945-ci ildə Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzeti yanında təşkil edilmiş “Şairlər məclisi”nin ilk müəssislərindən biri olmuş Əli Fitrət həbs olunaraq, zindanda öldürüldü, gənc şair Sədi Yüzbəndinin başı kəsilərək onun yolunu gözləyən anasının ayaqları altına atıldı. Cəfər Məhəmmədzadə Kaşif 1947-ci ildə Tehran rejiminin qansız cəlladları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi, *“Məmmədbağır Niknamın vətən və azadlıq eşqilə çarpınan qəlbi evlərinin astanasındaca odlu güllə ilə susduruldu”* [67, s. 51].

Milli Hökumət zamanında fəaliyyət göstərən şairlərin bir qismi – Məhəmməd Biriya, Balaş Azəroğlu, Həkimə Billuri, Əli Tudə, Aşıq Hüseyn Cavan, İbrahim Zakir və başqaları mühacirət edib o vaxtlar SSRİ-nin tərkibində olan Şimali Azərbaycana sığınmağa məcbur oldular. Cənubi Azərbaycanda qalanlar isə ya susmağa, ya əsərlərini gizli yazmağa, ya da təqiblərdən qurtarmaq üçün Azərbaycanı tərk edib İranın digər məntəqələrinə, ən əsası Tehrandə, bir növ, sürgün ömrü yaşamağa başladılar. Beləliklə, vahid Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu olan Cənubi Azərbaycan poeziyası 1946-cı ilin məlum hadisələrindən sonra iki istiqamətdə inkişaf etməyə başladı: vətəndaxili və mühacirətdə yaranan poeziya.

Məqsədimiz 1947-1977-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda və İranın digər məntəqələrində yazıb-yaradan Azərbaycan şairlərinin poeziyasını araşdırmaq olduğundan, biz onsuz da barəsində kifayət qədər danışılan mühacirət poeziyasından bəhs etməyəcək, fikirlərimizi İran ərazisində yaranan konkret ədəbi materiallar əsasında şərh etməyə çalışacağıq.

Bəri başdan qeyd edək ki, Cənubi Azərbaycanı bürümüş irtica və təqib illərində (1947-1960-cı illər – E.M.) ədəbi hərəkatın ağırlığı bu zamana qədər artıq ədəbi aləmdə müəyyən söz sahibi və imzası oxuculara yaxşı tanış olan M.Şəhriyar, B.Səhənd, H.Sahir, H.Tərlan, M.Məhzun, Ə.Həddad, H.Coşqun, M.Dirəfşi, Y.Şeydanın üzərinə düşür. 60-cı illərdən başlayaraq, A.Bariz, K.M.Sönməz, H.M.Savalan, M.Qaflantı, F.Hasarlı, Ə.N.Oxtay, M.Üskülü, H.Düzgün bə bir çox başqaları da bu cərgəyə qoşulur.

1947-1977-ci illər Cənubi Azərbaycanda ictimai məzmun və mündəricəli, araşdırdığımız problemlə bağlı anadilli poeziyanı təmsil edənlər içərisində *“Şəhriyarın müasiri və ideya məsləkdaşı, şeirlərində həm Şimali Azərbaycandakı, həm də Türkiyədəki qardaşlarına böyük ümid bəsləyən, onlarla birliyin, bütövlüyün yaranmasını arzulayan Həbib Sahirin”* [112, s. 120] xüsusi mövqeyi vardır. Ölkəmizdə istər Sovetlər dönəmində, istərsə də dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Həbib Sahir haqqında yazılıb və düşünürük ki, hələ bundan sonra da yazılacaq. Şairin həyatı ilə bağlı yazılanları nəzərdən keçirəndən sonra belə bir halın şahidi oluruq ki, onun tərcümeyi-halı çox səthi, bəsit şəkildə, bəzən də faktları yanlış

verməklə təqdim olunub. Əksər hallarda faktlara istinad edilmədən ümumi məlumatlar verilmiş, hətta əsl adı, ata-anasının adı, təxəllüsü, ailə vəziyyəti, təhsili, fəaliyyəti, kitablarının adları barədə belə məlumatlarda naqisliklər görünməkdədir.

H.Sahirin anadan olma tarixi əksər müəlliflər tərəfindən 1903-cü il kimi göstərilmiş, anadan olma yeri gah Təbriz, gah da Tərk şəhəri kimi verilmişdir. Amma son illərdə əldə olunan və Cənubi Azərbaycanın mətbuat orqanlarında çap olunan materiallar göstərir ki, məsələyə yenidən baxılmalı, şairin bioqrafiyası yenidən yazılmalıdır.

Məhz bunları nəzərə alaraq, biz tədqiqatımızda faktları ümumiləşdirərək sənətkarın tərcümeyi-halını doğru-düzgün təqdim etməyi zəruri hesab edirik.

Cənublu müəllif və H.Sahiri yaxından tanıyan Bəhmən Kaşif yazır ki, Həbib Sahir 1286-cı ildə (M: 1907) Təbrizdə anadan olub. Onun atası Mir Qəvvam Şibli dağının şimal-şərqində yerləşən Türkədari kəndindən Təbrizə gəlib Curxab məhəlləsində “Şazdahamam” küçəsində üç otaqlı ev alır. “Seylab” və “Seyid Həməzə” bazarçalarının arasında yerləşən bu küçə, hazırda “Arif” adlanır. Təbrizə gələndən bir müddət sonra o, Dəvəçi məhəlləsindən bir qızla evlənir [18, s. 36]. Bu fikir, yəni H.Sahirin atasının Təbrizə gəlmə olması və Surxab (“Qızıl, yaxud qırmızı su”) məhəlləsində məskunlaşması onun öz şeirində də təsdiq olunur:

*Atam mənim bədəviymiş, köçəri,
Darvazadan bir gün girib içəri.
Bağdan sovub atlanarkən çəpəri,
“Qızıl sular” məhləsində kök salmış,
Dəvəçidən gözəl, göyçək qız almış [36, s. 230].*

H.Sahir özünün əslinin Türkədari kəndindən olduğunu “Səhər işıqlanır” kitabındakı “İlk səfər” şeirində də təsdiqləyir [144, s. 160].

Miq Qəvvamın bu izdivacdan Mir Məhəmməd, Mir Həbib adlı iki oğlu və Surə xanım adlı qızı dünyaya gəlmişdir. Mir Qəvvam bir müddətdən sonra Seylab

məhəlləsində bir ev alır və başqa bir xanımla da evlənir. O xanımdan da iki oğlu – Mir Səttar və Mir Qafar dünyaya gəlir.

H.Sahir xatirələrində yazır ki, çörəkçilər məni “Miri bala”, qonşu arvadlar “balaca Miri”, yoldaşlarım isə “Mir Həbib” deyə çağırardılar. “Mir Həbib”dən “Həbib”ə çevrilməyinin tarixçəsini müəllif belə nəql edir ki, Dəvəçidəki “Sicili-əhval” idarəsində (pasport, yaxud doğum haqqında şəhadətnamələrin verildiyi idarə - E.A.) Mirzə Qələmdan adlandırdığı birisi “gözlərində eynək, əlində qələm adımı, sanımı, dədəmin adını, nənəmin adını soruşdu. Yazı yazdı, möhür vurdu, rəis imza etdi. Nəhayət, bir dəftərçə mənə verdi: “Xoş gəldin!” – deyə yola saldı. Yolda dəftərçəni açdım. Yazılmışdı: Adı Həbib Qəvvam oğlu, Fatma oğlu, sanı Sahir.

Müəllif daha sonra qeyd edir ki, əslində atamın adı Mir Qəvvam, anamın adı Fatma Sultan, öz adımda Mir Həbibdir [141].

Deməli, şairin əsl adı Həbib deyil, Mir Həbibdir. Təvəllüdü barədə Bəhmən Kaşifinin fikri belədir ki, Surə xanım Molla Zivərin məktəbini bitirəndə 10 yaşında idi, Mir Həbibin isə altı yaşı vardı. Müəllif bildirir ki, Surə xanımın sicilisi, yəni yaş sənədi hal-hazırda durur və orada onun anadan olma tarixi 1282-ci il kimi göstərilib (M: 1903). Qardaş bacısından dörd yaş kiçik olduğundan onun təvəllüd tarixi 1286-cı il olur (M. 1907) və Quran cildinə yazılmış 1282-ci il tarixi Mir Həbibə deyil, Surə xanıma aiddir [18, s. 39]. H.Sahirin 1286-cı ildə (M.1907) anadan olması başqa bir tədqiqatçı tərəfindən də təsdiq olunur (12, 42). Yeri gəlmişkən, H.Sahirin 1304-cü ildə (M.1925) orta məktəbi bitirdiyini nəzərə alsaq, onun 1903-cü ildə deyil, 1907-ci ildə anadan olma faktı daha əsaslı və ağılabatandır.

H.Sahir uşaq ikən atasını itirir və yetim olaraq anasının himayəsi ilə böyüyüb boya-başa çatır. Atasının bir gecə qonaq adı ilə evdən aparılması və bir daha geri qayıtmaması barədə o, belə yazır: “Beş yaşıma çatdım. Kəndimizdə fırtına qopdu və atam bir payız gecəsi qonaq getdi və bir daha geri dönmədi. Yetim qaldıq. Altımıza köhnə keçə saldıq, aclıq gördük, korluq çəkdik, böyüdük”.

H.Sahir rəsmi şəkildə məktəbə verilməzdən əvvəl dörd yaşında ikən əlifba öyrənmək üçün bacısı ilə birlikdə Zivər adlı bir qadın mollasının yanında dərs almış, altı yaşından ögey qardaşı ilə “Seyid Həməzə”, daha sonra “Heydər təkyəsi”

məktəbində oxumuşdur. Bir müddət mollaxana tipli məktəblərdə oxuyan H.Sahir təhsilini yeni üsulla idarə olunan “Mədarisi-Mötəmədə” və “Rüşdiyyə” məktəblərində davam etdirmiş, 1304-cü ildə (M.1925) orta təhsilini Əmirxizinin müdir olduğu “Məhəmmədiyyə” mədrəsəsində tamamlamışdır. Mədrəsədə təhsil aldığı illərdə böyük şair və inqilabçı, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin silahdaşı, İranda “Şeire-no” (“Yeni şeir”) ədəbi cərəyanının yaradıcılarından biri olan Mirzə Təqi xan Rüfət ona ədəbiyyat və fransız dilindən dərs demişdir. Təqi Rüşdiyyə vasitəsi ilə o, İstanbulda çıxan “Sərvəti-fünun”, “Ədəbiyyati-cədidə”, “Rəsmli ay” kimi məcmuələrlə tanışlıq imkanı qazanır. Tofiq Fikrət və Cəlal Sahirin şeirlərini daha çox bəyənən şair “ Sahir” təxəllüsünü də Cəlal Sahirə hörmət əlaməti olaraq götürdüyünü özü qeyd edir. Bu haqda müəllif yazır: “Mən Sahirin şeirlərini xəyaləngiz xoşahəng olduğuna görə çox bəyənərdim. Mən onun mənəvi təsirini yaddan çıxarmayım deyə, Sahiri özümə soy adı seçdim”. H.Sahir sonralar Azərbaycan dilində qələmə aldığı “Məktəb xatirələri” şeirində Təqi Rüşdiyyəni də hörmət və məhəbbətlə yad etmiş, haqqında aşağıdakı misraları yazmışdır:

*...Yeni şeirin lap güllənən çağında
Kimsə deməz Təqi Rüşdiyyə var imiş?
Şeir yazan dərin hikmət var imiş?*

*...Öylə şair yoxmuş Azər elində,
Cəvahirmiş şeiri türkü dilində.
Mərifət yox yazıq Təbriz əhlində,
Bu gün zülmət bizim yurdu bürümüş,
Bir çox Rüşdiyyə torpaq içrə çürümüş! [36, s. 230].*

H.Sahir “Məhəmmədiyyə” mədrəsəsini bitirdikdən sonra fransız dilini daha dərinləndirən öyrənmək niyyəti ilə Təbrizdəki “Katoliklər” məktəbinə daxil olur və iki ilə yaxın bu məktəbdə oxuyur.

Maddi problemlər üzündən Katoliklər məktəbində təhsilini tamamlamadan Kürdüstana yollanan H.Sahir bir müddət orada “Kak Mirza” adı ilə müəllimlik edir. Türkiyədə ali təhsil almaq niyyəti olduğundan bir qədər vəsait toplaya bilən H.Sahir Təbrizə qayıdır. Məqsədini gerçəkləşdirmək üçün 1306-cı ildə (M. 1927) Bakı-Tiflis-Batım yolu ilə İstanbula yollanır.

İstanbulda “İranlılar məktəbi” adlı məktəbdə fars dili və ədəbiyyatından dərs deyən H.Sahir 1309-cu ildə (M. 1930) İstanbul Universitetinin coğrafiya fakültəsinə qəbul olunur. 1312-ci ildə (M. 1933) Universiteti bitirib ali təhsil alması barədə diplom alır. “İran Azərbaycanının təbii coğrafiyası” mövzusunda yazdığı diplom işi həmin ildə İstanbulda – “Türkiyyat” nəşriyyatında çapdan çıxır.

Ali məktəbi bitirdikdən sonra Bakıya gəlib bir müddət burada yaşayan Həbib Sahir gəmi ilə İranın liman şəhəri olan Ənzəliyə, oradan da Tehrana gedib sənədlərini İran Maarif Nazirliyinə təqdim edir və 1313-cü ildə (M. 1934) onu ixtisası üzrə Zəncana müəllim göndərirlər. 1315-ci ildə (M. 1936) Maarif Nazirliyi “onun “Coğrafiyeye-xəmsə” kitabını Zəncanda çap etdirir. Kitab dövlət tərəfindən mükafata layiq görülür.

H.Sahir Zəncanda müəllim işləyərkən evlənir və Məniyə adlı qızı dünyaya gəlir. Lakin bu evliliyin ömrü uzun çəkmir. Bir-birilərini anlamaq və yola verməkdə çətinlik çəkdiklərindən ayrılmaq qərarına gəlirlər.

Zəncanda işləyərkən dərs dediyi uşaqlarla Azərbaycan dilində danışması, bəzi məsələləri dogma dillərində onlara başa salması hökumət dairələrinin xoşuna gəlmədiyindən onu Zəncandan Mazandarana sürgün edirlər. Mazandaranda malyariya xəstəliyinə tutulan H.Sahiri məcbur olub yenidən Tehrana qaytarırlar. Xəstəlikdən sağalar-sağalmaz onu Qəzvinə göndərirlər. H.Sahir Qəzvində də çox qala bilmir və nəhayət onun yerini Qəzvindən Təbrizə dəyişirlər. “Dəbiristani-Nizam”, “Dəbiristani-Firdovsi” mədrəsələrində dərs deyən H.Sahir qızı Məniyəni Təbrizə gətirir və burada Nüsrət xanım Nuri ilə evlənir. Bu izdivacdən qızı Səriyyə, oğlanları Həmid və Səid dünyaya gəlir [18, s. 39].

1320-ci ildə (M.1941) Sovet ordusunun sıralarında Təbrizə gələn və Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzetinin nəşrində mühüm xidmətləri olan Cəfər Xəndan və Osman

Sarıvəlli ilə tanışlıq H.Sahirin yaradıcılığına böyük təsir göstərir. Onun Azərbaycan dilində yazdığı şeirləri “Azərbaycan”, “Vətən yolunda”, “Azad millət”, “Yeni Şərq”, “Şəfəq” kimi mətbuat orqanlarında və “Şairlər məclisi” ədəbi məcmuəsində nəşr olunur.

1326-cı ilə qədər (M. 1946) Təbrizdə yaşayan Həbib Sahirə öz dilində danışdığı şagirdlərinə doğma dillərində dərs demək istəyi bəhə başa gəlir. 1325-ci ildə (M.1946) onu Ərdəbilə sürgün edirlər. Ərdəbildə “Səfəviyyə” mədrəsəsində dərs deyən H.Sahir nəzarət altında yaşasa da, 1327-ci ildə (M.1948) “Əşare-cədidə” (“Yeni şeirlər”) adlı kitabını fars dilində, məhdud sayda çap etdirə bilir. Üç il Ərdəbildə müəllim işləyəndən sonra yenidən yerini dəyişib Sari şəhərinə, oradan da Qəzvinə göndərilir. 13 il Qəzvinə yaşayan H.Sahir gizli şəkildə də olsa, Azərbaycan dilində “Kövşən” və “Lirik şeirlər”, fars dilində isə “Xoşa”, “Əsatir”, “Əşare-bərgüzidə” kitablarını çap etdirə bilir. Qəzvinə yaşayarkən qızı Məniyə bir qəzvinli ilə ailə qurur və orada yaşamağa qərar verir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Pərvanə Məmmədlinin yazdığı kimi, *“Güney Azərbaycan Milli Hökuməti məhv edildikdən sonra bir çox açıqfikirli ziyalılar kimi Sahir də öz yurdundan sürgün edilmiş, acınacaqlı şəraitdə yaşamağa məcbur olmuşdu. Lakin nə təqib, nə sürgünlük həyatı onu əqidəsindən döndərə bilməmişdi. Sahir eldən-obadan uzaqlarda nəzarət altında yaşadığı vaxtlarda, xalqının və özünün gördüklərini təsvir edir, öz etirazını bildirməkdən çəkinmirdi”* [115, s. 250].

H.Sahir 13 illik Qəzvin həyatından sonra təxminən 1342-ci ildə (M.1963) yenidən Tehrana dönür. Bir ildən sonra təqaüdə buraxılır və ömrünün sonuna qədər Tehrandə yaşayır.

Təqaüdə çıxandan sonra H.Sahir 1350-ci ildə (M.1971) “Farsca şeirlər – I), 1355-ci ildə (M.1974) “Farsca şeirlər – II), “Farsca hekayələr və xatirələr”, 1358-ci ildə (M. 1979) “Səhər işıqlanır” (Azərbaycan dilində şeirlər), 1362-ci ildə (M. 1983) “Sönməyən günəşlər” (fars klassiklərindən Azərbaycan dilinə tərcümələr) kitablarını sağlığında nəşr etdirə bilmişdir.

Həbib Sahir 1364-cü ilin azər ayının 24-də (M. 1985-ci ilin dekabr ayının 14-ü) Tehrandə vəfat etmiş və Behişt-Zəhra qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Həbib Sahir yaradıcılığa hələ mollaxanada oxuyarkən başlamış, gənclik illərində Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır. O, sənət və söz aləmi ilə tanışlığı, ilk qələm təcrübələri haqqında belə yazır: *“Yeddi yaşında idim. Bir məktəbxanaya gedirdim. Gecələr çıraq yandırıb əlimə qələm alırdım. Öz ana dilimdə şeir yazardım. Mütəvəsitanın üçüncü klasında idim. Fransız dilindən farscaya bir şeir tərcümə elədim. Sonra Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin ölümünə bir mərsiyə və bir farsı şeir yazdım. Müxbirül-səltənəni orada nifrin elədim”* [18, s. 44].

Həbib Sahir İrandakı siyasi rejimin yaratdığı qeyri-insani və anti-Azərbaycan üsuli-idarəsinin qoyduğu bütün qadağalara baxmayaraq, əsərlərini doğma dilində yazmaqdan və tədris prosesində bu dildən istifadə etməkdən çəkinmədiyi üçün ömrünün müəyyən illərini sürgündə keçirməli olur. Sürgün illəri onun yaradıcılığına da təsirsiz ötüşmür və o, yurdundan zorla ayrı salınanların duyğu və düşüncələrini, həyatı və yaşayışlarını bir çox şeirlərində, xüsusilə “Sürgün” şeirində ustalıqla qələmə alır. Bu şeiri onun sürgündə yazdığı əsərlərinin manifesti də adlandırmaq olar.

Heca vəznində, 4+4+3 ölçülü 11-likdə yazılmış və kiçik həcmli poema təsiri bağışlayan bu əsərində şair elə ilk misralarda oxucunu silkələyir və sürgün həyatının ağrı-acılarını obrazlı şəkildə belə təqdim edir:

Qovuldum ah, vətənimdən, elimdən,

Yağış yağdı, axıb getdim sellərlə!

Kölgələr tək dağı, daşı dolaşdım,

Ölümlərlə, qaranlıqla dalaşdım.

Haram oldu mənə baba ocağı,

Yurdum oldu karvansara bucağı.

Aclıq çəkib, korluq gördüm dünyada,

Keçdi şamım, söndü odum, ocağım,

Məndən sonra axmaz oldu bulağım [36, s. 227].

Şeirinin sonrakı bəndlərində təkcə özünün yox, vətəndə qalan yurddaşların da sürgünəbənzər bir ömür yaşadığını, məmləkətinin kəndlərinin zülmün əli ilə viran qalmasını, sanki şeytanın bu yurdda kök salmasını dilə gətirən müəllif ürəyi yana-yana bildirir ki, bu yurdun sərvəti tükənməz olsa da, ölkə bərabərsizlik qanunları ilə

idarə olunduğundan “yox kəndlinin nə çörəyi, nə əti”. Bəslədiyi bağdan ona pay verməyən mülkədar o qədər rəhmsizdir ki, onu “işlədərək çörək verməz, çay verməz”.

Haqq danışan dillərin kəsildiyi, azadlıq istəyənlərin qanına qəltan edildiyi bir məmləkətin xarabalıqlarında bayquşlar ulasa da, şairin əqidəsinə görə bu əzablar əbədi ola bilməz. Şair inanır ki:

*Şair yenə şeir yazar el üçün,
Qarlar ərir çaylar üçün, sel üçün.
Boz buludlar günün önün tutammaz,
Özgə oymaq yurdumuzu udammaz [36, s. 229].*

“Mən yurdumu özgələrə satmadım, Xələt alıb öz elimi atmadım”, - deyən H.Sahirin poeziyasının baş, əbədi və əzəli mövzusu, heç şübhəsiz ki, azadlıq uğrunda mübarizə istəyi və millətinin gələcəyinin xoşbəxtliyinə inam məsələsidir. Həməsrinə “ağlama, nə qədər ağlasan da, səsini eşidən olmayacaq. Sənin ağlamağınla nə qaranlıqlar əriyib məhv olacaq, nə də göylərdə qızıl gün doğacaq”, deyər xitab edən şair bunun səbəbinin insanlığa sığmayan qanunlar olduğunu bildirir və yazır:

*... Sənə bu ölkədə qanun qara bir daxma verib,
Xana yıldızlı saraylar və yaşıl asma verib.
Yat bu viranədə, həsrətlərə qatlan, gülmə,
Gülmə! Solsun ürəyində açılan lalələrin,
Öl! Ki sönsün o günəş rəngli o xoş zülfü-tərin.
Nə qədər ağlasan, ağla ki sənənin nalələrin
Bu qaranlıq gecənin qəlbi içində əriyir,
Kimsə sormaz: - Bu qaranlıqda bu səs, nalə nədir? [36, s. 232].*

“Ağlamaqla haqqını ala bilməyəcəksən, əsarətdənsə azad ölüm yaxşıdır” anlamını verən bu misraları yazan şair “Yurd mahnısı” şeirində yurddaşlarına təkidlə

başla salmağa çalışır ki, torpağında bu qədər sərvətin, şərəfli tarixi keçmişin ola-ola palçıq evlərdə, tozlu küçələrdə yaşamaq sənə yaraşmaz. Ayağa dur, haqqını tələb et, vermirlərsə zorla al. Başla düş ki:

*Əsarətdə yaşadığın
Keçmişlərin qəflətidir.
Ona görə də:*

*Yetər zindan, yetər zəncir,
Zindanı yıx, zənciri qır! [36, s. 236]*

“Həyat şirindir” şeirində “Türkcə yazdım, şirinləşdi sözlərim”, - deyər doğma dili ilə fəxr etdiyini bildirən şair “Gecə keçmiş yarıdan”, “Son söz”, “Yoldan kənar”, “Atlılardan” və s. əsərlərində yurdunun problemlərini bədii biçimdə, poetik obrazlarla təqdim edir.

Dünyadakı haqsızlıqları görəndə şair “Söylə, tanrı” adlı fəlsəfi şeirində Allaha müraciət edir. Dünyada, dar mənada vətəninə əmin-amanlığın olmadığını dilə gətirən şair Allahdan soruşur:

*Söylə tanrı, köçüb gedən ellərin,
Bu dünyada nə vaxt üzün güləcək?
Gələcəyə şirin ümid bəsləyən
Könlümüz açacaqmı gül-çiçək?
Viranədə susacaqmı bu bayquş,
Verəcəkmi bahar dünyaya bəzək? [36, s. 235].*

“Səhəndə sarı”, “Mahnı”, “Arazın suyu”, “Kənd mahnıları”, “Mahnılar”, “Nərgiz” və s. şeirlərində doğma yurdu Azərbaycanın, bu torpaqda yaşayan insanların problemlərini qabardan şair “Arzu” adlı şeirində şairlik və vətəndaşlıq kredisini aşağıdakı şəkildə elan edir:

*İstərəm qəmli və tufanlı gecə yolçulara
Bir fanus tək, ya qütb ulduzu tək rəhbər olam.
İstərəm yay günü çöllərdə axar bir su olub,
Dumduru göz yaşı tək yolda çuxur içrə dolam.
İstərəm nəqş və nigarım qala, şeirim oxuna,
İstərəm bir sizi, həsrət tək ürəklərdə qalam.
Unudarsa məni el, çəkməsə tarix adımlı
İstərəm ay tək yurd üstə gecə şövq salam [37, s. 81].*

Bütün ömrü və yaradıcılığı boyu millətinin azadlığı və özgürlüyü məsələsinə sadıq qalan, həyatını canından artıq sevdiyi vətənə qurban verməyə hazır olan şair “Qafqaz yollarında”, “1945-ci ildə”, “Gecə işıqları”, “Bir toxucu qıza”, “Basqın”, “Axşamçağıdır”, “Zamanın sirri”, “Sazaq əsdi”, “Xəzanlar”, “Həyatdır axar çeşmə” şeirlərində millətinin dərd-sərləri ilə bağlı düşüncələrini bəyan edirsə, “Firudin İbrahimiyyə”, “Qovala düşmənləri”, “Vətənin matəmində”, “Qanlı payız”, “Ana səsi” şeirlərində Azərbaycan xalqının inqilabi mübarizə tarixini oxucuların gözü qarşısında canlandırır, milləti tarixin dərslərindən ibrət götürməyə və cəsarətlə öz hüququnu qorumağa səsləyərək “Qorxma” adlı şeirində yazır:

*El mənim şanlı elim, həmvətənim, al günəşim,
Ayna tək parlaq üfüq, dərya təkin çərx əsir.
Ey qadınlar, analar, bircə açın pəncərəni,
Sübh açılmaqdadı, sübhün yeli dağlardan əsir. [37, s. 84].*

Həbib Sahirin həyatı və yaradıcılığı haqqında düşündüklərimizi ümumiləşdirərkən belə bir qənaətə gəlirik ki, bir şair və vətəndaş olaraq o, bütün şüurlu həyatını və şairlik istedadını xalqının azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, sürgün və təqiblər onun iradəsini sındıra bilməmiş, belə bir inamla yaşamış və yazıb-yaratmışdır ki, Azərbaycan xalqı gec-tez öz birliyinə, əbədi müstəqilliyinə qovuşacaq, özü öz müqəddəratını həll edəcəkdir.

1950-70-ci illər Cənubi Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən biri də Fəxrəddin Məmmədəli Məhzundur. “Məhzun” (dərqli, kədərli) təxəllüsü ilə tanınan şairin əsli Cənubi Azərbaycanın Zünuz vilayətinin Dərə kəndindən olsa da, atası Hüseyn XIX əsrin axırlarında Şimali Azərbaycana gələrək Gədəbəydə məskunlaşdığından Fəxrəddin Məhzun da 1899-cu ildə Gədəbəydə anadan olmuş [37, s. 49], 1938-ci ildə Sovet Hökumətinin qərarı ilə SSRİ vətəndaşlığı olmayan Cənubi Azərbaycanlılar məcburən İrana – Cənubi Azərbaycana köçürülənə qədər Gədəbəydə yaşamışdır. F.Məhzun Cənubi Azərbaycana köçdükdən sonra Təbrizdə yaşamış, Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulması ilə nəticələnən xalq hərəkətində yaxından iştirak etmişdir.

Şair haqqında ilk məlumata Qulam Məmmədlinin “Şairlər məclisi” məcmuəsində verdiyi tərcümeyi-hal xarakterli yazıda rast gəlirik. Q.Məmmədli yazır: *“Son vaxtlar öz şeirləri ilə mətbuatda iştirak edən Fəxrəddin Məhzun 1898-ci ildə anadan olmuşdur. İqtisadi həyatın ağırlığı üzündən ibtidai təhsillə kifayətlənmiş, şəxsi müəllimi ilə ədəbiyyatı, xüsusən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini öyrənmişdir.*

Fəxrəddin Məhzun yoxsul ailəsini saxlamaq üçün həmişə zəhmətlə zindəganlıq etmişdir. O, “Şairlər məclisi”nin yetişdirdiyi şairlərdəndir. İctimai şeirlər və qəzəllər yazan şairin şeirləri bu yaxınlarda “Vətən yolunda” qəzetəsi tərəfindən “Qəzəllər” adı ilə çap edilmişdir” [113, s. 415].

“Şairlər məclisi” toplusu Fəxrəddin Məhzunun “Azərbaycanlı qardaşlarıma”, “Şanlı rəhbərə”, “Şanlı bayrama”, “Arzum” adlı şeirlərinə, “Qəzəllər” başlığı altında on iki qəzəlinə də səhifələrində yer vermişdi (164, 211-219). Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə qurulan Azərbaycan Demokratik Hökumətinin süqutundan sonra Təbrizdən ayrılmağa məcbur olan Fəxrəddin Məhzun Tehrana köçmüş, 1979-cu ildə orada Azərbaycan dilində “Hicran xəstəsi” adlı şeirlər kitabı nəşr olunmuşdur.

F.Məhzun 1986-cı ildə Tehrandə vəfat etmişdir [37, s. 49].

Qeyd olunduğu kimi, “Şairlər məclisi”ndə M.F.Məhzunun on altı şeiri nəşr olunmuş, bu şeirlərdən başqa onun 1979-cu ildə Tehrandə çap etdirdiyi “Hicran xəstəsi” kitabının nəşrinə qədər yazdığı şeirlərin mətbuatda çap olunmasına dair əlimizdə konkret bilgi yoxdur. Şairin “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”-

nın III və IV cildlərində çap olunan və ümumi sayı 46 olan şeirlərinin əksəriyyəti həmin kitabdan götürülmüşdür.

F.Məhzunun Tehranda yaşadığı illərdə yazdığı “Vətənim Azərbaycana”, “Təbriz”, “Ayrılıq”, “Ağlaram”, “Hicran”, “Ağayi Həddadın məktubuna cavab”, “Olsa”, “Gələcək baharı dünyanın” və başqa əsərləri onun həmin illərdəki yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərini qavramaq üçün dəyərli faktlarla zəngindir.

*“Ölsəm də dirilləm mənə qismət vətən olsa,
Gər qəbirdə yatmış, soyumuş bir bədən olsa.
...Fəryad edərdəm ney kimi, Məhzun, qərib ölsəm,
Naləm eşidər, qəbrimin üstən keçən olsa! (37, 54),-*

misraları ilə qürbət ağrılarının çəkilməz bir dərd olduğunu bildirən şair dörd bəndlik “Ayrılıq dərdi” qoşmasında fikirlərini zəmanəsinə və onun millətini, dilini əzən quruluşa, şovinst fars şahlıq rejiminə açıq və üsyankar bir səsle aşağıdakı şəkildə bəyan edir:

*Ayrılıq çəkməkdən qocaldım, dostlar,
Vətənimdən ayrı, elimdən ayrı.
Yaşılbaş sona tək düşmüşəm uzaq,
Çəmənimdən ayrı, gülümdən ayrı.*

*Dağıtdı yuvamı qaniçən cəllad,
Gözəl vətənim elədi bərbad.
Xəzan bülbülü tək uçdum hər yana,
Gülşənimdən ayrı, gülümdən ayrı.*

*Əlimdən aldılar ana dilimi,
Zülm əliylə sındırdılar belimi.
Kəsdilər dilimi, sındı qollarım,
Qələmimdən ayrı, dilimdən ayrı.*

*Od tutdu hicranda alışdı canım,
Yadıma düşəndə Azərbaycanım.
Xəstəyəm, qəribəm, olmuşam Məhzun,
Vətənimdən ayrı, elimdən ayrı [37, s. 53].*

1950-70-ci illər anadilli poeziyanın satirik qanadına mənsub olub Cənubi Azərbaycanda M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin davamçılarından olan Ələkbər Pakzad Həddad (1901-1966) daha çox ictimai məzmunlu şeirlər yazmış, üsyankar və milli ruhlu əsərləri ilə azərbaycanlılarda milli kimlik hissini oyanışına xidmət etmişdir. Burada qeyd etməyi lazım bilirik ki, bəlkə də, Həddad şeirlərinin satirik ruhunun yuxarı təbəqələrdə ona qarşı pis münasibət yaradacağından ehtiyat edərək sağlığında əsərlərini çap etdirməkdən çəkinmişdir. Şairin ölümündən bir neçə il sonra “*Təbrizin məşhur ədəbiyyat xadimi, şair Yəhya Şeyda böyük fədakarlıq göstərərək Həddadın şeirlərindən bir qismini dostlarından toplayaraq “Odlu sözlər” adlı kitabçada çap etdirmişdir*” [37, s. 89-101].

Ə.P.Həddadın əsərləri deməyə əsas verir ki, o, satiranı xalqı cəhalətdən oyatmaq üçün başlıca vasitələrdən biri hesab etmiş, “Xabi-qəflətdə yatan millət oyanmır”, - deyə fəryad edərək şeirləri ilə millətinin dərdinə çarə axtarmışdır. Müəllifin “Ax, neyləyim?”, “Olar”, “Budur təməddün əgər”, “Dəmirçi”, “Qəhr atəşi” və s. şeirləri təsdiq edir ki, bir şair olaraq o, zəmanəsinin insan haqları ilə bir yerə sığmayan qanunlarını və mövcud sistemi ifşa etməkdən çəkinməmişdir. Millətinin sabahından, gələcəyindən nigaran olan şair onu üstüörtülü də olsa mübarizəyə səsləmiş və şeirlərindən birində yazmışdır:

*Qəhr atəşi qəlbimdə əgər şöləvar olsa,
Mütləq yanacaqdır nə qədər xüskü tər olsa.
Baş qovzasalar qəbirdən əcdadımız indi,
Doğrarlar öz övladlarını hər qədər olsa.
Görsə vətən övladı gedir dərreyi-mövtə,
Neylər görəsən Nadiri-xununciyər olsa [37, s. 101].*

XX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda yetişən milli düşüncəli, yenilikçi şairlərdən biri Əlirza Nabdil Oxtaydır. Pəhləvi rejiminin türkcülük, azərbaycançılıq məfkurəsinə qənim kəsildiyi bir dövrdə yaşayıb-yaradan, akademik B.Nəbiyevin sözləri ilə desək: *“Nurlu ideal yolunda, xalq azadlığı, bəşər səadəti uğrunda mübarizədə bilavasitə göstərdiyi müstəsna qəhrəmanlığı ilə adı tarixin qızıl səhifələrinə həkk olunan”* [136, s. 154] Əlirza Nabdil 1944-cü ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Həyatının ilk illəri Cənubi Azərbaycandakı Milli Demokratik hökumətin fəaliyyəti dövrünə (1945-1946) düşən Ə.Nabdil sonralar məslək və məramını *“Mən məhəbbət yollarında can qoymaq üçün yaranmışam”* şəklində bəyan edərək Təbriz, Əhər, Marağa, Ərdəbil və Xoy şəhərlərində orta təhsil almış, 1967-ci ildə Tehran Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Hüquq fakültəsini bitirirsə də *“hüquq sahəsində fəaliyyət imkanlarının olmadığından sonra Xoy şəhərində müəllim kimi fəaliyyətə başlamış, özü gənc olsa da, gəncliyi vətən və xalq azadlığı uğrunda mübarizələr kimi yetişdirməyə cəhd göstərən”* [100, s. 5] Ə.Nabdil azadlıqsevərlərə qoşulur, millətinin haqq səsini dünyaya bəyan etməyi və onun azadlığı uğrunda mübarizə aparmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Xoyda müəllim işlədiyi illərdə o, yazıçı-müəllim Səməd Behrəngi (1940-1969) ilə tanış olur və bu tanışlıq onun gələcək fəaliyyət proqramının müəyyənləşməsində əsaslı rol oynayır. S.Behrəngi onu fədai hərəkatının nəzəriyyəçilərindən olan Əmir Pərviz Puyanla tanış edir və beləliklə, Ə.Nabdil şahlıq rejiminə qarşı müxalif olan gənclərdən Bəhrüz Dehqani və Manaf Fələki ilə birgə *“İran Xalq Fədai Partizanları”* təşkilatının Təbriz qanadının mərkəzi özəyini yaratmağa müvəffəq olur. Bu təşkilat şahlıq quruluşuna qarşı ardıcıl mübarizə aparır və hətta onların rəhbərliyi ilə 1970-ci ildə *“Siyahkəl silahlı üsyanı”* adı ilə məşhur olan xalq hərəkatı baş verir. Üsyan şah qoşunları tərəfindən qan içində boğulur və onun ələ keçməyən rəhbərləri gizli fəaliyyətə keçməyə məcbur olurlar. 1970-ci ilin baharında (şəmsi tarixi ilə 1350-ci ilin fərvərdin ayı) Tehranın Paminar rayonunun xəfiyələri tərəfindən izlənən Ə.Nabdil dövlət məmurlarının atəşinə məruz qalaraq ağır yaralanır və həbs olunur. Uzun sürən mühakimələrdən sonra o, 1350-ci ilin isfənd ayının 22-də (12 mart 1972-ci il) Manaf Fələki və digər səkkiz məsləkdaşı ilə birlikdə edam olunur.

Ə.Habdil şeirlərini “Oxtay” təxəllüsü ilə yazmışdır ki, şairin təxəllüsünün izahı ilə bağlı qeydlərindən anlaşılır ki, təxəllüsün anlamı “oxa tay, ox kimi, oxa bənzər” deməkdir. Sağlığında kitab çap etdirməyə müvəffəq olmayan Ə.Nabdilin “İşıq” adlı bir kitabı ölümündən sonra dostları tərəfindən nəşr edilmişdir. Kitabdakı şeirlərin yazılma tarixi 1963-1967-ci illərə aiddir. S.Behrənginin vaxtsız vəfatı münasibəti ilə qələmə alınan “Səməd könlümdədir” şeiri isə “Arəş” qəzetindən götürülmüşdür. “Rüfət” nəşriyyatının yerini və ilini göstərməməklə çap etdiyi kitaba Ə.Nabdilin 33 orijinal əsəri və Yədulla Əminidən etdiyi iki tərcümə daxil edilmişdir [132].

Ə.Nabdilin çap olunmuş digər poetik kitabı “Tülkü kitabı” adlanır. XIX Cənubi Azərbaycan şairi M.Xalxalının “Sələbiyyə” poemasının bəzi motivləri əsasında yazılmış əsər 1970-ci ildə tamamlanmış, 1980-ci ildə Təbrizin “Ehya” nəşriyyatında şairin ölümündən səkkiz il sonra işıq üzü görmüşdür [133]. Bizə elə gəlir ki, “Sələbiyyə”dən istifadə yolu ilə ərsəyə gəlmiş bu əsəri Ə.Nabdil Cənubi Azərbaycanda yazılı ədəbiyyatda anadilli uşaq ədəbiyyatının çox zəif olduğunu nəzərə alaraq qələmə almışdır.

Ə.Nabdildən farsca yazdığı “Azərbaycan və milli məsələ” adlı bir əsəri də yadigar qalmışdır ki, həmin əsər professor İslam Qəribli tərəfindən fars dilindən tərcümə edilərək Ə.Nabdilin “Əsərləri”nə daxil edilmişdir [134].

Cənubi Azərbaycanda milli kimlik məsələsinin anlaşılmasında və milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynayan şairin əsərlərinin bir ox kimi Pəhləvi rejiminin bağrına sancılmaq üçün yazıldığı qətiyyəni şübhə doğurmur. Həcmcə o qədər də böyük olmayan bu şeirlər, əslində, millətini və xalqını sevən bir şairin milli birlik, kimlik, bütövlük haqqında poetik düşüncələri olmaqla, həm də onun həyat və yaradıcılıq idealıdır.

XX əsrin 60-70-ci illərində Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaradan həmkarlarının əsərlərindən həm forma-məzmun, həm də ideyaca fərqlənən Ə.Nabdilin poetik əsərləri daha çox sərbəst şeirə oxşarlığı ilə seçilir. Şairin əsərləri milli ruhu, leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə canlı xalq dilinə daha çox yaxınlaşır. *“Zahiri parıltı, bərbək, Şərq şeirinə xas olan çoxmərtəbəli məcazlar sisteminə onun əsərlərində nisbətən az təsadüf olunur. Nifrəti də, məhəbbəti də birbaşa olan bu poeziyada üzde,*

zahiri qatda cəlbedici şeylər tapmaq o qədər də asan deyil. Məna əsl poeziyaya xas olan alt, sətiraltı qatdadır” [100, s. 8].

Maraqlı və düşündürücüdür ki, Ə.Nabdil ana dilində təhsil almadığı halda bütün poetik əsərlərini Azərbaycan türkcəsində yazmış və mümkün qədər Cənubi Azərbaycan şeirində özünü göstərən ərəb-fars tərkiblərindən qaçmışdır. Hesab edirik ki, bunun başlıca səbəbləri şairin millətinə bağlılığı, əqidəsi və onun kimi millətçi gənclərin müəlləsi ilə bağlı idi. Şair özü 1970-ci ildə fars dilində yazdığı “Azərbaycan və milli məsələ” əsərində bu məsələyə işarə edərək yazır: *“40-cı ilin əvvəllərində (1960-cı illərin əvvəlləri) bir qrup çalışqan və həvəskar azərbaycanlı gənclər qədim və müasir Azərbaycan ədəbiyyatını müəllə edərək vaxtaşırı ədəbi məcmuələrin nəşrinə cəhd göstərirdilər. Bütün bunlar şiddətli polis təzyiqi altında baş verirdi. Gənclər öz milli dil və ədəbiyyatları ilə tanış olaraq onu yaymaq istəyirdilər. 1325-ci ildən 1340-cı ilin əvvəllərinə qədər (1946-1960-cı illər) “Əmir Arslan”, “Hüseyn Kürd” səviyyəsində bir neçə macəraçı şeir və hekayədən, bir qədər növhə və “Heydərbabaya salam” əsərindən başqa Azərbaycan türkcəsində heç bir kitab və mətbuat orqanı çap imkanı əldə etməmişdir. Polis praktik olaraq Azərbaycan dilində kitab və ya mətbuat yayımını qadağan etmişdi*” [134, s. 136]. Düşünürük ki, “bir neçə gəncdən” biri də Ə.Nabdil Oxtay olmuşdur.

Milli kimlik məsələsinin inikası əsərlərində aydın şəkildə hiss olunan Ə.Nabdilin “Kürdüstan”, “Tozlu piano”, “İşıq”, “Yurd”, “Səttarxan atlıları” və s. bu kimi əsərləri süjetli lirikanın gözəl nümunələri olmaqla yanaşı, həm də baş ideyanın verilməsinə xidmət edən orijinal ifadə tərzilə diqqəti çəkir.

“Tozlu piano” şeiri ceviz ağacından düzəldilən və qapıları “matəmsiz ölümdən bəri bağlanan” bir pianonun təsviri ilə başlayır. Əslində məqsəd pianonun rəsmini çəkmək yox, illərdən bəri susmuş pianonu dilləndirib onun sədaları altında inqilabi nəğmələrin oxunacağına oxucusunu inandırmaqdır.

Pianonu kimlərin dinləndirəcəyini şair obrazlı şəkildə nişan verir və bunların gələcək uşaqlar olduğunu vurğulayır. Şeir belə bir düşündürücü sonluqla bitir:

*Uşaqqlar, əlizi mənim qəlbimin
İstiliyi ilə qızdırın, gedin,
Yoxsa soyuq əllər nə edə bilər?
Sazaq dan yerində bizi gözləyir,
Soyuq əllər ilə açma bilmərik
Gələcək günlərin qızıl qapısını.
Soyuq əllər ilə çala bilmərik
Günlərin sazında zəfər mahnısını! [134, s. 50].*

Ə.N.Oxtay yaradıcılığı ilə poeziyası həmahəng olan döyüşkən şairdir. Onun düşüncəsinə görə, azadlıq verilmir, onu qazanmaq lazımdır. Bunun üçün də qan və can vermək, beləliklə, məmləkətdə qaranlıqların qənimi olan dan yerinin sökülməsinə çalışmaq lazımdır.

Şairin milli kimlik hissləri ilə süslənmiş ən dəyərli əsərlərindən biri, heç şübhəsiz ki, “Səttarxan atlıları”dır. Məşrutə hərəkəti xatırlanan bu əsərdə əslində məqsəd həmin hərəkəti tərənnüm etmək yox, həmin hadisələrdən dərs götürməyə çağırışdır. Tarixdə baş vermiş cəhəşümül bir hadisəni ədəbi fakt kimi dəyərləndirən şair Cənubi Azərbaycanda heç nəyin dəyişmədiyini vurğulayır. Bildirir ki, Güney Azərbaycanda yenə də xalqın milli hüquqları tapdalanır, onun milli kimliyinə qiymət verilmir. Bunun üçün millət təzədən ayağa qalxmalı, gələcək nəsillərin xoşbəxt və azad yaşayışını təmin etmək üçün istibdad qoşununu darmadağın etməlidir. Gələcəyə böyük ümidlərlə baxan şair yazır:

*Gedirik gədəklərin,
Qurdların tutub boğaq.
Bəlkə, gələcəkdə siz,
Balalar, dincələsiz.
Qızıl atın belində,
Dağlara yüksələsiz [134, s. 24].*

Şairin “Yalqız qarağac” şeiri azərbaycanlıların İranın şovinst fars rejimində nələr çəkdiyini təsəvvür etmək baxımından çox gözəl bir nümunədir. Yalqız bir qarağaca xitab edən şair öz halı, əslində azərbaycanlıların üzləşdiyi çətinliklərə ağacın vəziyyətini müqayisə edərək bildirir ki, sən də tək və kimsəsizsən, mən də. Sən “yarsız, yoldaşsız, tək yaşamağa məhkum olubsan” və “mən təkəm, yoldaşsızdır şəhərdə hamı” və beləcə, “təklidə birik, yalqız qarağac” və beləliklə:

Yalqız qarağac!

Dərdimiz birdir.

Bax bura görüm.

Kimi gözlürsən!

Yarsız, yoldaşsız

Tək yaşamağa məhkum olubsan! [134, s. 23].

“Durnalar keçəndə” şeirində oğlu doğma el-obasından uzaq düşən dərqli bir ana obrazı yaradılmışdır. Hər gün eyvana çıxaraq həsrətlə yollara sarı boylanana, oğlundan bir soruq almayan ananın son ümidi durnalardır. Durna səsi eşidən kimi ürəyinə bir toxtaqlıq gələn ana onlarla dilləşir, vətənindən didərgin salınmış oğluna onların vasitəsilə xəbər göndərir. Şeirdə oxuyuruq:

Durnalar, rəhm edin, bir ləhzə qonun,

Yar vilayətindən gələn əzizlər.

Deyin ki, başına nə gəldi onun,

Rəhm edin ağbirçək, yazıq anaya [134, s. 25].

Şairin “Sevgilim olarsanmı?”, “Sığırçın”, “Yağdı yağışlar”, “Atəş”, “Nolardı”, “Döşündəki qızıl gül”, “Yaşıl” və s. bu kimi şeirlərində hisslər elə qaynayıb-qarışmış və harmoniya yaratmışdır ki, bunları ictimai məzmunlu şeir, yaxud məhəbbəti tərənnüm edən əsər adlandırmaq çətinlik yaradır. “Yaşıl” şeirindən iki bəndə diqqət edək:

Yaşıldır başın, ördək,

*Qaradır qaşın, ördək.
Gündə qoşa gəzərdin,
Hanı yoldaşın, ördək?*

*.Yaşılca güllər donur,
Yerlərə qar sovrulur.
Bizim kimi qovrulur,
Bir gün ağ döşün, ördək! [134, s. 51-52].*

Ə.Nabdilin “Qəm nəğməsi”, “Yol”, “Dan yeri” və s. bu kimi şeirləri onun millətinin və yurdunun gələcəyinin necə olacağı barədəki poetik düşüncələrini əks etdirirsə, “Sultaniyyə sarayı” əsərini şairin tarixlə mükəlliməsi də adlandırmaq olar. Nümunə üçün şeirin bir neçə misrasına nəzər salaq:

*Keçmiş nədir, tarix nədir,
Tarixi yaradan kimlərdir?
Yonma daşların üstündə çəkmə döyən xanlar, bəylər,
Ya bu daşları yonmaqda şirin can verən insanlar?
Kimlərdir tariximiz?
Bu torpağı talayanlar, qalib gələn yadellilər?
Ya bu torpağın belində həyat quran
Və mədəniyyət yaradan
Qabar əllər sahibləri?
Sultaniyyədən soruşun! [134, s. 42].*

“Dan yeri”, “Mən kiçik bir çəirdək idim”, “Oğlan, oxu”, “Papağım, qılıncım, atım”, “Yaşıl”, “Təbil mahnısı”, “Belə idi Qız qalasının üçması”, “Gecə”, “Yurd” kimi şeirlər Ə.Nabdilin yaradıcılığının milli və inqilabi mahiyyətini dərk etmək üçün gözəl poetik örnəklərdir.

Gecələr

Yorğun səhər gedərkən ağır yuxuya,

Mənim könül quşum,

Uzaq-uzaq üfüqlərə sarı

Bulud daşıyan yellərlə qanadlaşır [134, s. 35].-

yazan şairin araşdırdığımız problemlə bağlı ən uğurlu əsərlərindən biri “Qılinc nağılı” şeiridir. Əsərdə qədim bir el məsəli müasirlik prizması baxış bucağı altında oxucuya təqdim olunur. Ölüm yatağında olan ata oğlanlarına:

Mənim vardan, yoxdan bir qılincim qalib təkə

Gətirin vidalaşım.

Hər bir kişi ölümə də qılinc ilə getməlidir,-

deyə müraciət edir. Oğlanlarına vəsiyyəət edir ki, babasından qalma bu qılinc qoruyub əmanət kimi saxlasınlar. Böyük və ortancıl oğul qılınca pas basmış bir dəmir parçası kimi baxıb sahib durmur. Kiçik qardaş böyük qardaşlarından fərqli olaraq, qılinc müqəddəs bir əşya kimi qəbul edir. Həmin səhnəni şair belə təsvir edir:

Onda kiçik qardaş

Öz balaca əllərini uzatdı ki:

- Mənim olsun bəs elə də.

Getdi çatdı Qaflantıya,

Onda gördü Qaflantının göy quşların,

Qanad çalib kölgə saldılar başına [134, s. 58].

Şairin qənaətinə görə kiçik qardaşın qılınca sahib çıxması hələ vətən övladlarında vətən, yurd, millət sevgisinin ölməməsi ilə bağlıdır. Şairin gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, “nə qədər ki, keçmişə, xalqın qəhrəmanlıq tarixinə hörmət

olacaq və onlardan öyrəniləcək, o qədər də millətin sabahı, gələcəyi etibarlı, davamlı və özgür olacaq” [100, s. 15].

İctimai mövzuların işlənməsinə daha çox önəm verən şairin təbiət mövzulu şeirlərində belə ictimai motivlər özünü göstərməkdədir. “Qaynarca” və “Axmaca” şeirləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Bulağa xitabən yazılan birinci şeirdə “Muncuqlar içində yumşaq-yumşaq qaynaşan, kövsənə göz olan” bulağı “sən qaynarca deyilsən, kiçik bir sultansan”, - deyə vəsf edən şair “Axmaca” şeirində şlaləyə xitabən çox gözəl təbiət mənzərəsi yaradır və əsəri aşağıdakı ictimai məzmunlu misralarla tamamlayır:

*Dağlarda sıldırım daş,
Göylərdə “Yeddi qardaş”,
Torpaqda bircə yoldaş.
Yoldaşlarım gəldilər,
Məni yalqız gördülər.
Mən gül olub gedəydim,
Axmacada bitəydim [134, s. 49].*

Ə.N.Oxtay poeziyasına xas olan cəhətlərdən biri də bu poeziyanın inam və ümid poeziyası olmasıdır. Şairin “Yurd” və “Sınıq” şeirlərində bunları daha aydın şəkildə duymaq olur. Sərbəst şeir formasında yazılmış birinci əsərdə şairin könlü “paltarını soyunub” Urmu gölünün sularında çimən Ayla, ləpələrlə dərdləşir, paraxodların başına fırlanır. Şairin xəyalı gah Təbrizin Bağmeşə məhəlləsində fərş toxuyan bir qızın daxmasına, gah “Qaradağ ellərinin qışlaq düşərgələrinə” səyahət edir. Onun xəyal quşu gah Marağa rəsədxanasına, gah da “qocaman Ərkin damına” qonur. Lakin heç yerdə əmin-amanlıq, sakitlik tapmır və könül quşunun ürəyi daim sıxılır. Görəsən, buna, bu sıxıntıya səbəb nədir? Şairə görə bunun səbəbi aşağıdakılardır:

*Könül quşunun ürəyi sıxılır:
– Axı niyə ölkəmizdə isti bir ocaq yoxdur?!!
Axı niyə xalqımın əlləri soyuqdur?
Könül quşunun ürəyi sıxılır.
Dağların, çayların o tayından da,*

*Heç bir isti ocaq,
Heç bir isti qucaq,
Çağırmadı mənim könül quşumu.
O, ürək ilə dərdləşir...
Ürək tarixin sözüdür,
Ürək tarixin özüdür.
Təkcə o, ümitsiz könül quşuna söyləyir ki:
– İnsan məhkum olmayacaq,
İnsanlıq solmayacaq! [134, s. 36].*

Şair “Sınıq” şeirində rejimin qadağaları ucbatından düşüncələrini nə qədər üstüörtülü versə də, əslində sınıq bir körpünü deyil, tarixin qanunsuz hökmü ilə parçalanmış Azərbaycanın dərdlərini təsvir etmişdir. İlk baxışda burada nə Azərbaycanı iki yerə bölən Arazdan, nə Şimal və Cənubdan söhbət getmir. Lakin diqqətlə baxılırsa, şeirin bütövlükdə parçalanmış Azərbaycan məsələsinə həsr edilməsi gün kimi aydındır. Fikrimizin təsdiqi üçün şeirin bəzi bəndlərinə nəzər salaq:

*Diri göz körpümüz gözlərin yumdu,
Göy suya cumdular kəsilməmiş daşlar.
Sahilin könlünə nisgil yumuldu,
Barı siz getməyin, ay qaranquşlar.*

*Körpünün başında ağladım, getdim,
Suların könlünü dağladım, getdim,
Qəlbimi daşlara bağladım, getdim,
Körpünü qoruyun, a nazlı quşlar.*

*Yonulma sümüklər onun daşları,
Smenti gözlərin qanlı yaşları,
İşləyənlər qara gün yoldaşları,
Qolları kim qırdı, a sözlü daşlar? [134, s. 70-71].*

“Kürdüstan” adlı şeirində “Qolları bağlanan əsir bir insan, tutqun axşamlarda ağlamaz, gülməz” kimi dərin mənalı bir fikri poetik biçimdə oxucusuna təqdim etməyi bacaran şair “Papağım, qılıncım, atım”, “Oğlan, oxu”, “Təbil mahnısı”, “Dəmirçi”, “Qoşmaca”, “Sevgilim olarsanmı?” və s. bu kimi şeirlərində birbaşa azadlıq idealını elan edir, “Mən ay çıxmasa gözləyəcəyəm ayımın yolun”, - deyərək “Hankı torpağa” şeirində yazır:

*Mən tabut deyiləm,
İçimdəki mən də mıxlanan diridir.
İçimdə hər ləhzə min ürək dirilir,
Hankı torpağa quyulaya biləcəksiniz məni?
Bu yolsuz küçənin belində gedərik,
Hankı torpağa quyulaya biləcəksiz,
Hankı torpağa quyulaya biləcəksiz məni? [134, s. 66].*

Akademik Bəkir Nəbiyevin sözləri ilə desək: “Səməd könlümdədir” şeirində “Ə.Oxtay inanır ki, S.Behrənginin əkdiyi azadlıq, istiqlaliyyət toxumları göyərəcək, ədalətin qüdrəti qarşısında zülmün sarayı bərbad olacaqdır” [136, s. 159]. Səməd Behrəngi kimi bir xalq müəllimi və millət fədaisini Arazın boz-bulanıq sularında qər qədnlərə üzünü tutan şair qətiyyətlə deyir ki, onun əkdiyi toxumlar bitəcək və millət onun bəhrəsini görəcəkdir. Şeirdə oxuyuruq:

*Düşmən tənə vursa, Səməd hardadır?
Əlimi sinəmə çalib deyərəm:
- Səməd könlümdədir, ürəyimdədir,
Döyüşür, ölsə də dönməz elindən.
Söyləyin: - Gedəcək, sözü qalacaq,
Ədalət nağılın el doğruldacaq.
Zülm evi ədl ilə bərbad olacaq,
Səmədi qarşıda görəcək düşmən! [134, s. 68].*

Azadlıq idealının elan edilməsi, birlik, milli kimlik uğrunda mübarizənin bədii əksi Ə.N.Oxtayın yalnız şeirlərinin deyil, Məftun Əminidən tərcümə etdiyi “İnsan və

soruşucu”, “Yeri səsləyirik” adlı əsərlərin, “Tülkü kitabı” poemasının, “Azərbaycan və milli məsələ” elmi əsərinin də baş mövzusunı təşkil edir. Məsələn: “Tülkü kitabı” poemasında oxuyuruq:

*Xoruz ayıq olsa hində qırğın olmaz,
Xoruzlar bir olsa tülküdə tülkülük qalmaz.
Qarının toyuğu söyləyir:-
- Birliyimiz olsa,
Tülkünü çəkərik biz dara [134, s. 79-80].*

Ə.N.Oxtayın nəzərdən keçirdiyimiz əsərləri deməyə tam əsas verir ki, əsasən milli düşüncə sahibi olmaqla, onun əsərləri milli şüurun və insanlarda milli kimlik hissənin formalaşmasına xidmət etmişdir.

Haşım Tərlan yaradıcılığa gənc yaşlarında başlasa da, Məhəmməd Rza Pəhləvinin dönəmində yazdığı şeirləri kitab halında çap etdirə bilməmiş, ilk kitabı olan “Alovlu şeirlər” şahlıq üsuli-idarəsinin süqutundan bir il sonra, 1979-cu ildə çap olunmuşdur. Yaradıcılığının 50-70-ci illər mərhələsi digər Cənubi Azərbaycan şairləri kimi o qədər də məhsuldar olmayan Haşım Tərlan əsərlərində daha çox Milli Hökumətin süqutundan sonra Azərbaycan xalqının üzləşdiyi məşəqqətlərdən bəhs etmiş, “Vətən”, “Mənimdir”, “Toxucu qız və Savalan” və s. şeirlərində millətinin arzu və diləklərini tərənnüm etmişdir.

“Toxucu qız və Savalan” şeirində vətəninə didərgin salınmağa məcbur olan azərbaycanlı gözəlin aqibətini bütün Azərbaycan qızlarının taleyi kimi ümumiləşdirən şair yazır:

*Aşıqlərə ilham verir Azərbaycan gözəlləri,
Keçmişindən rövnəq alır şairlərin qəzəlləri.
Amma əfsus, Azər eli düçar olub fitnəkara,
Cəllad kimi həyatını, varlığını çəkib dara.
Çox görmüşəm zalımların qılincından qan axanda,*

*Çox görmüşəm zülm əliylə hakimləri ev yıxanda.
Eşitmişəm sənin kimi min gözəlin fəryadını,
Tarix boyu təhqir olmuş bu torpağın hər qadını* [37, s. 193].

Vətənidə vətənsiz olmaqdan böyük dərd yoxdur. Doğma məmləkətində olub milli hüquqlarından, dil və mədəniyyətindən məhrum edilmək, əslində milli yox, bəşəri faciədir. Bu ağrı-acılar H.Tərmanın “Mənəm” rədifli qoşmasında bu çür poetikləşdirilir:

*Çox da öz elimdə, vətənimdəyəm,
Yadların əlində əzilən mənəm.
Öz doğma dilimdə danışsam da mən,
Dili xəncər kimi kəsilən mənəm* [37, s. 194].

XX əsrin ortalarında ədəbi, ictimai fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edən, milli kimlik və şüurun formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan ən görkəmli şairlərdən biri də Bulud Qaraçorlu Səhənddir (1926-1979). Səhəndşünas Fikrət Süleymanoğlunun sözləri ilə desək: “*Səhənd millətini sevən, onun bütün mütərəqqi dəyərlərinə sahib çıxan və hüquqları uğrunda mübarizə aparan sözün tam anlamında milli, vətənpərvər şair idi*” [161, s. 50]. Cənubi Azərbaycanda S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə qurulan Milli Hökumət dövründə yaradıcılığa başlamış, “Şairlər məcmuəsi”ndə “Qaraçorlu Razi” imzası ilə “Alqış”, “Fədailər marşı”, “Keçmiş fədailərimizin yadı” adlı şeirləri dərc olunan (164, s. 349-351) B.Səhənd şahlıq istibdadına məruz qalaraq həbs olunmuş, zindanda ikən “Araz” və “Xatirə” poemalarını yazmışdır. Şair həbsdən çıxdıqdan sonra 1953-cü ilin axırlarında rotator üsulu ilə çox kiçik bir tirajla “Araz” və “Xatirə” əsərlərini çap etdirib yaymağa nail olur.

Tahirə Məmməd “Milli kimlik və bədii mətn” əsərində yazır: “*Keşməkeşli ömür yaşamış Səhəndin bütün yaradıcılığı milli kimlik davası üzərində qurulmuşdur*” [112, s. 123]. Öz şair və vətəndaş kredosunu “*Mən azadlıq cəbhəsində bir fədai əsgərim, Bir azadlıq istəyirəm, bir də azad bir vətən*” [37, s. 280], - kimi elan edən şair rejimin

Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi müsibətlərdən mütəəssir olaraq “Yasaq” şeirində yazırdı:

*Taleyimə sən bax!
Düşüncələrim yasaq,
Duyğularım yasaq,
Keçmişdən söz açmağım yasaq,
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
Anamdan ad aparmağım yasaq!
...Bilirsən?
Anadan doğulandan belə
Özüm bilməyə-bilməyə
Dil açıb danışdığım dildə
Danışmağım da yasaq imiş, yasaq! [150, s. 29-30].*

Milli ideal, məfkurə və özgürlük məsələsini şəhliq rejimində Səhənd kimi açıq şəkildə ədəbiyyata gətirən, poetikləşdirən ikinci bir şairi Cənubi Azərbaycan poeziyasında tapmaq, bəlkə də, mümkün deyil. Səhənd irsinin tədqiqatçısı Fikrət Süleymanoğlunun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi: “*Səhənd millətini sevən, onun bütün mütərəqqi dəyərlərinə sahib çıxan və hüquqları uğrunda mübarizə aparan sözün tam mənasında milli, vətənpərvər şair idi*” [161, s. 50]. Onun “Şallaq”, “Səbir daşı”, “Üçüncü ərməğan”, “Hörmətli ustad böyük Şəhriyara” şeirləri, xüsusilə “Dədəmin kitabı” poeması dediklərimizə əyani sübutdur. “Üçüncü ərməğan” şeirində oxuyuruq:

*Zöhhaklar, Fironlar, Hitlerlər dünyada,
Neyləsə, neyləsə, neyləsə, neyləsə.
Açgilən tarixi, varaqla, baxgilən,
“Dilində danışma!” demədilər bir kəsə.*

*Avçılar avları, quşları avlayıb
Tükünü dağıdıb içsələr qanından,*

*Ördəyə “Qarğa tək qarılma!” deməzlər,
Heç zaman, heç zaman, heç zaman, heç zaman!*

*Yurdumu, elimi dustağa salanlar,
Söyləsin mən daşam, torpağam, axı nəyəm?
Qoymurlar sözüümü anama dilimdə -
Söyləyəm, söyləyəm, söyləyəm, söyləyəm [150, s. 50].*

Cənubi Azərbaycan poeziyasında monumental sənət abidəsi kimi xarakterizə olunan “Dədəmin kitabı” poeması “*öz xalqının taleyini poetik sözün, real bədii tabloların, canlı obrazların təmsalında verə bilmək*” [66, s. 58] baxımından da diqqəti çəkir.

Təxminən iyirmi il ərzində “Dədə Qorqud” dastanlarının bütün on iki boyunu, bir növ, müasirlik prizmasında, yaşadığı əsrin, zamanın ruhuna uyğun şəkildə qələmə alan şair dastanı təkrar etməmiş, süjeti təxminən saxlamaqla öz duyğu və düşüncələrini bəyan etmişdir. Azərbaycan xalqının, belə demək mümkünsə, türk qövmünün əxlaqi dəyərlərini hifz etməklə müasir dünyanın, bəşəriyyətin qarşılaşdığı problemlər və bu problemlərin həlli istiqamətində çox dəyərli mülahizələr irəli sürən B.Səhənd, əslində bu monumental poeması ilə Azərbaycan xalqı, onun dünyagörüşü, milli kimlik və mentaliteti barədə şahanə bir dastan – epopeya yaratmış və “*...İranda ilk dəfə olaraq, bədii formada türk (Azərbaycan) dili və türk (Azərbaycan) etnosunun tarixi-irsi birliyi problemini bərpa və həll etməyə çalışmışdır*” (129, s. 180).

Poemanın “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyunda:

*Əzəl gündən qəhrəmanlıq,
Mərdanəlik, qoçaqlıq.
Vətənimin, ellərimin,
Ad-sanılən yanaşdır”,-*

deyərək xalqımızın xarakterinə xas olan ən bariz cəhətləri xatırladan müəllif əsər boyu millətimizin əxlaq, dünyagörüşü, dünya xalqlarına, vətənə, anaya, xeyirə, şərə münasibəti barədə fikirlərini sərgiləyir.

B.Səhənd bu poemasında Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq səhifələri ilə zəngin “Dədə Qorqud” dastanlarının boylarını nəzmə çəkməklə, əslində milli oyanışa xidmət etmiş, vətən övladlarını xalqının şərəfli keçmişi barədə olayları yada salmaqla, sabahı barədə düşünməyə səsləmişdir.

B.Səhənd irsinin Azərbaycanda yayılmasında müəyyən xidmətləri olan Ruqiyyə Qənbərqızının qeyd etdiyi kimi: *“Dədə Qorqud” dastanlarını qələmə almaqla Səhənd böyük bir həqiqəti yaşatmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. O da budur ki, böyük, şərəfli dünəni, keçmişi olan Azərbaycan xalqının İranda azad yaşamaq, yaratmaq haqqı əlindən alınma bilməz*” [96, s. 9].

Fəslə ümumiləşdirərkən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutundan sonra Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuat orqanları, mədəniyyət ocaqları tamamilə qadağan olunsa da, gizli şəkildə olsa da, poeziya nümunələri yaranmış, fəsil boyu adını çəkdiyimiz və problemlə bağlı əsərlərinə müraciət etdiyimiz şairlər xalqın istək və arzularını qələmə almış, müxtəlif vasitələrlə bunları oxuculara çatdırma bilmişdilər.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən nəticələr “Əlirza Nabdil Oxtay (1944-1972), “Əlirza Nabdil Oxtayın lirikası”, “XX əsr Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı (1950-1970-ci illər), Həbib Sahir; Həyatı və Yaradıcılığı haqqında bəzi mülahizələr, “Overview of South Azerbaijan poetry. Adherence to classical traditions.”, “Şəhriyar yaradıcılığının tarixi” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

NƏTİCƏ

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, İranın tərkibinə daxil olan Cənubi Azərbaycanda Avropa ölkələrində, xüsusilə Rusiyada olduğu kimi milli azadlıq hərəkatları güclənməyə başlamış, bu hərəkatlar bilavasitə bədii sözlən, xüsusilə poeziyanın da istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Bədii söz, yəni poeziya da öz növbəsində milli şüurun formalaşmasına, millətdə milli kimlik hissənin güclənməsinə öz təsirini göstərmişdir. XX əsrin ortalarına qədər İranda müsəlman milləti deyilən bir məfhum daha çox işlənmiş, azərbaycanlılar da özlərini iranlı və müsəlman milləti hesab etmişlər. Ona görə də onların müsəlman millətinin kimliyi uğrunda mübarizəsini, əslində Azərbaycan millətinin milli kimlik uğrunda mübarizəsi kimi qəbul etmək lazımdır.

Tarixi faktlardan bəlli olduğu kimi, XX əsr Cənubi Azərbaycanın tarixində çox keşməkeşli bir dövr olmuşdur. Əsrin 70-ci illərinə qədər İranda baş vermiş bütün cahənşümül hadisələr, inqilab və üsyanlar, demək olar ki, başlanğıcını Azərbaycandan götürmüş, ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, bədii ədəbiyyatda baş verən yeniləşmələr də, məhz azərbaycanlı müəlliflərin adı ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək mümkün olmuşdur ki, ictimai-siyasi mühitdə baş verənlər, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda genişlənən mübarizə və dirənişlər ədəbiyyata da təsirini göstərmiş, məhz bunların sayəsində ədəbiyyatda milli ruh güclənmiş, milli kimlik məsələsi poeziyanın baş mövzusunə çevrilməyə başlanmışdır. Bu illərdə Cənubi Azərbaycanda bütün təzyiq və təqiblərə, sıxıntılara baxmayaraq, farsdilli poeziya ilə yanaşı, anadilli poeziya da inkişaf etmiş, poeziya klassik divan ədəbiyyatı, ənənəvi mövzu və janrlardan mümkün qədər uzaqlaşmaqla yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Lakin rejimin anti-Azərbaycan siyasəti, bir növ, bədii sözlən, anadilli poeziyanın inkişafına öz zərərli damğasını da vurmuşdur. XX əsrin ilk onilliklərində Cənubi Azərbaycanda ana dilində qəzet çıxarmağa müəyyən imkanlar var idisə, Azərbaycan dilində yazıb-yaratmağa ciddi qadağalar yox idisə, Rza şah istibdadı dövründə bu imkanlar minimuma endirildi, İranın yarısını təşkil edən Azərbaycanda ana dilində mətbuat yayımına, mədəniyyət ocaqlarının

yaradılmasına ciddi qadağalar qoyuldu, ictimai yerlərdə, rəsmi məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaq belə yasaq olundu.

1941-ci ilin oktyabr ayında Sovet ordusunun İrana daxil olması və Rza şahın ölkədən qaçmasından sonra Azərbaycanda da milli haqları həyata keçirməyə nisbi şərait yarandı. Ana dilli qəzetlərin çapı, Milli Hökumətin qurulması milli məfkurəyə söykənən anadilli ədəbiyyatın və ədəbiyyatda milli kimlik məsələsinin də gündəmə gəlməsinə şərait yaratdı. Əfsus ki, bu hökumətin ömrü çox qısa oldu. Şovinst İran dövləti Milli Hökuməti qan içində boğduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, dilinə, adət-ənənələrinə basqı və zülm tarixdə misli görünməmiş həddə çatdı.

Məşrutə və Xiyabani hərəkatı dövrü Cənubi Azərbaycan şeirinin tədqiqi və bu ədəbiyyatın ümumi mənzərəsi, həmçinin Cənubi Azərbaycanda yaranan şifahi və yazılı ədəbi abidələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu illərin ədəbi sözü xalqın bağrından qopan sözlər olmuş, ədəbiyyat zamanla nəfəs almışdır. Bu dövrdə yaranan ədəbiyyat özündən sonrakı ədəbi prosesə də təsirsiz qalmamış, milli şüurun təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

İkinci paraqrafda Rza şahın hakimiyyətdə olduğu illərin poeziyası qoyulan problemə uyğun olaraq araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində belə bir qənaət hasil olmuşdur ki, bu illərin poeziyası daha çox fars dilində yayılsa da, bu heç də anadilli poeziyanın yaranmaması anlamına gəlməməlidir. Çünki bu illərdə ana dilində çap olunmaq imkanının, demək olar ki, olmadığına baxmayaraq, çap olunmasa belə, ana dilli şeir nümunələri də yaranır, həm fars, həm də Azərbaycan dilli poeziya, əslində, ana dilli məktəbi, mətbuatı əlindən alınmış xalqın arzu və istəklərinin tərcümanı, danışan dili rolunu oynayır. Əvvəlki illərin poeziyasında olduğu kimi, bu illərin də poeziyasına bir vətəndaşlıq ruhu hakim idi. Özlərini azərbaycanlıdan daha çox iranlı sayan şairlər problemin mahiyyətini ümumiran kontekstində həll etməyə üstünlük versələr də, onların poeziyasında milli ruh və milli kimlik məsələsi də özünü aşkar şəkildə göstərirdi.

Dissertasiyada Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında anadilli poeziyanın coşqun inkişaf mərhələsi olan 1941-1946-cı illərin şeiri araşdırılır. Həmin illərdə

“Azərbaycan”, “Vətən yolunda” qəzetlərində, “Şairlər məclisi” məcmuəsində və digər mənbələrdə dərc olunan poetik nümunələr mövzularına görə qruplaşdırılaraq təhlil olunur, imkan daxilində dövrün ədəbi simaları barədə də bilgiler verilir. Bu dövr ədəbiyyatın inkişafında yeni mərhələ adlandırılır və hesab edilir ki, bu illərin poeziyasını milli kimlik uğrunda mübarizə poeziyası da adlandırmaq olar. Vətənpərvərlik, xalqa, onun amal və arzularına xidmət, azadlığa, istiqlala çağırış bu illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının əsas ideya istiqamətini təşkil edirdi.

Ədəbi məhsulların elmi-filoloji təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, demokratik düşüncəli qələm sahibləri millətin xoşbəxt gələcəyi, vətənin istiqlalı yolunda heç bir çətinlikdən, hətta ölümdən belə çəkinmirdilər. Dövrün söz və qələm sahibləri yaxşı dərk edirdilər ki, vətəni sevmək hələ hər şey demək deyil, gərək vətən yolunda, onun səadəti, ağ günləri naminə çarpışıb, vuruşub canından keçəsən. Millət bu illərdə vətəndaşlarından, şair və sənətkarlarından quru söz yox, əməli fəaliyyət tələb edirdi. Məhz bu səbəbdən də xalqla bir yerdə, onunla həmdərd və həmnəfəs olan tərəqqipərvər yazıçılar qələm və silahla xalqa xidmət edir, fədaiyə çevrilirdilər.

Bu dövrün ədəbi-bədii nümunələrinin təhlili göstərir ki, 1941-1946-cı illərin ədəbiyyatı milli ruhu və antifaşist mövqeyi ilə seçilmiş və irəliləyən illərdən fərqli olaraq, əsasən, anadilli ədəbiyyat olmuşdur. Xalqın arzu və istəkləri, istiqlal barəsindəki arzu və istəkləri, ana dili məsələsi bu dövr ədəbiyyatının aparıcı mövzusu olmaqla yanaşı, milli şüurun da formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Tədqiqat işində Azərbaycanda Milli Hökumətindən süqutundan sonrakı poeziyaya da nəzər salınmış və. belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, dövrün anadilli poeziyası məlum səbəblər ucbatından 60-cı illərin ortalarına qədər çap olunmaq imkanı qazanmasa da, təbii axarı ilə inkişaf etmiş, müəlliflər imkanları daxilində gizli şəkildə də olsa, poetik əsərlərini çap etdirmişlər. 70-ci illərin əvvəllərindən İran inqilabına qədər yaranmış poetik əsərlər qismən də olsa, çap olunduğundan, onlar haqqında daha çox məlumat verilmiş, Cənubi Azərbaycanda və Respublikamızda nəşr olunan bədii və elmi əsərlərə istinad edilməklə, poeziyada milli düşüncənin, tarixi yaddaşa qayıdışın ümumi konturları müəyyənləşdirilmişdir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutundan sonra Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuat orqanları, mədəniyyət ocaqları tamamilə qadağan olunsada, gizli şəkildə poeziya nümunələri yaranmış, dissertasiyada adı çəkilən şairlər xalqın istək və arzularını qələmə almış, müxtəlif vasitələrlə bunları oxuculara çatdırabilmişdilər. XX əsrin altmışıncı illərinin axırlarından başlayaraq İranda senzuranın nisbətən yumşalması sayəsində həmin illərdə yazılmış bir çox əsərlər məhdud sayda kitab halında çap olunmuş və bu əsərlərdə, əsasən, ictimai mövzular, xalqın milli kimlik problemləri ilə bağlı məsələlər üstünlük təşkil etmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində:

1. Abbaszadə, B. Həllac / B. Abbaszadə. CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, –1983. – s. 101.
2. Abbaszadə, B. Şərqi səadəti / B. Abbaszadə. CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s.121-122.
3. Abbaszadə, B. İrənlilərin naləsi / B. Abbaszadə. CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 100.
4. Abdullayeva, E. Əlirza Nabdil Oxtayın lirikası // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, II hissə, Bakı: Mütərcim, Bakı Slavyan Universiteti, –5-7 may, – 2015, –s.174-175.
5. Abdullayeva, E. XX əsr Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı (1950-1970-ci illər) // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Texniki Universiteti. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş tələbə və gənc tədqiqatçıların “Gənclər və Elmi İnnovasiyalar” mövzusunda Respublika Elmi-Texniki Konfransının məruzə materialları I hissə, 3-5 may, 2018-ci il – Bakı: AzTU, – 2018. – s.503-504.
6. Abdullayeva, E. XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi // Naxçıvan Universiteti. Elmi Əsərlər — Naxçıvan: Nuh, – 2021, №1 (20), – s. 202-207.
7. Abdullayeva, E. Overview of South Azerbaijan poetry. Adherence to classical traditions. // Международный научно-практический конференция. Стратегия Развития та приоритетны завдання филологических наук, – Украина: – 18-19 жовтня, – 2019, – с. 47-49.
8. Abdullayeva, E. Şəhriyar yaradıcılığının tarixi // Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq Elmi-Nəzəri Jurnal, – Bakı: BDU, – 2020, №1 (113),– s.220-222.

9. Abdullayeva, E. Поэзия Парвин Этесами // Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Хабаршы, Филология сериясы. –Алмата: – 2020. №1 (177), –с.12-18.
10. Abdullayeva, E. Həbib Sahir: Həyatı və yaradıcılığı haqqında bəzi mülahizələr // Filologiya məsələləri , – Bakı: Elm və Təhsil, –2019, №5. – s.300-309.
11. Ağayeva, G. Təbriz ədəbi mühiti (1941-1946) / G.Ağayeva – Bakı: Nurlar NPM, – 2000. – 168 s.
12. Ağgüneyli, Ə. Sahirin həyatına ötəri bir baxış //“ Azəri” məcmuəsi , – Tehran: – 2005, № 22, – s. 42-46.
13. Aslanov, M. Vətənpərvər şair // M.Aslanov “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti // – Bakı: –1987, 3 aprel. – s. 3.
14. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı – 90 / –Bakı: Bakı Çap Evi, – 2011. – 232 s.
15. “Azərbaycan” // “Şairlər məclisi” məcmuəsi, Təbriz: – 1945. № 3-4, – s. 3.
16. “Azərbaycan” dərgisi //– Ankara: – 1955. № 4-5,– s.240.
17. “Azərbaycan” qəzeti // –1941(1320), 1, 14, 19 noyabr, 1 dekabr. № 1, 12, 17, 30. – s. 2, 2, 3, 2.
18. “Azəri” məcmuəsi //– Tehran: –2015, № 22, – s. 44.
19. Azəroğlu, B. Azərbaycan // B.Azəroğlu . “Şairlər məclisi” məcmuəsi, – Təbriz: –1945. № 3-4. – s. 104-105.
20. Azəroğlu, B. Bakı səfəri // “Vətən yolunda” qəzeti, Təbriz: –1945, 5 iyun. № 109, – s.2-3.
21. Azəroğlu, B. İstibdad dövrünün ədəbiyyatı/B.Azəroğlu. (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər) – Bakı: Elm, –1900. – s.90-135.
22. Babayev, İ. Cəbiyev, Q. Azərbaycan xalqının milli kimlik kitabı // “Xalq qəzeti” –2010, 15 may. – s. 4.
23. Bağçaban Cabbar, Əsgərzadə. Bir balaca felyeton / B.C.Əsgərzadə .CAƏA: II cild – Bakı: Elm, c.2. – 1983. – s. 136.

24. Bağçaban Cabbar, Əsgərzadə. Qızılı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər / CAƏA: II cild – Bakı: Elm, – c.2. – 1983. –s. 151-159.
25. Bayramzadə, S. İran hakim dairələrinin Cənubi Azərbaycan maarifi və mədəniyyəti sahəsindəki siyasəti (1947-1978-ci illər) // (Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri // S.Bayramzadə. – Bakı: Elm, –1991. –s.46-67.
26. Biriya, M. Ayılmaz // “Azərbaycan” qəzeti. – Təbriz: –1941, 24 noyabr. (1320). № 21,– s.3.
27. Biriya, M. Əsərləri // – Bakı: Elm, – 2010. – 356 s.
28. Biriya, M. Şikayət // “Vətən yolunda” qəzeti. – Təbriz: – 1941, 26 noyabr. № 41, – s.3.
29. Biriya, M. Ürək sözü //– Bakı: Azərneşr, –1944. – 118 s.
30. Biriya, M. ”Vətən yolunda” ruznaməsi heyəti-təhririyyəsinin vürudu münasibətilə” // “Vətən yolunda” qəzeti. – Təbriz: –1944, 12 aprel. № 2, – s.3.
31. Borçalı, Q. Bakı // “Vətən yolunda” qəzeti. – Təbriz: – 1944, 20 iyun. № 59, – s.3.
32. Bülbül. Əhər şəhərinin təzə mənzərəsi // “Azərbaycan” qəzeti. – Təbriz: –1941, 14 noyabr. (1320). № 12, – s.3.
33. Cəfər, M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm // M.Cəfər. – Bakı: Azərbaycan EA, –1963.– s.244.
34. Cəfəroğlu, Ə. Şəhriyar Təbrizi // Ə.Cəfəroğlu. Türk Kültür Araşdırmaları Mərkəzi. – Ankara: – 1964, № 1, – s.125-132 .
35. Cəfərov, N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar // N.Cəfərov. – Bakı: Elm, –1990. –128 s.
36. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası / II cild. – Bakı: Elm, –1983. – 580 s.
37. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası / III cild . – Bakı: Elm, – 1988. – 552 s.
38. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası/ IV cild. – Bakı: Elm, –1994. – 404 s.
39. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsr / II cild . – Bakı: Qanun, –2013. – 680 s.

40. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri / – Bakı: Elm, – 1991. – 196 s.
41. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerkləri (1828-1917) / – Bakı: Elm, –1985. –316 s.
42. Çavuşı, M. Mənim dilim / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, –1983. – s. 230.
43. Çeşməzər, M. Azərbaycan Demokratik partiyasının yaranması və fəaliyyəti / M.Çeşməzər. – Bakı: Elm, – 1986. – s. 18.
44. Darayi, X. Qışda bahar // “Vətən yolunda” qəzeti. –Təbriz: – 1941, 2 dekabr. № 44,– s.3.
45. Dehxuda, M. Ə. Şeyxəlislam əzasında cənab “Molla Nəsrəddin”ə təziyyət/ CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 246-248.
46. Ehtisami Pərvin. Həqiqət və məcaz/ CAƏA: II cild. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, –1983. –s.274-275.
47. Ehtisami, P. Ey rəncbər / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. –s. 271-272.
48. Ehtisami, P. Göz yaşının... / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 275-276.
49. Ehtisami, P. Qəzəl / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, –1983. – s. 275.
50. Ehtisami, P. Fağırın dərdi / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, –1983. – s. 276-277.
51. Etimad, M. Çərşənbə bazarı / CAƏA: II cild. –s. 222-223.
52. Etimad, M. // Gəlinlər bəzəyi. – Təbriz: –1360 (1981). – s.110 s.
53. Etimad, M. Şadam // “Vətən yolunda” qəzeti. – Təbriz: – 1941,17 dekabr. – s.3 .
54. Etimad, M.M. Rüşvət canımdır // “Vətən yolunda” qəzeti, – Təbriz: –1942, 16 fevral. № 38, –s.3.
55. Ettelaat” qəzeti. –Tehran: –1949, 28 avqust. –s.4.
56. Əhməd, V. Seyid Cəfər Pişəvəri. (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsər) // V.Əhməd. – Bakı: Qanun, –2013. – s.283-302.
57. Əhməd, V. Şeyx Məhəmməd Xiyabani. (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsr) / V.Əhməd – Bakı: Qanun , – 2013. – s.139-156.
58. Əhməd, V. Cənubi Azərbaycan poeziyası (1950-2010) / V.Əhməd – Bakı: MBM, – 2014. – 420 s.
59. Əhmədi, Ə. Pənc sal dər hozore-şahənşah. Ə.Əhmədi –Tehran: –1961. –s. 83-84.
60. Ələsgərova, S. Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri // S.Ələsgərova – Bakı: ADPU, – 2002. –182 s.

61. Əliqızı, A. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər // A.Əliqızı. – Bakı: Bakı Universiteti, – 1998. – 321 s.
62. Əliyev, R. İkinci dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda milli hərəkat və ədəbiyyat (1941-1946). // (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsr). R.Əliyev. – Bakı: Qanun, –2013. – s.303-354.
63. Əliyev, R. Rza şah istibdadı illərində Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat (1923-1941) // (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsr). R.Əliyev. – Bakı: Qanun, –2013. – s.209-240.
64. Əliyev, R. Məşrutə dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat (1905-1911) // (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsər). R.Əliyev. – Bakı: Qanun, –2013. – s.11-56.
65. Əliyev, V. Hürriyyət fədaisi / V.Əliyev. – Bakı: Ozan, – 2000. – 114 s.
66. Əmirov, S. Səhənd / S.Əmirov. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 112 s.
67. Əmirov, S. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990-cı illər) / S.Əmirov. – Bakı: Elm, – 2000. – 257 s.
68. Fitrət, Ə. Vicdan // “Şairlər məclisi” məcmuəsi. –Təbriz: –1945. № 3-4, –s.26-27.
69. Fitrət, Ə. Mübarək olsun. “Şairlər məclisi” məcmuəsi. – Təbriz: – 1945. № 3-4, –s.25-26.
70. Fitrət, Ə. Azərbaycanım, yaşa // “Şairlər məclisi” məcmuəsi. – Təbriz: – 1945. № 3-4, –s.29.
71. Fitrət, Ə. Vətən eşqində // “Şairlər məclisi” məcmuəsi. – Təbriz: –1945. № 3-4, –s.23-24.
72. Gilani ,S. Zəfər təranəsi / CAƏA: II cild . –Bakı: Elm, – 1983. – s. 53-54.
73. Həbibbəyli, İ. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar // – İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, –1999. – 140 s.
74. Həkimi, Ə. Şadlıq nəğməsi // “Vətən yolunda” qəzeti, – Təbriz: – 1941, № 44, –s.4.
75. Həşimli, H. Səid Səlmasi // H.Həşimli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. –228 s.
76. Hikmət, S. Olmaz // “Azərbaycan” qəzeti, – Təbriz: – 1941, 1 dekabr (1340), № 30, –s.3.
77. Hüseyinov, B. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq // B.Hüseyinov – Bakı:

- Elm, –1975. –s. 57-58.
78. Xamneyi, C. İyirminci əsrə. / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 69.
79. Xamneyi, C. Vətənə. / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 70.
80. Xəndan, C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. / C.Xəndan – Bakı: Yazıçı, – 1980. – s.245 s.
81. İbrahimov, M. Dövrün müxtəsər ictimai-ədəbi mənzərəsi (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər). – Bakı: Elm, – 1900. – s.3-38.
82. İbrahimov, M. Dur, vaxti-səhərdir // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s.20.
83. İbrahimov, M. Heydərbaba şairi // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – Bakı: –1963, 21 sentyabr. –s.4.
84. İbrahimov, M. Milli azadlıq mübarizəsi və demokratik hərəkatın qızıl səhifələri //Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: III c. – Bakı: Elm, – 1988. – 552 s.
85. İbrahimov, M. Ümid və kədər poeziyası. // “Azərbaycan” jurnalı, – 1988. № 4, – s.132-238.
86. “İnqilab yolunda” jurnalı // – Təbriz: – 1980. № 6. – s. 33.
87. İnternet – vikipediya, açıq ensiklopediya.
88. “İrşad” qəzeti // – 1907, 14 aprel. № 85, – s.3.
89. İsmayılova, E. Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında Novruz adət-ənənələri // 525ci qəzet. – Bakı: – 2018, 28 fevral – s.4 .
90. İyirmi Azər. Fotoalbom // – Bakı: Araz, – 2015. – 186 s.
91. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər // Məqalələr məcmuəsi. – Bakı: Elm, – 1990. – 216 s.
92. Kaşif, B. Sahir – Gecələr oyaq // “Azəri” məcmuəsi – Tehran: –2005, № 22, – s. 36.
93. Kəsməi, Ş. Qadınlara xitab / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 54 .
94. Kəsrəvi S.Ə. Dər piramune-ədəbiyyat // – Tehran: –1325 (1946). – s.405.
95. Qafarlı, R. Azərbaycanın xanım şairləri // Təbriz: – 1380 (2001). – s. 66-67.
96. Qəmbərqızı, R.. Bulud Qaraçorlu Səhənd və onun poeziyası (Səhəndin “Sazımın

- sözü” kitabına müqəddimə) // – Bakı: Yazıçı, – 1984. – s.5-14.
97. Qənizadə, M. Həyat və ölüm... / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, –1983. – s. 41-43.
98. Qənizadə, M. Təxəyyür. / CAƏA, II c. – Bakı: Elm, –1983. – s. 41.
99. Qəribli, İ. 1941-1945-ci illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı. (21 Azər-70 konfransının materialları) // – Bakı: Araz, – 2015. – s.140-150.
100. Qəribli, İ. Azadlıq fədaisi / (Nabdil Əlirza Oxtay. Əsərləri. – Bakı: “Qoliot Qkup” QSC, – 2009, – 168 s.
101. Qəribli, İ. Ədəbiyyat sərhəd tanımır / – Bakı: Elm və təhsil, –2014. – 290 s.
102. Qəribli, İ. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı. (Məşrutə inqilabı – 100. // –Bakı: Günəş, – 2005. – s. 212-226.
103. Qəribli, İ. Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit/ (Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı – 90) – Bakı: Bakı Çap Evi, – 2011. – s. 143-163.
104. Qəribli, İ. Səid Səlməsi (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsr)/ II cild. – Bakı: Qanun, – 2013. – 680. – s.69-81.
105. Qəzvini, A. Qalmaqacaq / CAƏA: II c. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 206-207.
106. Quliyev, E. “Heydərbabaya salam” necə varsa / E.Quliyev. – Bakı: Adiloğlu, – 2004. – 148 s.
107. Quliyev, E. Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar / E.Quliyev. – Bakı: Mütərcim, – 1999. – 180 s.
108. Quliyev, E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül / E.Quliyev – Bakı: Elm , –2004. – 279 s.
109. Quliyev, R. Təbrizin şairlər məclisi. “Şairlər məclisi” məcmuəsi // Təbriz: –1945. – s. 385.
110. Qurbanov, F. Milli kimlik: mahiyyət və əsas komponentləri haqqında // Milli kimlik.az/2020/2055/ –2020, 22 sentyabr.
112. Məmməd, T. Milli kimlik və bədii mətn // T.Məmməd. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 144 s.
113. Məmmədli, Q. İran Azərbaycanının müasir şairləri. Şairlər məclisi // Təbriz: – 1945, № 3-4, – s. 405-418.

114. Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər // P.Məmmədli. I h. – Bakı: Sabah, –2015. – 200 s.
115. Məmmədli, P. Həbib Sahir. (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsr) // – Bakı: Qanun, – 2013. – s.241-255.
116. Məmmədli, P. Ön söz (Zehtabi Məhəmmədağlı. Başqa dilim, elim var .mənim) // – Bakı: Elm, –2011. – s. 3-18.
117. Mənafi, M. Xiyabani hərəkatı və dövrün ictimai-siyasi məsələləri. (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər) // – Bakı: Elm, – 1900. – s.62-89.
118. Məşrutə inqilabı – 100 / – Bakı: Günəş, –2005. – 246 s.
119. Milli kimlik // Vikipediya, azad ensiklopediya.
120. Milli şüur // Vikipediya, azad ensiklopediya.
121. Mir, C. Hüseynov, F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı // – Bakı: Maarif, – 1982. – s. 228.
122. Mirzadə, E. Eşq ustadı / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 187.
123. Mirzadə, E. Eşqin ideali / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, –1983. – s. 165-184.
124. Mirzadə, E. Ruzigar, ey ruzigar / CAƏA, II c. – Bakı: Elm, – 1983. –s. 185-186.
125. Mirzə, İ. Məktəb uşaqları / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 190.
126. Mirzəhəsənzadə, S. H. Ananın nəsihəti // “Vətən yolunda” qəzeti, –Təbriz: – 1944, № 42. –s.4.
127. Möcüz, M. Ə. Əsərləri // M.Ə.Möcüz. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – s.280.
128. Möcüz, M. Vətən / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 61.
129. Mustafayev, V. Cənubi azərbaycanlıların milli şüuru haqqında bəzi qeydlər (Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri) // – Bakı: Elm, –1991. – s. 175-195.
130. Müciri, C. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı // (1901-1917). (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər). – Bakı: Elm, – 1900. – s.39-61.
131. Müciri, C. İkinci dünya müharibəsi və milli azadlıq hərəkatı dövründə ədəbiyyat (1941-1953)// (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər). – Bakı: Elm. – 1900. – s.136-194.

132. Nabdil, Ə. İşıq / – 1357 (1978): Rüşfət, 116 s.
133. Nabdil, Ə. Tülkü kitabı / Ə.Nabdil. – Təbriz: Ehya, – 1980. – s. 104.
134. Nabdil, Ə. Əsərləri / Ə.Nabdil. – Bakı: Qoliot Qkup QSC, – 2009. – 168 s.
135. Nadirov, Ö. Rza Sərrafın yaradıcılıq yolu / Ö.Nadirov. – Bakı: Elm, – 2005. – 150 s.
136. Nəbiyev, B., Salmanov, Ş. Ədəbiyyat // 11-ci sinif üçün .– Bakı: Maarif, – 2003. – s.320.
137. Niknam, M. Doğma dilim / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 230.
138. Rəhimli, Ə. 21 Azərə gedən yol // – Bakı: Araz, – s. 198.
139. Rəsulzadə, M. Ə. Ədəbi bir hadisə // “Azərbaycan” dərgisi, – Ankara: – 1955, № 4-5, –s.10-16.
140. Rizvan, N. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələsi // – Bakı: – 2005. – s. 29.
141. Sahir, H. Xatirələr // – Tehran: –1378 (1999). –120 s.
142. Sahir, H. Məktəb xatirələri // CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983.– s. 229-232.
143. Sahir, H. Məndən salam olsun gözəl Təbrizə // Söylə, Tanrı. / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s.226.
144. Sahir, H. Səhər işıqlanır // – Tehran: 1358 (1979). – s. 158-161.
145. Salnameye-fərhəngə-Azərbaycane-Şərqi // Təbriz: – 1961. – s. 94-95.
146. Seyfəddin, E. “Şairlər məclisi” üzvləri Möcüzün vətəninə // Şairlər məclisi, – Təbriz: – 1945, № 3-4, – s. 394-397.
147. Səfvət, M. Cana gəldim. / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, –1983. – s. 189-190.
- 149.Səfvət, M. Həyatın gəlişi / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 199.
150. Səhənd, B. Sazımın sözü / B.Səhənd .– Bakı: Yazıçı, – 1984. – 254 s.
151. Səlmasi, N. Qadınların kişilərə xitabı / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 46-47.
152. Səlmasi, N. Tehrana xitab / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 47.
153. Səlmasi, S. Xəyali-mənfur // “Füyuzat” jurnalı, – Bakı: – 1907. 23 iyun. № 20, – s. 209.
154. Səlması, S. İğbibar // “Füyuzat” jurnalı, – Bakı: – 1907. № 30, – s. 474.

155. Səlması, S.. Ləyali-iztirar // “Füyuzat” jurnalı, – Bakı: – 1907. № 27, – s. 397.
156. Səlması, S. Sone üslubunda. / Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II cild. – Bakı: Elm, 1983. – s. 160.
157. Səlması, S. Təhəssür // “Füyuzat” jurnalı, – Bakı – 1907, 24 mart, № 13, – s. 207.
158. Sərraf, H. R. Divan. – Təbriz: 1331 (1912), – s. 75.
159. Sərraf, H. R. Dur, vəqti-səhərdir / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 11-12.
160. Süleyman, H. Olmaz // “Azərbaycan” qəzeti, –Təbriz: – 1941 (1320), № 30, –s.3.
161. Süleymanoğlu F. Səhənd (mühiti, həyatı və yaradıcılığı)/ F.Süleymanoğlu. – Bakı: Nurlar, – 2017. – 176 s.
162. Süleymanoğlu, F. Səhənd. (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsər). – Bakı: Qanun, – 2013. – s.453-474.
164. Şairlər məclisi. // Təbriz: – 1945, № 3-4, – 424 s.
165. Şeyda, Y. Ədəbiyyat ocağı / II cild. – Təbriz: – 1366 (1987). – s. 281.
166. Şəhriyar, M. Şəhriyar farsdilli ədəbiyyatşünaslıqda /– Bakı: Nurlan, – 2006. – 184 s.
167. Şəhriyar, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şəhriyar. – Bakı: Elm, – 2000. – 492 s.
168. Şəhriyar, M. Seçilmiş əsərləri // M.Şəhriyar. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1966. – 278 s.
169. Şəhriyar M. Yalan dünya // M.Şəhriyar. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, – 1993. – 496 s.
170. Şəhriyar, M. Əbədiyyət gülüyəm mən // M.Şəhriyar. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 286 s.
171. Şəhriyar, M. Türki divanı külliyyatı // M.Şəhriyar. – Tehran: Entəşarate-negah – entəşarate-zərrin, – 1370 (1991), – 328 s.
172. Şükürova, E. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (həyatı, mühiti, yaradıcılığı) / E.Şükürova. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, – 1998. – 144 s.
173. Şükürova, E. Mir Mehdi Etimad. (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsr)/ – Bakı: Qanun, – 2013. – s.256-270.

174. Şükürova, E. Söz sərrafı Şəhriyar / E.Şükürova. – Bakı: Avrasiya-Press, – 2010, –310 s.
175. Təbrizi, B. Vətən / CAƏA : II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 67.
176. Təbrizi, P. Marş / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 66.
177. Təbrizi, T. R. Bir iranlı cavan / CAƏA, II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 163.
178. Təbrizi, T. R. Qadınlara xitab / CAƏA, II cild. – Bakı: Elm, – 1983. –s. 162.
179. Təbrizi, T. R. Novruz və kəndli / CAƏA: II cild. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 163.
180. Tudə, Ə. Aşıq Hüseyinə // “Vətən yolunda” qəzeti, – 1941, 26 noyabr. № 38, – s. 2.
181. Tudə, Ə. Öz gözlərimlə // Ə.Tudə – Bakı: Yazıçı, – 1987. – s. 60.
182. Tural, H. Milli kimlik // Aqreqator.az/az/siyaset/487212 – 2019, 31 dekabr.
183. Vətən yolunda” qəzeti //– Təbriz: – 1941, № 2, 19,41, 42, 59; – 1945, № 109.
184. Vəzir, M. Vətən. “Şairlər məclisi” məcmuəsi // – Təbriz: 1945. № 3-4. – s.328.
185. Yade-əz Heydərbaba // Kitabxaneye-Firdovsi. – Təbriz: –1964. –130 s.
186. “Yoldaş” jurnalı // Tehran: – 1979, № 8, – s. 94.
187. Zehtabi, M. Başqa dilim, elim var mənim // M.Zehtabi – Bakı: Elm, – 2011. – 208 s.
188. Zeynalova, D. Ədəbiyyatda milli identiklik məsələsi // “Filologiya məsələləri” jurnalı, – 1916. № 9, – s. 309-316.

Rus dilindë

189. Вромлей, Й. Очерки теории этноса // – Москва: – 1983. – с.191.
190. Орлов, Е. Внешняя политика Иране после второго мировой войны.
– Москва: Издательство “Наука”, – 1975. – с. 57-58.